

O'ZBEK TILI VA ADABIYOTI

ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ

5 / 2020

О'ЗБЕК ТИЛИ, АДАБИЙОТИ
ВА ФOLKLORI INSTITUTI

ЎЗБЕК ТИЛИ, АДАБИЁТИ
ВА ФOLKLORI ИНСТИТУТИ

ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ

*Журналга 1958 йил январда
Ойбек асос солган*

Бир йилда олти марта чиқади

5
2020

*Ўзбекистон Республикаси
Фанлар академияси
Ўзбек тили, адабиёти
ва фольклори институти*

Бош муҳаррир:
Низомиддин МАҲМУДОВ

Таҳрир ҳайъати:
Абдусалом АБДУҚОДИРОВ
Раҳматулла БАРАКАЕВ
Маматкул ЖЎРАЕВ (*бош муҳаррир*
ўринбосари)
Наим КАРИМОВ
Баходир КАРИМОВ
Дурдона ЛУТФУЛЛАЕВА
Абдуваҳоб МАДВАЛИЕВ (*бош*
муҳаррир ўринбосари)
Тўра МИРЗАЕВ
Баҳтиёр НАЗАРОВ (*бош муҳаррир*
ўринбосари)
Ёркинжон ОДИЛОВ
Эргаш ОЧИЛОВ (*масъул котиб*)
Шомирза ТУРДИМОВ
Бокижон ТЎХЛИЕВ
Алмаз УЛВИЙ
Дурдона ХУДОЙБЕРГАНОВА
Жаббор ЭШОНҚУЛОВ
Бердак ЮСУФ
Қурдош ҚАҲРАМОНОВ
Улуғбек ҲАМДАМОВ
Иброҳим ҲАҚҚУЛОВ

Тошкент - 2020

Манзилимиз:

100060, Тошкент, Шаҳрисабз тор кўчаси, 5-уй.

Телефон: 71 233-71-44

E-mail: jurnal_uzlit@mail.ru

На узбекском языке

Узбекский язык и литература

№ 5, 2020

Мухаррир Э.Очилов

Компьютерда саҳифаловчи Б.Зайнутдинов

Журнал Ўзбекистон матбуот ва ахборот агентлиги томонидан

22.12.2006 йилда рўйхатга олинган.

Гувоҳнома №0053

© Ўзбекистон Республикаси ФА, 2020 йил.

ТИЛШУНОСЛИК

Дурдона ХУДОЙБЕРГАНОВА ЎЗБЕК ЛИНГВОМАДАНИЯТШУНОСЛИГИНИНГ УСТУВОР ВАЗИФАЛАРИ

Ҳозирги вақтда жаҳон тилшунослигида етакчи парадигмалардан бири ҳисобланган антропоцентрик йўналишнинг асосий соҳаларидан бири ҳисобланган лингвомаданиятшунослик этнография, тилшунослик, маданиятшунослик, психолингвистика ҳамкорлигида юзага келди. Лингвомаданиятшунослик тилнинг маданият, этнос, миллий менталлик билан ўзаро алоқаси ва таъсирини антропоцентрик парадигма тамойиллари асосида ўрганувчи соҳадир¹. Маълумки, мазкур соҳа XX асрнинг сўнги чорагида шаклланди, “лингвокультурология” термини эса В.Н.Телия раҳбарлигидаги Москва фразеологик мактаби томонидан олиб борилган тадқиқотлар билан боғлиқ равишда пайдо бўлди. Лингвомаданиятшуносликнинг юзага келиши ҳақида гапирилганда деярли барча тадқиқотчилар бу назариянинг илдизи В.фон Гумбольдтга бориб тақалишини таъкидлайдилар. Илмий адабиётларда бу соҳанинг шаклланишида А.А.Потебня, Л.Вайсгербер, Х.Глинц, Х.Хольц, У.Д.Уитни, Д.У.Пауэлл, Ф.Боас, Э.Сепир, Б.Л.Уорф, Г.Брутян, А.Вежбицкая, Д.Хаймэ каби тилшуносларнинг қарашлари муҳим роль ўйнаганлиги таъкидланади.

Лингвомаданиятшуносликнинг асосий мақсади маданият, халқ тафаккури, унинг оламни идрок этишидаги ўзига хос жиҳатларнинг тилда акс этишини ўрганишдан иборат. Мазкур соҳанинг объекти тил ва маданият, предмети эса ўзида маданий семантикани намоён этувчи лисоний бирликлар ҳисобланади. Бинобарин, лингвомаданиятшуносликда маданий ахборот ташувчи тил бирликлари тадқиқ этилади. Бундай тил бирликлари *лингвомаданий бирликлар* термини остида бирлашади. Рамз, мифологема, эталон, метафора, паремиологик бирликлар, лақуналар, стереотиплар, прецедент бирликлар, нутқий этикетлар, лингвомаданий кодлар асосий лингвомаданий бирликлар ҳисобланади. Тил соҳибларининг миллий-маданий менталлигини акс эттирувчи лисоний бирликлар, инсониятнинг қадимий тасаввурларига мувофиқ келувчи маданий архетиплар, нутқий мулоқотга хос бўлган миллий ижтимоий-маданий стереотиплар, оламнинг лисоний манзараси, маданиятнинг асосий концептлари мажмуи бўлган концептосфера, лисоний онгни тавсифлаш ҳамда аниқлаш лингвомаданий тадқиқотларнинг асосий вазифаси ҳисобланади.

Бугунги кунда лингвомаданиятшунослик дунё, хусусан, рус тилшунослигида энг ривожланган соҳалардан бири бўлиб, бу борада салмоқли тадқиқотлар яратилган. Мазкур соҳага оид ишларда тадқиқотчиларнинг оламнинг лисоний манзараси, лингвомаданий

¹ Сабитова З.К. Лингвокультурология. Учебник. – М.: Флинта: Наука, 2013. С. 8–9.

концептлар, лингвомаданий кодлар, прецедент бирликлар, интертекстуаллик, лисоний онг, барқарор бирликларнинг лингвомаданий хусусиятлари каби масалаларга катта эътибор қаратаётганликларини кузатиш мумкин. Бундай тадқиқотларда тилнинг барча сатҳлари бирликлари, хусусан, сўз ва матннинг тамоман янги талқини ва таҳлили устуворлик қилади. Бунда лисоний бирликларнинг нафақат тил қонуниятлари, балки жамият, инсон, маданият, рухият, миллий менталитет каби омиллар нуқтаи назаридан ҳам тадқиқ этилиши тил илмида янги ғоялар, янги илмий қарашлар ва тамойилларнинг юзага келишига сабаб бўлди.

Ўзбек тилшунослик илмининг тамал тошини қўйган ва уни ривожлантиришга жиддий ҳисса қўшган олимларнинг ишларида тил ва маданият узвийлиги хусусидаги фикрлар у ёки бу муносабат билан айтиб ўтилган. Лекин шуни таъкидлаш жоизки, тилшунослигимизда тилнинг лингвомаданий таҳлилни жиддий ва тизимли равишда амалга ошириш XXI асрнинг иккинчи ўн йиллигидан бошланди.

Лингвомаданиятшуносликка оид дастлабки мақолалар «Ўзбек тили ва адабиёти» журналида Н.Махмудов, Э.Бегматов, А.Нурмонов томонидан эълон қилинди². Профессор Н.Махмудовнинг «Тилнинг мукамал тадқиқи йўллари излаб...» номли мақоласида лингвомаданиятшунослик соҳасининг моҳияти ва бу борадаги муаммолар чуқур ва асосли ёритиб берилди³. Мақолада лингвокультурологик назариянинг шаклланиши учун хизмат қилган омиллар, ундаги асосий тушунчалар, уларнинг талқинидаги ҳар хилликлар ҳақида асосли мулоҳазалар айтилган. Олимнинг «Ўхшатишлар – образли тафаккур маҳсули» номли мақоласи эса ўзбек тилидаги турғун ўхшатишларнинг тил ва нутққа муносабати тайин этилганлиги, шунингдек, уларнинг «миллий образли тафаккур тарзини намоён этадиган бирликлар»⁴ сифатида таърифланиб, бу каби образли бирликларнинг лингвомаданий хусусиятларини ўрганиш муаммоси қўйилганлиги билан муҳим аҳамият касб этади. Н.Махмудов бу борадаги фикрларини «Ўзбек тили ўхшатишларининг изоҳли луғати»га ёзган сўзбошида янада чуқурлаштирди⁵.

Э.Бегматов 2013 йилда эълон қилган мақоласида ўз эътиборини «антропонимик бирликларда антропоцентриқ усул учун материал бера

² Махмудов Н. Ўхшатишлар – образли тафаккур маҳсули // Ўзбек тили ва адабиёти, 2011, 3-сон, 19–27-бетлар; Махмудов Н. Тилнинг мукамал тадқиқи йўллари излаб... // Ўзбек тили ва адабиёти, 2012, 5-сон, 3–16-бетлар; Бегматов Э. Антропонимлар – антропоцентриқ тадқиқ объекти // Ўзбек тили ва адабиёти, 2013, 3-сон, 35–39-бетлар; Нурмонов А. Лингвистик нисбийлик ва лингвистик детерминизм назариялари ҳақида мулоҳазалар // Ўзбек тили ва адабиёти, 2013, 5-сон, 10–19-бетлар.

³ Махмудов Н. Тилнинг мукамал тадқиқи йўллари излаб... // Ўзбек тили ва адабиёти, 2012, 5-сон, 3–16-бетлар.

⁴ Махмудов Н. Ўхшатишлар – образли тафаккур маҳсули // Ўзбек тили ва адабиёти, 2011, 3-сон, 23-бет.

⁵ Махмудов Н. Ўхшатишлар – образли миллий тафаккур маҳсули // Махмудов Н., Худойберганаева Д. Ўзбек тили ўхшатишларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Маънавият, 2013, 3–10-бетлар.

оладиган хусусиятлар»⁶ни аниқлашга қаратган. Олимнинг таъкидига кўра, «антропонимларнинг инсон хоҳиши ва фаолияти билан боғлиқ эканлиги, уларда инсоннинг эҳтиёжи ва ижоди намоён бўлиши, инсон номида қадимий давр кишиларининг маданий-маънавий ва этник қарашлари ўз ифодасини тошганлиги, умуман, исмлар халқнинг ижтимоий-иқтисодий ҳамда маданий-маиший турмуши билан боғлиқ эканлиги» уларни антропоцентрик парадигма асосида ўрганиш учун асос бўла олади⁷. Профессор А.Нурмонов эса ўз мақоласида лингвистик нисбийлик ва лингвистик детерминизм назариялари ҳақидаги мулоҳазаларини баён этар экан, тил ва маданият алоқасига онд муносабатини ҳам билдириб ўтади. Олим лингвистик нисбийлик назарияси асосчилари Б.Уорф ва Э.Сепирнинг тил ва тафаккурнинг маданият шакли эканлиги ҳақидаги фикрларини эътироф этиш билан бирга тиллар ўртасида умумий томонлар ҳам бор эканлигини таъкидлаб, шундай ёзади: «Ҳар бир тилда халқнинг руҳи, миллий маданияти, ўзига хос дунёни кўриш, идрок этиш тарзи намоён бўлиш билан бирга, тиллар ўртасида образ яратишдаги шундай умумий жиҳатлар борки, булар умуминсоний тафаккур маҳсули сифатида юзага чиқади»⁸.

2015 йилда «Ўзбек тилидаги бадий матнларнинг антропоцентрик талқини» мавзусида докторлик диссертацияси ҳимоя қилинди. Антропоцентрик парадигманинг назарий асосларига доир фикрлар илгари сурилган ушбу тадқиқотнинг 3-боби ўзбек тилидаги матнларни лингвомаданий аспектда таҳлил қилишга бағишланган бўлиб, унда матн метафоралар, матн-ўхшатишларнинг лингвомаданий таҳлили амалга оширилган. Тадқиқотда метафораларни 4 та тур (сўз метафоралар, бирикма метафоралар, гап-метафоралар ва матн-метафоралар)га таснифлаган ҳолда тадқиқ этиш, матнларнинг турғунлашган қолипларини прецедент бирликларнинг 5-тури сифатида эътироф қилиш фикри илгари сурилган⁹.

Ўзбек тилишунослигида антропоцентрик тадқиқ тамойиллари луғатларда ҳам ўз аксини топа бошлади. Низомиддин Маҳмудов бошчилигида тузилган «Ўзбек тили ўхшатишларининг изоҳли луғати»да¹⁰ биринчи марта тилимиздаги 500 дан зиёд турғун ўхшатишларнинг лингвомаданий хусусиятлари ёритиб берилди. Мазкур луғатда ўзбек халқининг миллий образли тафаккури, оламни идрок этиш тарзи, воқеликка аксиологик муносабати ўзбек тили турғун ўхшатишлари мисолида намоён қилинди. 2015 йилда лингвомаданиятшунослик бўйича

⁶ Бегматов Э. Антропонимлар – антропоцентрик тадқиқ объекти // Ўзбек тили ва адабиёти, 2013, 3-сон, 35-бет.

⁷ Бегматов Э. Кўрсатилган мақола, 37-бет.

⁸ Нурмонов А. Лингвистик нисбийлик ва лингвистик детерминизм назариялари ҳақида мулоҳазалар // Ўзбек тили ва адабиёти, 2013, 5-сон, 10–19-бетлар.

⁹ Худойберганова Д. Ўзбек тилидаги бадий матнларнинг антропоцентрик талқини. ДД. – Тошкент, 2015, 44-бетлар.

¹⁰ Маҳмудов Н., Худойберганова Д. Ўзбек тили ўхшатишларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Маънавият, 2013.

тузилган луғатда¹¹ мазкур соҳанинг 200 дан ортик асосий терминлари маъноси изоҳлаб берилди.

Асримиз бошида лингвомаданиятшуносликка оид бир қанча диссертацион тадқиқотлар ҳам ҳимоя қилинди¹². Мазкур диссертацияларда асосий эътибор лингвомаданий бирликлар тадқиқига қаратилди. Масалан, Фарҳод Усмонов томонидан амалга оширилган «Ўзбек тилидаги ўхшатишларнинг лингвомаданий тадқиқи» мавзусидаги диссертацион ишда ўзбек тилидаги турғун ўхшатишлар семантикасида миллий-маданий коннотациянинг ўрни аниқлаб берилди, ўхшатиш эталони вазифасини бажарувчи образлар лингвомаданий ёндашувда гуруҳлаштирилди ва лингвомаданий кодлар нуқтани назаридан ёритилди, ўзбек тилидаги турғун ўхшатишларнинг таҳлили асосида ўзбек миллатининг маданий меъёрлари ҳамда аксиологик муносабатига ҳос жиҳатлар аниқланди¹³. Умуман, айтиш жоизки, тилшунослигимизда лингвомаданиятшунослик соҳасида жиддий тадқиқотлар юзага келди, соҳа терминлари қатъийлашди, унинг назарий асослари мукаммаллашди. Шу билан бирга, аини соҳага доир бир қанча муаммолар борлиги, бу борада муайян вазифалар амалга оширилиши лозимлигини эътироф этиш ўринли.

Ўзбек лингвомаданиятшунослиги билан боғлиқ муаммолардан бири, назаримизда, мазкур соҳа терминологияси билан боғлиқ. Лингвомаданий йўналишдаги тадқиқотлар натижасида лингвомаданиятшунослик билан боғлиқ бир қанча терминлар ўзбек тилшунослигига оид терминлар тизимидан ўрин олди: *лингвомаданиятшунослик, лингвомаданий бирликлар, лингвомаданий кодлар, прецедент бирликлар, матн-метафора, матн ўхшатиш, миллий-маданий сўзлар, миллий-маданий коннотация, мифологема, субмаданият, лисоний онг, лингвомаданий ҳамжамият, концептосфера, архетип* ва б. Айтиш жоизки, мазкур бирликлар тилшунослигимизга терминни айнан ўзлаштириш ёки калькалаш йўли билан қабул қилинди. 2019 йилда нашр қилинган “Лингвокультурология терминларининг қисқача изоҳли луғати”да¹⁴ янги терминларни шакллантиришда ўзбек тилининг ички имкониятларидан имкон қадар фойдаланишга ҳаракат қилинган. Масалан, “Вербал ва новербал унсурларнинг уйғунлашуви натижасида ҳосил бўлган матн” маъносида қўлланувчи русча *креолизованный текст* термини луғатда *уйғун матн*

¹¹ Худойберганова Д. Лингвокультурология терминларининг қисқача изоҳли луғати. – Тошкент: Турон замин зиё, 2015.

¹² Тошева Д. Зооним компонентли мақолларнинг лингвокультурологик хусусиятлари. Филол. фан. бўйича фалсафа д-ри (PhD) ...дисс. – Тошкент, 2017; Рустамов Д. Лексемалар миллий - маданий хосланган семемасининг лингвомаданий аспекти. Филол. фан. бўйича фалсафа д-ри (PhD) ...дисс. – Фарғона, 2018; Насруллаева Г. Антропоцентрик метафоранинг лингвомаданий, коммуникатив, прагматик аспекти. Филол. фан. бўйича фалсафа д-ри (PhD) ...дисс. – Қарши, 2018; Усмонов Ф. Ўзбек тилидаги ўхшатишларнинг лингвомаданий тадқиқи: Филол.фан. бўйича фалсафа д-ри (PhD) ...дисс. – Тошкент, 2019.

¹³ Усмонов Ф. Кўрсатилган диссертация.

¹⁴ Худойберганова Д. Лингвокультурология терминларининг қисқача изоҳли луғати. – Тошкент: Турон замин зиё, 2015.

тарзида берилган¹⁵. Чунки бундай матнларда турли маданий-семиотик майдонлар (тил, мусика, тасвир) уйғунлашиб, ягона визуал, тузилмавий ҳамда мазмуний яхлитликни ҳосил қилади.

Кейинги йилларда тадқиқотлар кўлами ортганлиги сабабли тилимизга лингвомаданиятшуносликка оид янги терминлар кириб келди. Уларнинг айримларида вариантлик кузатилмоқда. Масалан: лингвокультурология/ лингвомаданиятшунослик/ лисоний маданиятшунослик, оламнинг лисоний манзараси/ оламнинг лингвистик картинаси, лингвомаданий бирлик/ лингвокультурема, лингвистик нисбийлик назарияси/ лисоний нисбийлик назарияси, темпорал код/ вақтга доир код. Бу каби бирликларни терминшунослик мезонлари асосида баҳолаш, амалий тавсияларни ишлаб чиқиш зарурий вазифалардан биридир.

Лингвомаданий тадқиқотлар кўламини кенгайтириш ҳам лингвомаданиятшуносликнинг муҳим вазифаларидан ҳисобланади. Тилимизда шундай образли ифодалар, турғун бирликлар борки, уларни лингвомаданий ёндашувда тадқиқ этиш ўзбек тилининг очилмаган қирраларини кўрсатишга хизмат қилади. Топишмоқлар, турғун эпитетлар, иборалар мана шундай бирликлар сирасига киради.

Тилишунослигимизда топашмоқларнинг семантик ва грамматик хусусиятлари тадқиқ қилинган¹⁶. Ўзбек халқининг образли тафаккури, ҳаёлот кенглиги, воқеликни тил воситасида акс эттиришидаги ўзига хослигини намоён этувчи топашмоқларга хос шундай жиҳатлар борки, улар лингвомаданий тадқиқотлар учун муҳим объект сифатида хизмат қилади.

Топашмоқларда дунёни англашнинг қадимий усулларида бири бўлган антропоморфизм яққол кўзга ташланади. Уларда борлиқдаги предметлар инсоний қиёфада намоён бўлади: *Шум кампир, Шумалоқ кампир, Икки бети юмалоқ кампир (Тандир), Эшик орқасида бели боғлиқ қул ётар (Супурги), Икки ога-инини бир устунга боғладим (Тарози), Кичкинагина келинчак, бошида бор туғунчак (Гуғурт чўти).*

Тадқиқотчилар қайд этганидек, топашмоқларнинг аксарияти метафорик матндан иборат¹⁷: *Оқ ер очдим, қора бугдой сочдим (Қозон, ёзув), Қора сизир қараб турар, Сарик сизир ялаб турар (Қозон, олов)* каби топашмоқлар матнида ифодаланган мазмун бошқа бир тағмаёнага ишора қилиб келади. М.Сапарниязова ўз тадқиқотида *Фотима - Зухра уришади, Меросини бўлишади (Қайчи)* топашмоғини мисол сифатида келтирган¹⁸. Бу каби матнлар воқеликни образли идрок этишнинг ихчам кўринишлари ҳисобланади.

Топашмоқларга хос яна бир хусусият шундаки, уларда лингвомаданий кодлардан фойдаланиш юқори даражада амал қилади. Хусусан, борликни ва ундаги предметларни антропоморф код, зооморф

¹⁵ Ўша луғат, 37-бет.

¹⁶ Бу ҳақида қаранг: Сапарниязова М. Ўзбек халқ топашмоқларининг синтактик-семантик хусусиятлари. ДД. – Тошкент, 2005.

¹⁷ Сапарниязова М. Ўзбек халқ топашмоқларининг синтактик-семантик хусусиятлари. ДД. – Тошкент, 2005, 59–64-бетлар.

¹⁸ Сапарниязова М. Кўрсатилган диссертация, 60-бет..

код ва предметли кодлар воситасида акс эттириш топишмоқларнинг муҳим белгиларидан бири ҳисобланади.

Воқелик унсурларига ижобий ёки салбий муносабатни акс эттириш ҳам топишмоқларга хос хусусиятдир. Ўзбек халқ топишмоқларидан бирида инсоннинг исми камчи (предметли код)га қиёсланади. Бу камчи оддий камчи эмас, зар камчидир, у асрлар давомида ҳам чиримайди: *Отам берган зар қамчи Минг йилда ҳам чиримас (Исм)*. Кўринадики, ушбу топишмоқда халқнинг исмларни авлоддан-авлодга мерос сифатида олиб ўтиши, миллий қадрият сифатида ардоқлаши ўз аксини топган.

Реал воқеликни идрок этишнинг топишмоқларда намоён бўлувчи усуллари оламнинг ўзбекча лисоний манзараси билан чамбарчас боғлиқ. Бу мазкур бирликларни лингвомаданий ёндашувда тадқиқ этиш муҳим вазифалардан бири эканлигини кўрсатади.

Тилишунослигимизда лингвомаданий ёндашувда тадқиқ қилиниши лозим бўлган образли ифодалардан бири муболағадир. Муболаға нафақат бадий асарларда қўлланивчи услубий фигура, балки инсоннинг воқеликни идрок этиш тарзини кўрсатувчи ҳодиса ҳамдир. Муболаға сўздан тортиб матнгача бўлган сатҳда намоён бўлади: *Гулижоннинг кўзидан оҳулар уялади. Кипригини кўтарса, Осмонлар суннади* (И.Мирзо. “Биринчи севги”). Тилимизда оламнинг лисоний манзарасини муболаға воситасида яратиш маҳсули сифатида шундай ўзига хос бирликлар юзага келганки, уларда олам ва лисон муносабатларининг бетақрор жиҳатларини кузатиш мумкин. Шу сабабли ўзбек тилидаги муболағаларни оламнинг лисоний манзарасини яратиш билан узвийликда таҳлил этиш лингвомаданий тадқиқотлар кўламини янада кенгайтиришга хизмат қилади.

Ўзбек лингвомаданиятшунослигида тадқиққа тортилмаган мавзулардан бири лингвомаданий кодлар ҳисобланади. Лингвомаданий кодлар хусусан фразеологизмлар ва мақолларда мазкур бирликларни шакллантиришда асос вазифасини ўтайди. Масалан, жуда кўп фразеологизмларнинг шаклланишида соматик кодлар (*бош, кўз, қўл, бурун, оёқ, жигар, ўпка, панжа*), зооморф кодлар (*ит, мушук, эшак, хўроз*) таянч компонент бўлган. Умуман, ҳар бир образли турғун бирикма асосида муайян лингвомаданий код ётади. Ўзбек тилидаги фразеологизмларни мана шу нуқтаи назардан ўрганиш ва уларни лингвомаданий кодлар асосида тасниф қилиш орқали ўзбеккона тафаккур моделларини яратиш, миллат лисоний онгига хос механизмларни ёритиб бериш мумкин.

Лингвомаданий кодлар халқ мақолларида ҳам намоён бўлади. Бу, айниқса, метафорик ва ўхшатиш мазмуни мақолларга хос жиҳат ҳисобланади. Бундай мақолларда қўлланган лингвомаданий кодлар халқнинг ўз қадриятларига муносабатини яққол намоён этади. Буни *Сабр таги – олтин, Кеккайиш теракка ярашар, Она юртинг – олтин бешик* каби кўплаб мақолларда кўриш мумкин.

XXI аср ўзбек тилишунослиги она тилимизнинг бетақрор жозибасини янги тафаккур, янги илмий қарашлар асосида тадқиқ этувчи янги тилишунослик сифатида шаклланимоқда. Бунда лингвомаданий тадқиқотлар муҳим ўрин эгаллайди. Улар тилимиз моҳиятининг янада теран

тавсифланишига, ўзбек лисоний шахсининг ўзига хос кифасини яратишга хизмат қилади. Ҳозирги глобаллашув даврида эса бу ниҳоятда катта эътибор қаратилаётган муҳим масалалардан бири ҳисобланади.

РЕЗЮМЕ. Мақолада лингвомаданиятшунослик фани, унинг асосий мақсади, тадқиқот йўналишлари, ўзбек лингвомаданиятшунослигининг устувор вазифалари ва кун тартибига турган муаммолар, лингвомаданиятшуносликка оид янги терминлар хусусида фикр-мулоҳаза юритилади.

РЕЗЮМЕ. В статье автор рассказывает о науке лингвокультурологии, указывает цель, задачи, основные направления деятельности, приоритетные задачи узбекской лингвокультурологии и задачи на повестке дня, рассуждает о терминах лингвокультурологии.

RESUME. The article discusses the science of linguocultural studies, its main purpose, areas of research, priorities and problems of Uzbek linguocultural studies, new terms related to linguocultural studies.

Таянч сўз ва иборалар: тилишунослик, лингвомаданиятшунослик, антропоцентрик парадигма, лугат, термин, ўхшатиш, тонишмоқ, муболага, лингвомаданий код, тадқиқ, таҳлил, талкин.

Ключевые слова и выражения: языкознание, лингвокультурология, антропоцентрическая парадигма, словарь, термин, сравнение, загадка, гипербола, лингвокультурный код, запрет, анализ, толкование.

Key words and word expressions: linguistics, linguocultural studies, anthropocentric paradigm, dictionary, term, analogy, riddle, exaggeration, linguocultural code, research, analysis, interpretation.

Зулхумор ХОЛМАНОВА,

Дилноза НАСРИЕВА

ЛИНГВИСТИК ХАРИТАЛАР ВА УЛАРНИНГ МИЛЛИЙ ТИЛ ТАРАҚҚИЁТИДАГИ ЎРНИ

Маълумки, миллий тил ҳар бир миллатнинг маънавияти, руҳияти, кадри ва ғурурини кўрсатадиган бебаҳо мулкдир. Миллий тил миллий урф-одат, кадрятлар, миллий-маънавий меросни билиш, шунингдек, уларни авлодларга етказиб, тарғиб этиш воситаси сифатида ҳам қимматлидир. Миллий тилда шу тил ижодкори бўлган халқ, миллат ва элатнинг тарихи ҳамда маданияти ёрқин акс этади. Миллий тилга эътибор миллатсеварлик, ватанпарварлик ва миллий ғурурнинг ўзига хос ифодасидир.

Мамлакатимизда миллий тилимизнинг нуфузини ошириш ва ривожлантириш масалаларига алоҳида эътибор қаратилиб, давлатимиз раҳбари томонидан 2019 йилнинг 21 октябрь куни “Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида” фармон қабул қилинди ва 21 октябрь санаси юртимизда “Ўзбек тили байрами куни” деб белгиланди. Ушбу фармон асосида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан “Давлат тилини ривожлантириш департаменти тўғрисида”ги низомнинг тасдиқланганлиги, ўзбек тилига кириб келаётган атамаларни қонунчиликка жорий этиш ва амалда қўллашнинг ҳуқуқий муаммоларини ўрганиш ва тартибга солиш мақсадида департамент ҳузурида “Атамалар комиссияси”нинг иш бошлаганлиги ҳамда Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат Ўзбек тили ва адабиёти университети қошида кейинги йилларда эътибор сусайтирилган, ўзбек халқининг туб кадрияти бўлган ўзбек шевалари ва шевашунослигини жонлантириш, ўзбек тилишунослигида янги йўналиш ҳисобланган ареал лингвистикани такомиллаштириш мақсадида “Ўзбек шевалари тадқиқоти ва таълимини мувофиқлаштириш маркази” ташкил этилганлиги қадимий ва бой

тилимизнинг жамиятдаги ўрни ва кадр-кимматини тубдан оширишга қаратилган меъёрий-ҳуқуқий асос сифатида намоён бўлади. Марказ ўз олдига ҳозирга қадар ўрганилмаган шевалар ва муқаддам (эллик йилдан ошган) ўрганилган шеваларни анъанавий қиёсий-тарихий методда ўрганиш, тарихий диалектологияни яратиш, шу билан биргалликда ўзбек ареал лингвистикасини шакллантириб, лингвистик харита ва атласлар яратишни мақсад қилиб қўйди ҳамда шевашуносларимиз олдида турган долзарб масалаларни белгилаб берди.

Ўзбек шевашунослиги шу кунга қадар маълум ютуқларга эришган. Аммо шуни ҳам айтиш лозимки, кейинги йилларда дунё тилшунослигига қиёслаганда ўзбек шевашунослигининг анча ортда қолгани маълум бўлиб қолди. Асосийси, шеваларнинг адабий тилни озиклантирувчи манба сифатидаги асосий жиҳатида кам эътибор қаратилди. Кўпгина ўз қатлам сўзларимиз диалектлар таркибида яшаб келмоқда. Шеваларда адабий тилда мавжуд бўлмаган сўзлар (лақуналар) учрайди. Уларни аниқлаш ва кенг ёйиш, луғатлар тузиш миллий тил соҳибларининг масъулият билан ёндашиш лозим бўлган бурчидир. Ўзбекистон Республикаси Президентининг юқорида таъкидланган фармони ўзбек тилидаги бир қатор чет сўзларнинг, терминларнинг ўзбекча муқобилини топиш ва оммалаштириш вазифасини қўйди. Бундай ёндашув жаҳон тажрибасида кўп кузатилган ва миллий тил тараққиёти учун ижобий аҳамият касб этган. Хусусан, Корея ўз она тилини ривожлантириш мақсадида чет сўзларнинг аксариятини миллийлаштириш йўлидан борди ва ҳозирга қадар бир қатор муваффақиятларга эришди.

Маълумки, диалектлар нисбатан қадимий бўлиб, адабий тил билан мустаҳкам алоқада яшайди, ўз навбатида, унга материал беради ва бойитади. Адабий тил эса бир ёки бир бир неча диалект заминида вужудга келади. Ўзбек адабий тили ўзбек халқининг – миллий тили, миллий тилда эса миллатнинг мафқураси, тарихи, қадриятлари, қиёфаси ва маънавияти акс этади. Миллат, давлат, жамият тараққиёти тилга бевосита таъсирини ўтказиши табиий. Натижада тилимизнинг туб томири ҳисобланган шеваларимиз бир авлод тарафидан қўлланилиб, бошқа авлод тарафидан қўлланилмаслиги ҳам мумкин. Шундай экан, миллий тилимиз ва шева сўзларимизни асраб-авайлаб, софлигича келажак авлодга қолдириш энг муҳим вазифалардандир ва бу йўлда бизга лингвистик хариталар ёрдамга келади.

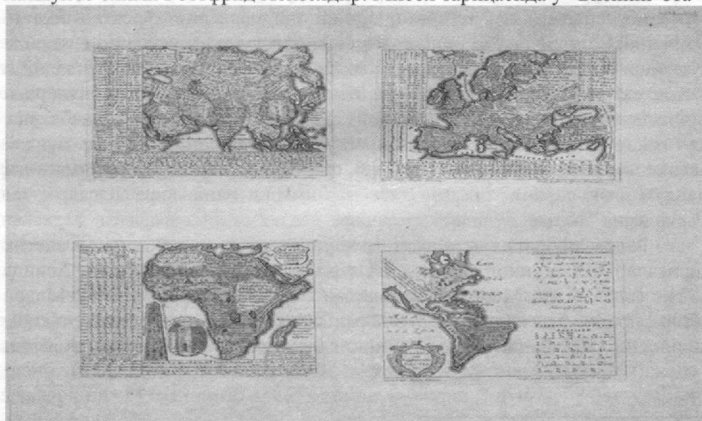
Ўзбек диалектологиясининг ютуқларидан бири сифатида кейинги йилларда шаклланган ареал лингвистика соҳасини қайд этиш лозим. Ареал лингвистикага доир маълумотлар бир қатор диалектологик манбаларда қайд этилган бўлса-да, бу соҳа тизимли равишда сўнги йилларда шаклланоқда. Давлат тили мавқеи ва нуфузини тубдан ошириш масаласининг кун тартибига қўйилиши ареал лингвистика тараққиётига кенг замин яратди.

Ареал лингвистика замонавий-қиёсий тилшуносликнинг асосий йўналишларидан бири сифатида ҳар бир тилнинг ҳам маданий, ҳам ижтимоий ҳолатини тадқиқ этиб, тил ҳодисаларининг тарқалиш чегарасини лингвистик хариталарда акс эттиради. Ареал лингвистика лингвистик география тадқиқот методлари асосида иш қўради.

Лингвогеографик тадқиқотнинг асосий нуқтаси эса лингвистик хариталардир. Даврлар ўтиши билан маълум бир тилда сўзлашувчи этник гуруҳлар турли жойларга тарқалиб ўtroқлашадилар. Тил ижтимоий ходиса сифатида ҳудудий тарқалади, маълум чегарага эга бўлади ҳамда бир жойдан иккинчи жойга кўчади. Демак, тилларнинг ҳам тарқалиш ўрни бор, яшаш ҳудуди бор, уларнинг фонетик, лексик, грамматик ва синтактик хусусиятларини тизимлаштириб хариталаштириш мумкин.

Илмда кўрсатилишича, лингвистик харита – тил ҳодисаларининг тарқалиш ҳудуди туширилган карта¹⁹ саналади. Табиий савол туғилади: Лингвистик хариталар миллий тил тараккиётида қандай аҳамиятга эга? Даствлаб, лингвистик хариталар ҳақида мулоҳаза юритиб, сўнг бу саволимизга муносабат билдирсак. Тил жамият билан бирга ривожланиб борар экан, ҳар қандай миллат ўз тилининг бой тарихини, қадимги кўринишини йўқотишни хохламайди, бундай бой маънавий меросни авлодларга қолдирмоқни истади. Шу сабабли, тил ҳодисалари, диалектал ҳодисаларни тадқиқ қилиш, уларни хариталаштириб, лингвистик атласлар тузиш жаҳон тилшуносларининг диққат марказида бўлган. Лингвистик харита тузишда даствлаб хариталаштириладиган тил ҳодисасининг тарқалиш чегараси – изолинияси аниқлаштирилиб, сўнгра, ҳар хил шева ва диалектларда мавжуд бўлган бир хил тил ҳодисалари изоглосса²⁰ орқали хариталаштирилади.

Лингвистик картографиянинг биринчи намунаси деб тахмин қилинган 1741 йилги харитада дунёнинг тўрт қисми тасвирланган: Осиё, Европа, Африка ва Америка. Бу харита муаллифи нюренбурглик немис тилшунос олими Готтфрид Хензелдир. Мисол тариқасида у “Бизнинг ота-

¹⁹ Х о ж и е в А. Лингвистик терминларнинг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1985, 51-бет

²⁰ Izoglossa – mos ҳодисалarning u yoki bu aʼzosi, boʻlagi tarqalgan eng chet nuqtalarni tutashtiruvchi atlas kartasidagi chiziq. (Қаранг: Ш е р м а т о в А. Лингвистик география нима? – Тошкент: Фан, 1981, 12-бет

миз” бирикмасини ишлатади ва ҳар бир ҳолатда уни тегишли тилда муайян ҳарф билан белгилайди. Бунинг учун олим 50 дан ортиқ тил ва 20 дан ортиқ алифбодан фойдаланади. Халкларнинг яшаш жойларини муайян рангларда кўрсатади: семитлар (сарик ва тўқ сарик), гамитлар (яшил) ва яфетидлар (пушти)²¹.

Бу фикрларда ҳам жон бор, албатта. Аммо машҳур тилшунос ва элшунос олим Маҳмуд Кошғарий (XI аср) ўз даврида яшаган туркий қабилаларга ташриф буюрган, уларнинг ҳаёти ва турмуш тарзини, урф-одатларини ўрганган ва таҳлил қилган, уларнинг тилини тавсифлаган, ўхшашликлари ва фарқларини тизимлаштирган. Маҳмуд Кошғарий харитада Евроосиё китъасида жойлашган аҳоли пунктлари ва халкларни белгилаб кўйган, уни думалок шаклда берган. Агар араб картографлари ер тасвири сингари думалок харитани чизиб, ўртада Маккани тасвирлашган бўлса, Маҳмуд Кошғарий шу шаклда думалок харита чизган ва унинг марказида Қорахонийлар давлатининг марказлари бўлган Қашқар, Барсғон ва Боласоғун каби шаҳарларни белгилаган²². Бизнингча, китобга илова қилинган харита филология илмида тузилган илк диалектологик харитадир²³. Умуман олганда, Маҳмуд Кошғарийнинг мазкур харитаси туркий тилшуносликда ареал лингвистиканинг пайдо бўлишига туртки берган, десак асло хато бўлмайди. Кўриниб турибдики, олим “Девону луғотит турк” асари билан биринчилардан бўлиб тилшунослик, география, тарих, этнография, линвокультурология, социолингвистика ва бошқа катор фанларнинг муштараклигини исботлаган. Муаллиф саёҳати давомида 30 дан ортиқ турк лаҳжаларининг турли хусусиятларини синчиклаб ўрганиб, луғат тартиб берган, уларнинг тарқалиш ҳудудини белгилаб, харитада акс эттирган, туркий тил мавқени кўрсатиб берган. Олимнинг ёзишича, “бу ишда мисол тариқасида туркларнинг тилида кўлланилиб келган шеърларидан, шодлик ва мотам кунларида айтиладиган хикматли сўзларидан, мақолларидан келтирдим, токи улардан фойдаланувчилар нақл қилувчиларга, нақл қилувчилар эса, ўз навбатида, шу тилда сўзловчилар [ва тингловчи]ларга етказсин”²⁴. Демак, бундай бебаҳо меросдан унумли фойдаланиб, она тилимизнинг тўлиқ бўлмаса-да, маълум шаклларини тиклаб, ҳаёт тарзимизга олиб кира олсак, чет сўзларимиз “таслим бўлиши” мукаррар.

Фанда айтилишича, жаҳон тилшунослигида дастлабки лингвистик хариталар XIX асрнинг охири – XX аср бошларида пайдо бўлган. Аслида 1821 йил К.де Монбре томонидан тузилган француз шевалари чегараларини белгиловчи карта Франция қироллик жамиятига тақдим қилинади. 1823 йилда Д.Моне ўзининг лингвистик карта тузиш ғоясини

²¹ Бернштейн С.Б. и др. Общеславянский лингвистический атлас. – М.: Наука, 1994. С. 181.

²² Хасанов Х. Географическое наследие ученых Средней Азии. АДД. – Ташкент: Фан, 1967. С. 35.

²³ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит-турк. Уч жилдик. I жилд. – Тошкент. MUMTOZ SO‘Z, 2016, 14-бет.

²⁴ Кўрсатилган китоб, 25-бет.

илгари суради²⁵. Шундан сўнг 1876 йилда Германияда мактаб ўқитувчиси Г.Венкер ўзи яшаб турган туман ўқитувчиларига немис шеваларининг чегараларини аниқлаш учун 339 сўздан иборат сўровнома юборди ва уларга барча сўзларни маҳаллий шевага таржима қилиш кераклигини айтади. Натижа қизиқарли материалларни тақдим этганлиги сабабли Г.Венкер кузатув доирасини кенгайтиради. Германия бўйлаб 40.736 аҳоли пунктдан олинган жавобларга кўра, тил ҳодисаларига асосланган 557 та харитани тўшлаб, Г.Венкер ва Ф.Фред “Германия лингвистик атласи” (“Deutscher Sprach atlas”)ни яратдилар (1876 – 1926 йиллар). Шундан сўнг француз диалектолог Ж.Жилерон ўз олдига бошқача мақсад қўйиб, яъни тил ҳодисаларининг алоҳида, фонетик ва грамматик хусусиятига эътибор қаратиб, Э.Едмон билан биргаликда 1897–1901 йилларда француз тилида сўзлашадиган 639 та аҳоли пунктдан алоҳида сўзларга бағишланган саволлар бўйича кузатишлар асосида материаллар йиғди ва 1920 та харитани бирлаштириб “Франция лингвистик атласи” (“Atlas linguistique de la France”)ни тузди²⁶. Ушбу атласлар турли мамлакатларда лингвистик ва диалектологик атласлар яратишда, ареал лингвистика ривожланишида муҳим аҳамият касб этди.

XX асрнинг 60-йилларидан бошлаб туркийшунос олимлар ҳам лингвистик атлас тузиш муаммоларига диққат қаратдилар. Туркий тилларни ареал нуқтаи назардан ўрганишда Н.З.Гаджиева, А.Б.Жўраев каби олимларнинг хизмати катта. Айниқса, А.Б.Жўраевнинг ўзбек тилини ареал ўрганишнинг назарий асосларини белгилаб беришдаги хизматларини алоҳида таъкидлаш ўринлидир.

Ўзбек тилшунослигида профессор В.В.Решетов ўзбек шевалари диалектологик атласи тузиш тамойилларини белгилаб, қурама ўзбек шеваларининг 49 та харитасини тузди, аммо бу тузилган атлас ҳали-ҳануз нашрдан чиққангача йўқ. Шунингдек, бошқа тилшунос олимларимиз томонидан ҳам Ўзбекистоннинг маълум ҳудуди (Наманган вилояти, Бухоро вилояти, Навоий вилояти, Тошкент вилояти ва б.) шева ва лаҳжаларининг лексик, фонетик, грамматик хусусиятлари ўрганилди ва ўрганилмоқда. Шу асосда тилнинг муайян ҳодисасини қамраб олган диалектал атласлар яратилмоқда²⁷. Умуман олганда, дунё тилшунослигида диалектал атласлар сон жихатдан ниҳоятда кўп. Лингвистик харита ва атласлар ҳажмининг катта ва миқдорининг кўплиги тилшунослардан узок йиллик меҳнат ва машаққатни талаб қилади.

Муҳими, ҳар қандай ҳолатда ҳам миллий тилимиз илдизларини, унинг қадимий кўринишини сақлаб қолиш учун хариталаримиз “кўзгу” вазифасини ўтайди. Француз диалектолог Ж.Жилероннинг фикрича, адабий тилнинг маҳаллий шеваларга таъсири кучли бўлиб, натижада шеваларнинг йўқолишига олиб келиши мумкин, “шунинг учун уларни

²⁵ Ш е р м а т о в А. Лингвистик география нима? – Тошкент: Фан, 1981, 10-бет.

²⁶ Вопросы теории лингвистической географии. – М., 1962.

²⁷ Қаранг: Р а х м о н о в Н.С. Ўзбек тили Навоий вилояти шевалари морфологик хусусиятларининг лингвоареал тадқиқи. Филол. фан. б. фалс. фан.... док. дис. – Самарканд, 2019.

(шеваларни) гербарийдаги гуллар каби харита ва атласларда саклаш лозим”²⁸.

Лингвистик хариталарнинг миллий тил ривожигаги ўрни беқиёс. Биринчидан, лингвистик хариталар тил ҳодисаларининг инновация маркази қайси эканлиги ва унинг тарқалиши тарихан қай томондан қай томонга йўналганлигини изоглоссалар ёрдамида аниқлайди, бу эса тилимизнинг илдизи қайси шевага бориб тақалганини аниқлашда қўмак беради. Иккинчидан, уларда тил тарихининг ҳамма даври ўз аксини топиши мумкин. Учинчидан, адабий тилнинг таъсир доираси кенгайиб бориши натижасида йўқолиб бораётган шева сўзлари асраб қолинади.

Сўз кудратини, она тилининг ички имкониятларини нозик ҳис этган Юсуф Хос Ҳожиб “Кутадғу билиг асарига: “Мен туркча сўзларни ёввойи тоғ кийиги каби билдим. Шунга қарамай уларни авайлаб-асраб қўлга ўргатдим”, деб ёзади²⁹. Туркийзабон халқларнинг тарихи, уларнинг яратувчиси ва ташувчиси туркий тил, жумладан, ўзбек тилидир. Мана шу туркий сўзларимизни – “ёввойи тоғ кийиги”ни ўзимизга ўргатиб, тарихий ва замонавий диалектларимизни аниқлаб, қиёсий – тарихий грамматикасини ўрганиб, фонетик, лексик хусусиятларини очиб бериб ареал тадқиқ этиш, олинган натижаларни лингвистик хариталарда “жонлантириш” ареал тилшуносларимизнинг навбатдаги асосий вазифасидир. Замонлар ўтади, инсониятнинг яшаш тарзи, маданияти, турмуши ўзгаради. Аммо миллатнинг юкини асрлардан асрларга олиб ўтадиган ягона, ўзгармайдиган миллий тилимиз озуқалари, шеваларимиз, лингвистик харита ва атласларимизда умрбоқий муҳрланади. Бу борада ареал лингвистика ўзбек тили, ўзбек халқи тарихи ва ўзбек миллатининг шаклланишини ўрганиш учун қимматли материал беради. Миллий тилни сақлаб қолишнинг ягона йўли ҳам ареал лингвистикага оид тадқиқотлардир. Ареал лингвистиканинг пайдо бўлиш заруратига ҳам сабаб бўлган омил бу миллий тилнинг узок ўтмишдаги ва ҳозирги ҳолатини сақлаб қолиш эди. Зеро, тилни йўқотиш, миллатни йўқотиш билан баробардир.

РЕЗЮМЕ: Ушбу мақолада ареал лингвистиканинг тадқиқот йўналишларидан бири ҳисобланган лингвистик хариталар ва уларнинг миллий тил ривожигаги ўрни ҳақида мулоҳаза юритилган.

РЕЗЮМЕ: В данной статье авторы размышляют о лингвистических словарях, одном из направлений ареальной лингвистики и их роли в развитии национальных языков ареал лингвистиканинг тадқиқот йўналишларидан бири ҳисобланган лингвистик хариталар ва уларнинг миллий тил ривожигаги ўрни ҳақида мулоҳаза юритилган.

RESUME: This article discusses linguistic maps and their role in the development of the national language, which is one of the areas of research in areal linguistics.

Таянч сўз ва иборалар: адабий тил, шева, ареал лингвистика, лингвистик харита, хариталаштириш, лингвистик атлас.

Ключевые слова и выражения: литературный язык, диалект, ареальная лингвистика, лингвистическая карта, картография, лингвистический атлас.

Key words and word expressions: literary language, dialect, areal linguistics, linguistic map, mapping, linguistic atlas.

²⁸ Большая российская энциклопедия. – М: СЭ, 1925. С. 814.

²⁹ Юсуф Хос Ҳожиб. Кутадғу билиг. – Тошкент: Фан, 1972, 7-бет.

АДАБИЁТШУНОСЛИК

Насим ОЧИЛОВ

ЖАНУБИЙ ЎЗБЕКИСТОН ДОСТОНЧИЛИГИДА ЭПИК АНЪАНАЛАР

XX асрда кечган илмий-техникавий ривожланиш, глобаллашув, ахборот алмашувининг тезлашгани, халқимиз оммавий саводхонлик даражасининг ошгани, ёзма адабиёт ва бошқа санъат турларининг халқ маданий ҳаётидан кенг ўрин олгани достончиликнинг аввалги мавқеини анча сустрлаштирди. Кўплаб достончилик мактабларининг жонли жараёнларда сўнишига олиб келди. Чунки “Бахшилар авлодининг оғзаки анъаналар контекстида жонли алоқаси бу достон ижроси ва унинг маиший ҳаётда мавжудлигидир. Бу алоқанинг сўниши достончилик мактабларининг сўниши, оғзаки ижронинг тугаши, эпоснинг бошқача сифатга эга эканлиги – жонли ижродан, уни яратган табиий муҳитдан, ёзма равишда ёзиб олишдан, эпик ҳаётнинг мураккаб бадий томонини сунъий тарзда кўпайтиришдан иборат. Жонли ижронинг ўзига хослиги воқеаларни аудиторияга турли ижрочилик асосида етказишдир. Бу каби хусусиятларнинг мавжуд эмаслиги қадимий воқеалар тингловчиси бўлган аудиториянинг бўлмаслигига олиб келади”³⁰. Шундай бўлса-да, Жанубий Ўзбекистон воҳасида бугунги кунда ҳам бахшичилик ва достончилик санъати нисбатан давом этмоқда. Бундай ҳолатлар эса жонли оғзаки ижро ва анъаналарнинг маълум маънода ўзгаришига сабаб бўлиб, достон ижро этишнинг саҳнавий талқинларини шакллантирди.

Асрлар давомида сайқалланган, санъат даражасига кўтарилган бахшичилик жонли жараёнларда давом этаётган бўлса-да, унинг ижро шаклларида ўзгаришлар юзага келди. Достон ижро этишнинг янгича усулдаги замонавий талқинлари шаклланди. Ҳаттоки, устоз кўрган, достон ижро этиш усуллари оғзаки ўрганган Қора ва Чори Умировлар, Шомурод Тоғаев, Шоберди Болтаев, Абдуназар Поёнов, Боборайим Маматмуродов, Жовли Тангиров, Қахҳор Раҳимов, Шодмон бахши Хўжамбердиев каби бахшилар ижроси, улар репертуаридан ёзиб олинган достон намуналарида мана шундай ўзгаришлар кўзга ташланмоқда. Айниқса, достон ижро этиш усуллари саҳнага кўчгач, анъанавий сюжет, мотив ва образларни тасвирлашда индивидуал ижодкорлик туйғулари кўзга ташланмоқда. Достон ижрочилигида парчаланиш ҳолатлари шаклланиб, бундай жараёнлар бахшиларни ўзларича эпик анъаналарга эркин ёндашув кўникмаларини шакллантирмоқда. Бу каби хусусиятлар достон матнларининг қисқариши, куруқ баёнчилик кўринишида тус олишига имкон яратаётган бўлса, иккинчидан, достон қахрамонлари мавжуд воқеалар иштирокчиси сифатида даврадагилар рухий жараёнига боғланиб, фольклорга хос тасвир услубининг ижтимоийлашувини юзага келтирди.

³⁰ Кыдырбаева Р.З. Сказительское мастерство манасчи. – Фрунзе: Илим, 1984. С. 4.

Маълумки, кейинги даврда бахшиларнинг оммабоп тадбирлар, халқнинг маиший турмуши билан боғлиқ маросимларда қатнашиб, терма ва дostonлардан парчаларни ижро этиш ҳаракати, қандайдир ўзларига замонавий санъаткор сифатида баҳо беришлари дoston матнларида парчаланиш, қурамалашини ҳолатларини шакллантирмоқда. Бундай ҳолатлар эса дoston ижро этишининг янгича талқинларини, анъанавий сюжетга эркин ёндашув туйғусини кучайтирмоқда. Шоберди Болтаев ижро этган (Дoston никоҳ тўйида ижро этилган) дoston матнларига эътибор қаратсак, унда бахши хонадон эгаларининг хоҳиш ва иродаси асосида дoston воқеаларидаги баъзи эпизодларга ўзгаришлар киритиб, баъзи образларга хос тасвир воситаларида халқона рухнинг бузилишига сабабчи бўлмоқда. Бахшининг ижрода ўзини эркин ижодкор сифатида баҳолаши эпик муҳит ва вақтнинг хонадон эгалари, тингловчилари руҳиятига мослаштириши, шу асосда уларни ўйинга чорлаш мақсадида ўйноқи вазнлардан фойдаланиб, шунга мос матнларни ижрода такомиллаштиради. Бир соатлик ижро жараёнида “Ойпарча”, “Алпомиш” ва талабга биноан термалардан фойдаланади. “Ойпарча” дostonдан Ойпарчанинг Шониёз подшоҳга Маккаи Мадинага кетаётган тасвирини ижро этар экан, анъанавий матнга ўзининг ва тўй эгаларининг дунёқараши асосида ёндашади. Мисол учун, Ойпарчанинг Шониёзга “сизга йўл бўлсин”, деб айтаётган матнида шундай ҳолатлар кўзга ташланади.

*Тог бетини безаб ётган туман-о,
Қирқ хотининг мени қўймайди омон-о,
Менга бўлар сен кетган сўнг охирзамон-о,
Уларнинг қирқи бир томон, менинг ўзим бир томон,
Хабаринг борми, хабаринг йўқми, Шониёз?*

Дostonнинг Умир шоир Сафаров ва Бўри бахши Аҳмедовдан³¹ ёзиб олинган вариантларида ҳам Ойпарчанинг Шониёзни ҳажга бормаслигини илтижо қилиш тасвирлари мавжуд бўлиб, уларда тасвирни умумлаштириш етакчилик қилади. Жумладан, Умир шоир вариантыда Ойпарча тилидан айтилаётган тасвирда шундай руҳий ҳолат кўзга ташланади:

*Меҳнатимни кетма бундай зоя қил,
Бу Зангарда бу бахтимни қора қил.
Саргайтиб кетмагин ёруғ юзумни,
Қулоққа тут Ойпарчанинг сўзини,
Ўзинг билмайсанми, гапнинг изини? (217-бет).*

Шоберди бахши вариантыда ушбу тасвир индивидуаллашиб, бахшининг воқеага тингловчи дунёқараши асосида баҳо бериш жараёни яққол кўзга ташлана боради. Ҳаттоки, бахши Ойпарча тилидан қирқ хотиннинг душманлик қилиш эпизодини олдиндан кўргани каби подшоҳ Шониёзга ёлбориш оҳангида айтмоқда. Бу ҳолат Умир шоир вариантыда “Ўзинг билмайсанми, гапнинг изини?” сўроғи орқали қирқ хотиннинг унга душманлик қилиш тасвирини эмас, балки унинг ҳаётида юзага келиши мумкин бўлган қисматини айтмоқда. Чунки айрилиқ жараёнида тақдирда

³¹ Ойпарча. Дoston. Айтувчилар Умир шоир Сафаров ва Бўри бахши Аҳмедов // Ўзбек халқ ижоди ёдгорликлари. 100 жилдлик. Саккizinчи жилд. – Тошкент: Гафур Гулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2016.

юз бериши мумкин вокеалар вақт, фурсат масаласи билан боғлиқ. Умир шоир ана шу тасвири халқона руҳда тасвирлайди.

Шоберди Болтаев томонидан худди шу тадбирда айтилган “Алпомиш” достони тасвирида ҳам мана шундай парчаланиш ҳолатлари кўзга ташланади. Тўйдаги шароит ва унинг катнашчилари руҳий вазиятидан келиб чиққан ҳолда бахши дoston вокеаларини “Алпомиш”даги Ултонтознинг тўйи тасвири билан боғлайди. Бахши тўйни ўтказиш билан боғлиқ ҳаракатларни тасвирлаш жараёнида дostonдаги Ултонтоз тўйига эътиборни қаратади. Ёдгор образи орқали вокеаларга драматик тус беришни мақсад қилиб олади. Тўйда Ёдгорнинг ўтин ёкиши, бобосининг унга илик беришини кўрган ошпазнинг капкир билан Ёдгорнинг бошига уриб, бурнини қонга бўяши, руҳий азобланган Ёдгорнинг бобосига айтаётган сўзлари мавжуд бўлса-да, улар мураккаблаша боради. Бахши вокеаларни тасвирлашда дostonда мавжуд бўлмаган баъзи эпизодларни киритадики, буларнинг барчаси эпик билимнинг замонавийлашиб бораётганлигидан далolat беради. Мисол учун, Алпомишнинг Зирак деган ака-сингил тутинган синглисининг дoston вокеаларига кириб келиши, Ултонтознинг укаси Қоралочин деган чопғонга Алпомиш келганлигин хабарини беришга ҳаракат қилиш тасвирлари мана шундай индивидуал ижодий жараёнлардан ҳисобланиб, бахши буни тингловчиларга қуйидагича қуйлаб, улар диққатини жалб қилишга ҳаракат қилади.

*Қулоқ солгин Зирак шўрнинг зорига,
Акагинам кеп қолибди Барчин деган ёрига,
Товда кийик ўйнайди-ё, тоғда ёққан қорига,
Ҳар бир банда қувонади Худонинг берган борига,
Қон қўярман деб келибди тўйхонанинг устига.³²*

Дoston қуйлашнинг замонавий усуллари дoston матнларини тўлиқ ижро қилиш имконини яратмайди, балки тадбирнинг маълум вақт оралиғидаги масофа бирлигида ижро қилиш кўникмасини шакллантиради. Қолаверса, бахши “истагани”ни айтганда юз берадиган кўриниш унинг истеъдодидан дарак бермайди. Бундай ҳодисанинг сабабларини туркий халқлар фольклорининг илк тадқиқотчиларидан бири В.В.Радлов қуйидагича изоҳлаган эди: “Фикр маълум бўлган сўзни талаб қилганда, сўзловчи артикуляция тўғрисида ўйламасдан сўзни талаффуз қилганидай, агар бахшига ташқаридан қандайдир таъсир бошлансагина, у шакл тўғрисида ўйламасдан, истаганини қуйлайверади”³³. Эпик анъананинг устоздан шогирдга оғзаки шаклда етиб келган вариантлари айни шу жойда намоён бўлади. Барқарор анъаналарда шаклланган бахшичилик санъатининг оғиздан-оғизга, авлоддан-авлодга ўтиб келган ижро шакли ҳам маълум қонунийлик асосида амалга оширилган. Бунда бахшилар устозларидан ўрганган ва жонли жараёнда давом этаётган дoston ижро этиш усуллари қатъий риоя қилганлар ҳамда “аждодларнинг ижодий

³² Ушбу дostonлардан келтирилган матн “baxshi.uz” сайтидан ёзиб олинди. Айтувчи Шоберди Болтаев.

³³ Р а д л о в В.В. Образцы народной литературы северных тюркских племен. Ч. 5. Наречие дикокаменных киргизов. – СПб., 1885.

меросига эҳтиёткорона хурматда бўлиш³⁴ улар учун одат тусига айланган. Эпик аънанинг бузилиш жараёнлари эса дoston матнларини парчалашга олиб келди. Бу каби ҳолатлар кейинги йилларда Санжар Кубаев, Илҳом Норов каби ёш бахшиларнинг ижросида яққол кўзга ташланмоқда.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, ушбу бахшилар замонавий чолғу асбобларини яхши чертиши, ўзларини хонанда сифатида баҳолаш кўникмалари шаклланиши натижасида ижро этаётган дostonларида халқ кўшиқлари вазни ва оҳанги уйғунлашиб, дoston куйларини профессионал сахнада намойиш этмоқдалар. Мисол учун, Илҳом Норов, Санжар Кубаев каби ёш бахшилар ижросида ижронинг профессионалласуви, дoston матнларидан сахна талаблари доирасида ижро этиш кўникмасининг тобора шаклланаётганлиги ўзини бахши сифатида баҳоловчи ёшлар ўртасида кенг тус олмақда. Натижада ёш бахшилар тўй ва маъракаларда кунлар, ойлар мобайнида ижро этилган "Алпомиш"дек дostonларни маълум дақиқалар асосида ижрога мослашишини таъминламоқда. Айниқса, ёш бахшиларнинг оҳангдор куйга мос тарзда кўшиқ матнларини ижро этиши, хонадон эгаларининг таърифини келтириши дostonчиликда мавжуд аъналарнинг бузилишини тезлаштирмоқда. Шу асосда аънавий дoston куйлашдаги халқона услуб ўзгариб, у замонавий кўринишда оммалашди. Бахшиларнинг хотирасида мавжуд эпик билим янгича ижро ва дунёқараш тамойиллари билан уйғунлашиб, матннинг саёзлашувига олиб келмоқда.

Аънавий дoston матнларининг авлоддан-авлодга ўтиб келишида эпик хотира муҳим аҳамиятга эга. Бахшининг хотирасида дostonларнинг умумий сценарийсидан иборат билим мавжуд бўлиб, ижрочи ҳар гал дoston куйлаганда ана шундай захирадан кенг фойдаланиб, уни такомиллаштириб борган. Чунки эпик санъатга ўргатиш жараёнида шогирд эпик хотира, билим ва дунёқарашни қабул қилиши, ўзлаштириши ва эпик матнларни мана шу учлик асосида яратиб, ижро эта олиш кўникмасига эга бўлиши лозим. Бахшичилик санъатида эпик хотира ижодни, ижодий қобилиятни аъналар қобиғида сақловчи муҳим қуролидир. Ижодий жараёнда унинг сўниб бориши ижронинг бузилишига олиб келади. "Бахшичилик санъатида эпик хотира, билим ва дунёқараш унутилса, унда ижодий бошланиш ҳам йўқолади"³⁵. Бахши бу каби тушунчаларни ўзи ҳис этмаса-да, таълим олиш жараёнида бевосита уларга амал қилади.

Эпик хотира, билим ва дунёқарашнинг жонли ижро жараёнларида ўзгариши дostonчилик аъналарининг бузилишига олиб келувчи ҳолатлардан ҳисобланади. Бундай жараёнлар дoston сюжет йўналишидаги воқеалар тасвирини мураккаблаштириш (ёзма адабиёт кўриниши асосида тасвирлаш), бахшининг барча билганларини бир дostonга тикиш, мавжуд вариантлардан бошқачароқ қилиб айтишга интилиш, бир дostonга ҳос эпизодларни бошқасига кўчириш каби ҳолатларда ҳам кўзга ташланмоқда.

³⁴ Новиков Ю.А. Сказитель и билинная традиция. – СПб, 2000. С. 15.

³⁵ Путилов Б. Эпической сказителство. – М.: Восточная литература, 1997. С. 274.

Бу эса дoston ижроси, унинг вариантларида кандайдир курамалик, хатто бир-бирига зид тасвир пайдо килмоқда.

Эпик хотира ва билимнинг сусайиши, биринчидан, ижтимоий-маданий омилларнинг таъсири натижасида содир бўлади. Ёзма адабиёт, кино, оммавий ахборот воситалари ва глобал тармокнинг халқ маиший ҳаётига кириб келиши бахшини тинглашга бўлган маънавий эҳтиёжни сустлаштирди. “Ҳозирги давр кишисининг эстетик диди ёзма адабиётнинг мураккаб эстетик талаблари асосида шакланган; у халқ эпосига хос эстетик кўлам ва диддан қоника олмайди”³⁶. Натижада бахши тор доирада куйлайдиган бўлиб, унинг ижроси замонавий аудитория дунёқарашига мослашди. Эпоснинг тасвир услуби ҳозирги замон воқелиги ва ҳозирги инсон рухий кечинмаларини, унинг мураккаб ҳаёт манзараларини тасвирлашга ожизлик қилиб қолмоқда. Дostonчилик анъанавий давом этган, бахшилар ўз санъатига ижодий ёндашган даврларда “Алпомиш”, “Гўрўгли”, “Рустамхон” каби дostonлар ойлаб, кунлаб ижро этилганлиги ҳақида кўплаб афсона ва ҳикоятлар сақланган.

Эпик хотиранинг замонавий дунёқараш билан уйғунлашуви, ёхуд бахши хотирасидан унутила бориши у ўрганган дoston матнига ҳам таъсир кўрсатади. Биз Қаҳҳор Раҳимовдан ёзиб олинган “Оллоназар Олчинбек”³⁷ дostonининг аудио матнини кўлёзма варианты асосида киёсий таҳлилга торганимизда бунга гувоҳ бўлдик. Мисол учун, дostonнинг сюжети умумий қурилишга эга бўлиб, воқеалар Оллоназарнинг бахши сифатида камол топиши эпизоди билан боғланади. Аммо вариантларни солиштирганимизда бир қатор образларнинг исми бутунлай ўзгарганлиги, бошланма, воқеалардаги баъзи эпизодларнинг бошқача талкин этилганлигини кузатиш мумкин. Демак, бахшининг дастлаб ўрганган дoston воқеалари такрорий ижро этилмаганлиги боис хотирадан унутилиб, сюжетни ўзича эркин айтиш кўникмасини шакллантирган. Бу каби хусусиятларни бошқа бахшилар репертуари мисолида ҳам айтиб ўтиш лозим. Эпик хотиранинг бахши хотирасида ўзгариши фақатгина дoston матнида эмас, балки дoston куйлари ва ижро шаклида ҳам кўзга ташланмоқда. Шундай бўлса-да, бугунги кунда Қашқадарё, Сурхондарё воҳаларида давом этаётган бахшичилик санъатига қизиқиш, бахшини дoston айттиришга бўлган талаб ва эҳтиёжлар мавжуд бўлиб, бу каби жараёнлар ёш авлодни дoston куйлашга қизиктирмоқда. Аудиториянинг мавжудлиги, бахши-шоирлар ўртасидаги устоз-шогирдлик муносабатларининг нисбатан давом этаётганлиги ҳамда унга амал қилишлар ёшлар ўртасида дoston матнларини ўрганиш иштиёқини уйғотмоқда. Аммо шуни ҳам алоҳида таъкидлаш жоизки, бахшилар анъанавий дostonларни ижро қилишга ҳаракат қилсалар-да, бугунги адабий-маданий ҳаёт туфайли ўзларида муаллифлик ҳисси, эпосга ижодий ёндашув туйғуси кучайиб бормоқда.

³⁶ Саримсоқов Б. “Алпомиш” классик эпос намунаси // Ўзбек тили ва адабиёти, 1999, 4-сон, 7-бет.

³⁷ Оллоназар Олчинбек. Дoston. Айтувчи Қаҳҳор бахши Раҳимов. Дostonнинг аудио ва кўлёзма нусхаси шахсий архивимизда.

Воҳа бахшиларидан ёзиб олиниб, чоп этирилган “Сохибқироннинг туғилиши”, “Ойсулув” (Рўзи бахши Қултўраев), “Аҳмад Яссавий”, “Темур ва Боязид”, “Самарқанд таровати”, “Кўнғирот”, “Бева Барчин”, “Қодир бахши ҳақида дoston” (Қахқор Раҳимов), “Алп Қўнғиротбек” (Чори Умиров), “Қайсар дев” (Аҳмад бахши Шотўра ўғли), “Санамгул” (Расул бахши Умиров) ва бошқалар шулар жумласидандир. Буларнинг барчаси бугунги воҳа бахшилари дунёқарашининг замонавийлашаётганлиги, эпик жараённинг давр руҳига мос тарзда акс этириш кучайиб бораётганлигидан далолат бермоқда. Бадиий мезонларда тингловчиларнинг дунёқарашини асосида дoston воқеаларига эркин ижодий ёндашиш ҳолатларини кузатиш мумкин. Гўёки бахшилар ўзларини янги давр ижодкорлари сифатида баҳолай бошладиларки, бундай ҳолатлар улар ижодида анъанада мавжуд бўлмаган юқорида келтирилган дostonларнинг “яратилиши”га сабаб бўлди. Бахшининг сахнада замонавий кўриниши эса фақатгина дostonлардан парчалар ижро этиш эмас, балки улар репертуарида терма ижодкорлигини ҳам кучайтирмоқда.

Бугунги бахшиларнинг саводхонлиги, чоп этирилган дoston матнлари ва ёзма адабиёт намуналаридан ижодий жараёнларда эркин фойдаланиш имконини яратмоқда. Буларнинг барчаси оғзаки шароитда дoston ижро этишнинг аста-секинлик билан сўниб боришини тезлаштирмоқда. Бахшилар ижроси ва эпик репертуари билан боғлиқ бу каби ўзгаришлар индивидуал ижодкорликнинг, дoston матнларининг бузилишига олиб келди. Бахшичилик санъатини оғзаки ўрганиб, уни оғзаки авлодларга етказувчи бадиҳагўй бахшилар авлодининг ҳаётдан кўз юмганлиги янги авлод бахшиларининг анъаналарни тўлиқ ўтказма олмаганлиги бахшичилик санъатининг бир қатор ҳудудларда сўнишига сабаб бўлди. Энди устозлар шогирдларини ўз уйларида икки, уч йил олиб юрмас, билганларини доимий равишда ўргатиб, синов шарти билан истеъдодини аниқлаш, дуо бериш тугаган эди.

Бахшилар шогирд тайёрлашда йиллар мобайнида эмас, балки дўмбира чалдириш, терма ва дostonлардан парчалар айттириш асосида бахшичилик санъатини ёшларга ўргата бордилар. Устоз кўрган, ҳозирда мавжуд Қора ва Чори Умиров, Абдуназар Поёнов, Қахқор Раҳимов, Шомурод Тоғаев, Шодмон бахши Хўжамбердиев, Маҳмадмурод бахши ва бошқа бир қатор бахшиларнинг ижро репертуарининг индивидуаллашуви воқеаларни тасвирлашда мураккаблаштириш ҳолатларини юзага келтирмоқда. Улар ижро этаётган дoston намуналарида ёзма адабиётга хос унсурларнинг тасвирланаётганлиги, ўзи билмаган ҳолда эпик анъаналарга ўзгартириш киритаётганлиги, бахшининг ёзувчилик, шоирлик иқтидоридан келиб чиққан ҳолда дoston матнларига ижодий ёндашуви ҳамда анъанада мавжуд бўлмаган дostonларни ўзларича ижод қилаётганлиги ёш авлодга намуна бўлмоқда. Бу каби ҳолатлар бахши ва унинг аудиториясининг камайишига, жонли оғзаки анъаналарнинг нисбатан сўниб боришини тезлаштирмоқда. Шундай бўлса-да, бугун воҳада дoston ижро этиш анъанаси давом этаётган экан, унинг жонли жараёнда сақланишига қуйидагилар асосий сабаблардан ҳисобланади:

Биринчидан, эпик муҳит ва маросим. Бахшичилик ва дostonчиликка ҳавас ва интилиш воҳада истиқомат қилаётган маҳаллий аҳолидан

кизиқиши ҳозирги вақтда ҳам сўнгани йўқ. Кекса авлод кишиларининг бахшини тинглашга ва ижодидан баҳраманд бўлишга интилиши, тўйлар, давралар ва байрамларда бахшиларни таклиф қилишга уринишлар ҳам ёш авлодни ушбу санъат турига бўлган қизиқишини орттирмоқда. Бахшичилик санъати архаик кўринишида маросим билан ёнма-ён яшаб келган экан, у халқимиз маросимларида янгича талқинлари билан хизмат қилишда давом этиб боради.

Иккинчидан, эпик хотира, билим ва дунёқараиш. Устоз кўрган, анъанавий дoston матнларини ўзлаштирган бир қатор бадиҳагўй бахшиларнинг мавжудлиги, уларнинг эпик хотираси, билими ва дунёқараиши асосида дoston куйлаш усуллари ва ижро этиш маҳоратлари маълум маънода ижод қилишга имкон бераётганлиги ҳамда қизиқувчан ёшларга дostonларни ўргатаётганликлари ушбу санъатнинг халқ маданий ҳаётида нисбатан сақланиш имкониятини ҳозирламоқда.

Учинчидан, бахши ва аудитория. Бахшилар ижросида янгича “аудитория”нинг вужудга келганлиги ҳам улар ижодидан баҳрамандлик кайфияти ҳис этилмоқда. Бахшининг замонавий аудиторияси оммавий ахборот воситаларида, аудио ва видео кўрсатув ва эшиттиришларда намоён эттирилиши билан боғланади. Бугунги кунда дoston ижро этишнинг имкониятлари кенгайди. Бахшилар замонавий ижрочи сифатида театрлаштирилган сахналарда, телевидение, радио ва аудио ҳамда видео кўринишларда намоён этилаётган ижрочилик маҳоратлари билан кўпчилик кишиларнинг баҳраманд бўлишга сабаб бўлмоқда. Эндиликда бахши махсус тайёрланган аудиторияда ўзи эркин бўлмаган ҳолда замонавий дoston ижро этиш кўникмаларига мослашмоқда. Бундай жараёнлар ҳам маълум маънода бахшичилик санъатининг сақланишига имкон яратмоқда.

Тўртинчидан, эпик ижро ва ижтимоий қўллаб-қувватланиш. Миллий кадритимиз тимсолига айланган номоддий маданий мерос дурдоналари, жумладан, бахшичилик ва дostonчилик санъатини сақлаб қолиш, ривожлантириш, ёш бахши-шоирлар ижодий фаолиятини ҳар томонлама қўллаб-қувватлашга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Бахши-шоирлар кўрик танловлари ва улар ҳақида оммавий ахборот воситаларида чиқишлар уюштирилаётганлиги, “Ўзбекистон Республикаси халқ бахшиси” унвонининг таъсис этилганлиги, Қора ва Чори Умировлар, Шомурод Тоғаев, Шоберди Болтаев, Абдуназар Поёнов, Қахҳор ва Абдумурод Рахимовлар, Расул бахши Умиров, Шодмон бахши Хўжамбердиев, Махматмурод ва Очил бахшиларнинг ушбу унвонга сазовор бўлишлари, Рўзи Қултўраев, Шодиқул ва Бойқул Мирзаев, Панжи бахши, Баҳром ва Зиёдулла бахшиларнинг дostonчилик сирларини шогирд бахшиларга ўргатишлари ушбу санъатнинг нисбатан сақланиб туришини таъминламоқда.

Умуман олганда, халқ дostonчилиги халқнинг этномаданий ҳаёти ва унинг таркибий қисми экан, унда халқ руҳий эътиқоди, анъаналари умумлашма бадний ифодасини топади. Бахшичилик ва дostonчилик санъати эса ана шундай анъаналар қобигида ўзининг янгича талқинлари билан яшайди ва авлодларга хизмат қилишда давом этади.

РЕЗЮМЕ. Мақолада дostonчилик санъатининг барқарор анъаналарда давом этиши, ижтимоий-маданий омилларнинг жонли оғзаки ижрога таъсири, бунда бахшилар ижросида юзага келган ўзгаришлар, дoston ижрочилигида парчаланиш ҳамда дostonчилик анъаналарининг ҳозирги ҳолати ва тақдири Жанубий Ўзбекистон воҳаси мисолида таҳлилга тортилади.

РЕЗЮМЕ. В статье анализируется продолжение искусства эпической поэзии в устойчивых традициях, влияние социокультурных факторов на устное живое исполнение, изменения в исполнениях бахши, а также современное состояние и судьба эпических традиций в оазисе Южного Узбекистана.

RESUME. In this article to continue in the stable traditions of the art of epic poetry, the impact of socio-cultural factors on live performance, the changes in the performance of bakhshi and the current state and fate of the epic traditions will be analyzed on the example of the South Uzbekistan oasis.

Таянч сўз ва иборалар: эпик анъана, эпик хотира ва билим, эпик дунёқараш, бахши, репертуар, глобаллашув, терма ижрочилиги, сахнавий талқин.

Ключевые слова и выражения: эпическая традиция, эпическая память и знание, эпическое мировоззрение, бахши, репертуар, глобализация, исполнение терма, сценическая интерпретация.

Key words and word expressions: epic tradition, epic memory and knowledge, epic world outlook, bakhshi, repertoire, globalization, combined performance, scenic interpretation.

Нормат ЙЎЛДОШЕВ

ЧЎЛПОННИНГ АРУЗ ВАЗНИДА ЁЗИЛГАН ШЕЪРЛАРИ

XX аср бошларидаги ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар жадид адабиётининг мазмун ва шакл жиҳатидан ўзгаришига олиб келди. Асрлар давомида адабиётнинг етакчи тури бўлиб келган лирика жанрий, ритмик-интонацион жиҳатдан янгиланиш томон юз бурди. Мумтоз шеърятнинг асосий шеър тизими бўлган аруздан жадид шоирлари ҳам истифода этдилар. “Маълумки, аруз “Кутадғу билиг”дан бошлаб ўн аср мобайнида ўзбек шеърятининг етакчи вазни бўлиб келди. Арузнинг бу узок муддатлик “зафарли юриши” даврида ҳам унинг ичида кечган ўзгаришлар, ўсишлар, унинг инкорини тайёрлаган жараёнлар бўлганлигини инкор этмаган ҳолда, то XX аср бошларигача аруз қондалари катъий қолип тусини олди ва шу мақомни сақлаб турди. Жадид арузи ҳам дастлаб ана шу анъанавий шаклларда намоён бўлди”³⁸. Бу ўзгаришлар, албатта, давр билан ҳамоҳанг ҳолда анъанавийлик образларнинг ўзгаришида кўзга ташланади. Жадид мунаққиди Вадуд Маҳмуд “Турк шоири Ажзий” мақоласида Ажзийнинг “ишқ”и ҳақида фикр юритиб, шундай ёзади: “Бу шоиримиз ҳам ошиқдир. Фақат унинг ишқи на тасаввуф ишқидир, на реалист шоирларнинг зоҳирий ишқидир. Шоиримиз ошиқдир, маъшук эса халқдир, миллатдир. Миллати ва халқига муҳаббати унинг ишқидир. У ишқ эса бизга шуни билдиради”³⁹. Дарҳақиқат, жадид шоирлари лирикасидаги ёр, ошиқ, гул, булбул каби тавсифий характердаги образлар ўрнини Ватан ва миллат тақдири билан боғлиқ муаммолар эгаллай бошлади.

Ўз ижодини жадид ғоялари таъсирида бошлаган Абдулҳамид Чўлпон ижодининг илк намуналари Ватан ва миллат қисмати билан йўғрилган эди. “Садоийи Туркистон” газетасининг 1914 йил 18 апрель сониди босилган “Туркистонлик қардошларимизга” шеъри шоирнинг

³⁸ А ф о қ о в а Н. Жадид шеърятни поэтикаси. – Тошкент: Фан, 2005, 13-бет.

³⁹ М а х м у д В. Танланган асарлар. Нашрга тайёрловчи: Б.Карим. – Тошкент: Маънавият, 2007, 61-бет.

арузда ёзган илк шеърдир. Шеър “илму маърифат ҳам хунардан махрум қолиб, маърифатсизлик балоси”га йўлиққан миллат аҳволига ачинаш туйғуси билан йўғрилган. Ўн беш ёшли ўспирин ижодкор ўз миллатини мутараққий миллатлар қаторида кўришни истаиди. Айни йилларда “Адабиёт надир”, “Қурбони жаҳолат”, “Дўхтур Муҳаммадиёр” асарларида илгари сурилган ижодкор эстетик идеалидан келиб чиқилса, шеърда ифодаланган поэтик мазмун ойдинлашади. Шоир туркистонлик қардошларига мурожаат қилиб, уларни бирдамликка қорлайди. Шеър ўн бир байт – йигирма икки мисрадан иборат. Ўзига хос ритмик-интонацион тузилишга эга. Аммо қофияланиш тизимида изчиллик етишмайди. Шоирнинг эътибори асосан илгари суриляётган мақсадга қаратилган. Айни вақтда Чўлпон изланиш даврида бўлган. Шоирнинг маҳорати ошиб борганлиги кейинги йилларда ёзган шеърларида кўзга ташланади. Шеър рамали мусаммани мақсур вазнида ёзилган:

*Бир ки--ши мил/лат-па-раст ўл/са, де-юр-лар/ даҳ-рий- деб,
Бир ки-ши- мил/лат-ни- сўк-са/, из-зат ай-лар/ биз-ни халқ⁴⁰.*

— v — / — v — / — v — / — v —

фоилотун фоилотун фоилотун фоилотун

Чўлпон арузнинг туркий шеърятда энг фаол қўлланган рамал, ҳазаж, ҳафиф, мужтасс баҳрларида элликка яқин шеърлар яратди. У.Тўйчиев ёзишича: “Арузнинг ҳазаж ва рамал баҳрлари мумтоз адабиётимизда кўп қўлланилган. Чўлпон бу анъанани давом эттиради. Чунки анъанадан узилиб қолиш хавфлидир, у рамални 16 та, ҳазажни 12 та шеърда ишлатди, аммо мужтасс баҳри шоир шеърятда 24 марта учрайди, демак, бу баҳр шоир арузида энг фаол шаклдор, натижада Чўлпон анъанага янгилик киритиш билан ўз йўлини топади”⁴¹.

Чўлпоннинг “Туркистонли қардошларимизга”, “Галдир”, “Уйқу”, “Рақамлик севги”, “Табиатга”, “Сезги”, “Гўзал Фарғона” шеърлари рамал баҳрида ёзилган. Айниқса, унинг халқ кўшиқлари йўлида ижод қилинган “Галдир”, “Уйқу”, “Рақамлик севги” шеърлари вазн жиҳатидан мукамал ёзилган. Шоирнинг “Галдир” шеъри дастлаб “Тонг сирлари” шеърый тўпламида эълон қилинган. Шеърнинг номига Чўлпоннинг ўзи изоҳ берган. “Галдир – 1. Девона, телба, “паршонҳол одам”. 2. Бир қуй (машқ)нинг исми. Бу шеър ўша қуйга солиниб ва ўша қуйнинг исмидан айтилган”. Ҳазал жанридаги 7 байтдан иборат бу шеър “Бормайман деди” номли халқ қуйига солиб ёзилган:

Мен тутор бирлан туғишган кўҳна бир девонаман,

Ул туғишқоним билан бир ўтда доим ёнаман.

Дилларида гам тўла бечораларга ёрман,

Вақти хуш, гам кўрмаганлардан тамом безорман (85).

Галдир – бошига ишқ савдоси тушган телба, девона. Унинг “дутор бирлан туғишган”лиги, унинг бирлан бир ўтда ёниши табиий. Чунки

⁴⁰ Ч ў л п о н. Асарлар. Уч жилдлик. 1-жилд. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1993, 125-бет. Бундан кейинги намуналар ҳам ушбу китобдан олинди, саҳифаси қавс ичида кўрсатилади.

⁴¹ Т ў й ч и е в У. Чўлпоннинг шеър тузилиши \\\\ Ўзбек тили ва адабиёти, 1998, 2-сон, 18-бет.

дурторнинг торларидан чиқаётган мунгли нолалар ошиқнинг дардига малҳам. Шеърнинг иккинчи байтида галдирнинг мақсади аён бўлади. Ҳақиқатан, лирик қахрамон юрагига яқин кишилар – “аҳли ғамлар”. “Хуллас, Чўлпон ўзини девонага, Галдирга солиб, шеър хужайраларига мазлум халқни уйғотишга қаратилган яширин маънони усталик билан жойлаган”⁴². Ҳазалнинг ритми енгил, мусикий. Шоир ички кофиялардан маҳорат билан фойдаланиб, оригинал поэтик асар яратган. Шеър рамали мусаммани маҳзуф вазида тушади.

Чўлпоннинг “Уйқу” номли шеъри ҳам “Бормайман деди” куйида ёзилган. Шеър саккиз байтдан иборат бўлиб, маснавий йўлида ёзилган. Шеърнинг ритми енгил, куйга мослиги, ўзак кофиялардан фойдаланилганлиги унинг мусикийлигини таъминлаган.

Бу ётиш, уйқу на ерда, на хаёлий кўкда бор,

Бу гўзал сирли томошо менда, мен ўқсукда бор (8).

Матндаги “бу” кўрсатиш олмошининг тўрт марта такрорланиши, шунингдек, “жонланар – кўрсатар”, “синган – ясаган”, “на ерда – на кўкда – ўқсукда” сўзларининг ўзаро кофиядош бўлиб келиши шеърнинг ритмик-интонацион жиҳатдан бутунлигини белгилайди. Шунингдек, шеърда малак, фаришта, ой тимсоллари лирик қахрамон кечинмаларини ифодалайди. Кўкда бир тўп киз – малакнинг уйқу куйини бошлаши, илгариги жонли, тирик кўйини ташлаганлиги, чарчаган, толган, умидсиз кўзларнинг тўймай қарашларида шоир идеалидаги орзунинг рўёбга чиқмаганлиги ифодаланган:

Жим-ту-ринг, шов/қун-ла-манг, уй/қу-и-чин-да/ул-на-ри/,

Кўз-ла-рим- тўй/ май- қа-рар-, бор/лиқ- кў-рин-ма/, тур- на-ри/...

Чўлпоннинг “Рақамлик севги” шеъри “Найларам” куйида ёзилган. Шеър тўрт банддан иборат. Бандлар ўзаро *аааб, вввб, гггб, дддб* тарзидаги кофиялаш занжирини ташкил этади. Асосан тўк кофиялардан фойдаланилган: “ўн – бутун – учқун”, “кеча – тонггача – шомгача”, “алдади – колмади – кўзғолмади”, “қизғониш – уйғониш – ўртаниш”. Шеърда севги йўлида алданган, изтиробга тушган ошиқ кечинмалари изҳор қилинган. Шоир сўзларнинг ички интонацион товланишларига, ритмик оҳангдорлигига алоҳида эътибор қаратиб, поэтик маҳоратини намоён этади:

Холи боғда кучли бода, хуш сабода бир кеча...

Тўлган ойнинг нурлари ўпса сочингда тонггача,

Сўнгра оппоқ бир булут бошингда юрса шомгача,

Шунда ҳам кўнглинда сезмайсанми озроқ уйғониши? (158)

Берилган парчадаги “боғда”, “бода”, “сабода” сўзлари ўзаро кофиядош бўлиб, ритмик мусикийлик ҳосил қилади. Шеър арузнинг рамали мусаммани маҳзуф вазида ёзилган.

Чўлпоннинг рамал баҳрида маҳорат билан ёзилган шеърларидан бири “Табиятга” деб номланган. Шеър ўн олти байт – ўттиз икки мисрадан иборат бўлиб, маснавий йўлида ёзилган:

⁴² Қ а р и м о в Н. Уч буюк сиймо. – Тошкент: MUMTOZ SO‘Z. 2019, 246-бет.

*Кел, малак, кел, кел, пари, кел, кел, ўпай бир эркалаб,
Кел, кўёи чиққунча ўптир... кел, кел ўпай бир эрталаб!
Кел, кучоқлай, кел қўлингни, бармогингни бир кўрай,
Кел, кўзингга кўз солай, кел, кўрай, сўнгра ўлай...
Келма, келма, эй пари, сен, танларинг нурдир сенинг,
Танларинг нур, юзларинг нур, тенгларинг хурдир сенинг... (7)*

Шеърда малак, пари, кўланка, булут, дев, жин, алвасти, шайтон, денгиз, тўлқин, йўқсил тимсоллари ижодкор эстетик концепциясини ифодалашда бир восита бўлиб хизмат қилади. Шоир табиатда рўй берадиган ўзгаришларни мавжуд ижтимоий муҳит билан боғлайди. Ҳар томонда қайғу, ҳасрат, ҳар азиз жон “ох” уради. Кўк юзидagi машъум булутлар ёруғликнинг юзини қоплаб олган. Чўлпон шеъриятида малак, пари, ҳур тимсоллари кўп бор қўлланилади. Шунга контраст равишда жин, алвасти, дев тимсоллари ҳам қўлланганки, булар юртга вайронагарчилик олиб келувчи кучлар сифатида талқин этилади.

*Ул булутлар устига отдек миниб девлар чопар.
Ҳар уришда қамчини ўтлар ёнар, чақмоқ чақар.
Ул булутлар чопсалар девлар билан осмон бўйи,
Унда бошланса жин, алвасти ва шайтонлар тўйи.*

Шеърнинг охирги байтида шоир ўзини “ҳакир, бечора бир йўқсил” бир киши сифатида тасвирлайди. Шоир тасвирлаган ёғду – эрк, озодлик нурларига ишора тарзида берилади. Шеър поэтикасидаги ўзига хос ритмик – интонацион ташкилланиш унинг жозибасини белгилайди. Шеърда антитеза маҳорат билан қўлланган: “кел-келма”. “Кел” сўзи шеър давомида ўн олти марта қўлланган, “келма” сўзи тўрт марта қўлланган. Шунингдек, “ўпай – кучоқлай – кўз солай – ўлай”, “танларинг – юзларинг – тенгларинг”, “қарашингдир – тўхташингдир – сўзлашингдир – куйлашингдир” каби қофиялар занжири ритмик мусикийлик ҳосил қилади. Чунки шеърини нутқда ритмни ҳосил қилувчи асосий унсурлар: вазн, қофия ва банд. Аристотель шу жиҳатдан ритмни “зийнатли нутқ” деб атаган эди.

Чўлпоннинг “Сезги” шеъри ўзига хос банд қурилиши, ритмик жиҳатдан ташкилланиши жиҳатидан унинг рамал баҳрида ёзилган шеърларидан ажралиб туради. Шеър рамали мусаммани мақсур вазнида ёзилган:

*Боқ-ча-лар-да/ сўл-ди- гул-лар/ – сўл-ди- гул-лар/ сез-ма-дим.
Қип-қи-зо-риб/ от-ди- кун-лар/-бот-ди кун-лар/, сез-ма-дим.
Қай-да қол-ди/ қон-ли- кин-лар/-қон-ли- кин-лар/, сез-ма-дим/
Соч-ла-ринг боғ/лаб- о-либ,- боғ/-лаб- о-либ-дир /сез-ги-ни!..*

(98)

Шеърини матндаги сўз ва сўз бирикмаси, такрорлар маълум бир ритмик сатҳни ҳосил қилади. /сўлди гуллар-сўлди гуллар; ботди кунлар-ботди кунлар; қонли кинлар-қонли кинлар; боғлаб олиб-боғлаб олиб; йўқдир кети-йўқдир кети; жаҳаннамдир-жаҳаннамдир; тикиб қолдим-тикиб қолдим; экиб қолдим-экиб қолдим; тутиб қолдим-тутиб қолдим; кўрдим-кўриб қолдим каби. Мисралардаги бундай шеърини ташкилланиш ўзига хос банд кўринишини ҳосил қилади. Шеър уч банддан иборат бўлиб, *аааб, вввб, гггб* тарзида қофияланган. Бандлардаги такрорлар симфонияси “қон муҳит”нинг фожиали манзараларини таъкидлаб кўрсатиш учун

хизмат қилади. Бундай ҳолатларни “боғларда сўлди гуллар”, “қизориб ботди кунлар” сатрлари ҳам тасдиқлайди. Мумтоз шеърятдан фарқли ўлароқ бундай банд тузилиши арузнинг бармоққа силжий бошлаганидан далолат беради.

Чўлпоннинг ҳазаж баҳрида ёзган шеърлари ҳам маълум бир тизимни ташкил этади. Шоирнинг “Қизларнинг дафтарига”, “Кўнгил”, “Бас энди”, “Кишан”, “А. Блокдан”, “Қаландар ишқи”, “Қиш олдида”, “Баландликда”, “Исташ” шеърларини бунга мисол қилиб олишимиз мумкин. Жумладан, “Кишан” шеъри ҳазажи мусаммани солим вазнида ёзилган. “Тонг сирлари” тўпламига киритилган маснавий йўлидаги бу шеър беш байтдан иборат. “Кишан” образи Чўлпон ижодида кўп қўлланилган тимсол. Кишан – туткунлик, эрксизлик рамзи. Шеър кишанга мурожаат билан бошланиб, мурожаат билан тугайди. Лирик кечинма сатҳида кишаннинг башар тарихининг ҳар саҳфасида қолдирган қора доғлари, жароҳатлари, ундан қутулишнинг умиди акс этган.

Ки-шан, гав-дам/ да-зи- из-лар/, бу-гун- ҳам- бит/ га-ни- йўқ-дир!
Те-мир- бар-моқ/-ла-ринг-нинг- до/зи,- бут-кул- кет/ га-ни- йўқ-дир!
Қи-лич бир-лан/ се-нинг эр-кинг/ да- кўп- йил-лар/ қо-либ- кет-дим...
Фа-қат, ҳар теб/ра-ниш-дан- қу/ту-лиш-лик-ни/ у-мид- эт-дим (60).

v --- / v --- / v --- / v ---

мафойилун мафойилун мафойилун мафойилун

Чўлпоннинг арузда ёзган шеърларининг гултожи ҳазажи мусаммани солим вазнидаги “Қаландар ишқи” илк бор “Ўзбек ёш шоирлари” тўпламида эълон қилинган. Кейинчалик “Тирик сатрлар” тўпламида, “Шарқ юлдузи” журналининг 1987 йилги 12-сонида, шунингдек, Чўлпоннинг бошқа тўпламларида қайта нашр этилган. Ҳазал шакл ва мазмун жиҳатидан бир бутунликни ташкил этувчи мукамал асар. Асар матнини маълум бир тизим асосида талқин этиш унинг қатида ифодаланган маъноларни юзага чиқаради.

Муҳаббатнинг саройи кенг экан, йўлни йўқотдим-ку,
Асрлик тош янглиғ бу хатарлик йўлда қотдим-ку (6).

Муҳаббат йўли, ишқ йўли – машаққатли, хатарли йўл. Бу ишқ йўлига кирган солиқ ишқ сеҳрига махлиё бўлиб, асрлик тош янглиғ қотиши мумкин. “Асрлик тош” метафорик бирикмасида жуда катта маъно яширинган. Инсон шунчаки тошга айланмайди. У муҳаббат йўлида йўлини йўқотган одам. Умуман олганда, йўлсизлик тушунчаси Чўлпон шеъриятида алоҳида мавзуга айланган. Ҳар бир инсон ҳаётда маълум бир камолот йўлини босиб ўтади. Бу инсоннинг маълум даражада ўзлигини англаши, дунёқарашни шаклланиши йўлидир. Тасаввуф адабиётида бу йўл – “ишқ йўли, сир йўли, хуррият йўли”дир⁴³. Бу йўлда машаққат ва риёзат чекиб, унинг амалларини адо этган одамгина унинг нурили манзилларини забт этиб, комиллик мартабасига эришади. Ҳам дунёвий, ҳам тасаввуф адабиётидан яхшигина хабардор бўлган Чўлпон ижодида ҳам йўл ва йўловчи образларининг турли талқинларига дуч келамиз. Чўлпон шеъриятида йўлчи маълум бир тадрижийлик асосида ривожланиб боради. Айни чоғда шоир муҳаббат саройи метафорик бирикмасига ҳам ўзига хос

⁴³ Ҳ а қ к у л И. Ирфон ва идрок. – Тошкент: Маънавият, 1998, 109-бет.

маъно юклаган. Муҳаббатни саройга ўхшатиш ижодкорга ғазални мукамал битиш имконини яратган. Шоир наздида бу кенг саройга кириб қолган лирик қахрамон хайратдан йўлини йўқотиб қўяди. Табиийки, бу шоир яшаган муҳит, макон ва замон тушунчалари билан боғлиқ жараёндир. У янги бир замонда яшаётгани боис бу кенг саройда хайратлар оламига кириб қолгандек бўлади. Ғазалнинг иккинчи-тўртинчи байтларида мана шу жозибатор саройнинг ўзига хосликлари эхтиросли байтларда бадний тасвир этилади:

Карашма денгизин кўрдим, на нозлик тўлқини бордир,

Ҳалокат бўлғусин билмай, қулочни катта отдим-ку.

Ажаб дунё экан бу ишқ дунёси, аё дўстлар,

Бу дунё деб у дунёни баҳосиз пулга сотдим-ку.

Унинг гулзорида булбул ўқиб, қон айлади бағрим,

Кўзимдин ёшни жў айлаб, аламлар ичра ботдим-ку.

Муҳаббат саройига кирган ошиқ хатарли йўллардан ўтиб, ҳалокат бўлғусин билмай карашма денгизининг нозлик тўлқинларига қулочни катта отади. “Карашма денгизи”, “нозли тўлқин” – ёрнинг рамзий ифодаси бўлиб, ошиқнинг ишқ йўлидаги бардошини синовдан ўтказиш тимсолидир. Бу сарой кўп жиҳатлари билан ошиққа маъшуқасини эслатиб туради. Бунда у дуч келган “карашма денгизи” ҳам, “нозли тўлқинлар” ҳам ёрнинг сифатларини хотирга келтираверади. Шоирнинг ушбу мисраларни битишдаги адабий маҳорати шундаки, у севиклининг ошиққа хуш ёқувчи мана шу фазилатларини образли тарзда баён этади. Ошиқнинг карашма денгизига дуч келиб, нозли тўлқинларини кўриши билан буларнинг оқибатида нима яширинганини сезмай, қулочни катта очиб, гўё бу денгизга суза бошлаши замирида ишқнинг чинакам асири бўлганига ишорадир. Энди унга ҳамма нарса бегонадек туюлаверади. Ишқ дунёси – сирли, сеҳрли дунё бўлганидан бунда иймон-эътиқод, ақлий мушоҳадакорлик ҳам ётсираб қолади. Ўзида ана шундай туйғулар кечганини хотирлаган ошиқ “бу дунё деб у дунёни баҳосиз пулга сот”ганидан нолийди. Шоир муҳаббатни “ажаб дунё” дея таърифлаганидан келиб чиқиб, “у дунё”, “бу дунё” билан боғлиқ тушунчаларга ўқувчи эътиборини қаратади. Айни чоқда байтда тақрир санъати асосида уч марта қўлланган “дунё” сўзи уч маънони ўзида мужассамлаштириб, ўқувчи таажжубини оширади. Дунё – муҳаббат, дунё – инсон ҳаёт кечираётган маскан. Дунё – охират. Охиратда Яратганнинг лутфига чинакам тоат-ибодату риёзат босқичларидан одимлаш билан эришилади. Ўқувчининг хайратини оширадиган жиҳати шундаки, лирик қахрамон барини баҳосиз пул – арзимаган чақага алмашиб юборган. Бундан пушаймонликдан эса наф йўқ. Аммо инсон кўнглига пушаймонлик туйғулари тинчлик бермаслиги аниқ. Шу боис шоир муҳаббат гулзоридаги булбулнинг нолалари ошиқнинг бағрини қон айлагани, бунинг оқибатида эса ошиқнинг кўзларидан ёшлар шашкатор бўлиб, уни аламларга ботирганини бадний тасвирлайди. Ғазалнинг бешинчи байтида қаландар образига мурожаат этилади:

Қаландардек юриб дунёни кездим, топмайин ёрни,

Яна қулбамга қайғулар, аламлар бирла қайтдим-ку.

“Қаландар” – шоирнинг тахаллуси. Аммо байтда ҳам тахаллус, ҳам қаландарлик, дарвешлик маъносида келмоқда. Шундай экан, унда иттифок санъатининг ўзига хос кўриниши намоён бўлган, дейиш мумкин. Аслида барча шоирлар, ошиқлар аслида қаландардирлар. Қаландардек дунё кезиб ёрнини топа олмаган ошиқ кайғулар, аламлар бирла кулбасига – қалб оламига қайтади. Сўнгги байтда аввалги ҳолдан кейинги ҳолга эврилиш янада жозибали тасвирланган.

Муҳаббат осмонида гўзал Чўлпон эдим, дўстлар,

Қуёшнинг нурига тоқат қилолмай ерга ботдим-ку.

Ғазалнинг мақтасида Чўлпон ҳам тахаллус, ҳам тонг юлдузи маъносида қўлланган. Муҳаббат осмонидаги Чўлпон – ошиқ, қуёш – ёрнинг нурига тоқат қилолмай ерга ботишида бетакрор тасвир қўлланган. Адабиётшунослар орасида ушбу байт кўплаб мунозараларга сабаб бўлган. О.Шарафиддинов бу байтда ошиқ севган ёрнини қуёшга, ўзини эса юздуга қиёс қиляпти, аммо ошиқ ёр васлига эриша олмайди, чунки қуёш чиққанда юлдуз бекинмоғи керак, деб ёзса, Д.Қуронов фикрича “... мақтадаги шоир тахаллусининг асл маъносигина рамзий маънога ишора қилади, муҳаббат осмонидаги юлдуз қуёш чиқиши билан сўнишга мажбур бўлдики, бу билан Октябрь инкилобининг мустақиллик учун кураш пайини қирққанига ишора қилинаётир”. Биринчи изохда образнинг зоҳирий маъноси, иккинчи фикрда эса ботиний маъно таъриф қилинган.

Ғазал маълум бир тадрижийлик асосидаги ўзига хос сюжет линиясига эга. Ошиқнинг ишқ йўлини топишидаги изтироблари чўлпонона тасвир этилган. Композицион жиҳатдан мукамал тугалликка эга. Қофиялардаги ўзаро занжирбандлик байтлардаги мукамалликни таъминлаган. Чўлпоннинг назм бобидаги “устолиғи”ни қўллаган санъатларида билиш мумкин. “Асрлик тош янглиғ” – ташбех, “у дунё, бу дунё” – тазод, “булбул ўқиб” – ташхис, “бағирни қон айламоқ” – муболаға, “Қаландардек юриб” – ташбех, “қуёшнинг нурига тоқат қилолмай ерга ботмоқ” – муболаға санъатлари воситасида оригинал поэтик образлар яратилган. Хулоса қилиб айтганда, Чўлпоннинг арузда ҳам маҳорат соҳиби эканлигини шу бир ғазалнинг ўзи кўрсатиб турибди.

Чўлпоннинг “Қиш олдида” шеъри ҳазажнинг ҳазажи мусаммани макфуфи махзуф вазнида ёзилган. “Мазкур вазн туркий арузнинг энг хушоҳанг ва ўйноқи ритмга эга бўлган мусикий вазнларидан бири ҳисобланади”⁴⁴. Шеър саккиз банддан ташкил топган. Бандлашиш бармоққа хос. Шеърда кузнинг тугалиши, қиш олдидаги табиат манзаралари акс этган. Шеърий матндани “ҳар нарсада бир қайғи, қадар, ранг сўлишлик... Ичдангина, тинсизгина ҳар нарсада сўлишлик бир долқарға фақат шод” сатрларида мавжуд ижтимоий муҳитдан норозилик қайфиятлари ифода этилган. Шеърнинг бандлараро қофияланиш занжири: биринчи ва охири бандлари *aa*; *aa* қолган бандлари *баба* тарзида. Шеърнинг вазний тактеби қуйидагича:

Кўк-лам- ке/ти-дан ёз-ни/ у-зат-дик,- у/-да- кет-ди,

⁴⁴ Юсупова Д., Норкулова Ш. Аруз назарияси. – Тошкент: Тафаккур, 2019, 39-бет.

Куз-нинг-да/- бу-лут-лик, қо/ра- дав-ри- ке/ либ – ўт-ди (64).

-- v / v -- v / v -- v / v --

мафъувлу мафойилу мафойилу фаувлун

Чўлпоннинг ҳазаж баҳрида ёзган шеърлари орасида мустазод шаклидаги намуналар ҳам учрайди. Шоирнинг “Маориф ва ўқитгучи” журналининг 1926 йил 1-сонида “Исташ” номли шеъри эълон қилинган. Шеър ўн тўлиқ ва ўн ниммисрадан ташкил топган. Вазн жиҳатидан мустазодга тушади. Буни шеършунос олим У.Тўйчиев қўшма вазнга киритади. “Анъанавий шеър системаларининг биринчиси бармоқ бўлиб, у содда, қўшма, мураккаб ва эркин вазнлардан ташкил топган. Бу ўринда шуни ҳам таъкидлаб ўтиш лозимки, арузда ҳам содда вазн бор, чунки содда вазн бир хил туркумга таянади ва бундай шакл бутун ўзбек лирикаси ва лиро-эпик поэзиясини қамраб олган. Қўшма вазн эса мустазод номли поэтик жанр вазнига ўхшатиш мумкин, чунки унда ҳам туркум биттадан ортади. Арузда мураккаб вазнлар ҳам қўлланилади, буни қўп туркумли мустазод вазнларининг ўзи ҳам кўрсатиб турибди”⁴⁵. Мустазодда қоидага кўра биринчи рукн билан охириги рукн қўшимча мисрага асос қилиб олинади. Қофияланишда ҳам тўлиқ мисралар билан ниммисралар мустақил қофияланади. Юқоридаги шеърнинг ҳам қофияланиши *aa/aa; bb/bb; vv/vv* тарзида. Шеър арузнинг ҳазажи мусаммани аҳраби макфуфи маҳфузи мустазод вазнига тушади.

Кўнг-лим-га / я-қин- нар-са/ ни –из-лаб- ке/ ча-кун-дуз/

Ҳар- ёқ-қа/ қа-рай-ман.

Тонг- вақ-ти/ да- нур- тўк-кув/ чи- ёл-гиз-зи/ на- юл-дуз

Ай-тар-ки:/ “У – мен-ман!”

Мен- ун-га /и-шон-моқ-чи/ бў-либ- ўй-на/ та-ман -кўз./

Ул- ҳам- ку/ ла бош-лар.

Шул – чоқ-да/ де-вор-лар- и/ чи-дан- қай-гу/ли- бир- қиз/

Йиғ-лаб ке/ ла- бош-лар... (161)

мафъувлу мафойилу мафойилу фаувлун

мафъувлу фаувлун

XX асрнинг бошлари жадид шоирлари ижодида аруздан бармоққа ўтиш жараёни тезлашди. Ҳатто арузда ёзилган шеърларни бармоқ шаклида ифодалаш, тўлиқ мисраларни бўлиб ташлаб ёзиш ҳолатлари кўзга ташланади. Бу ҳолат бир жиҳатдан бармоққа ўтиш жараёни билан боғлиқ бўлса, иккинчидан ритмик-интонацион оҳангни кучайтириш, поэтик мазмунни ёркинроқ ифодалаш мақсадида қўлланилган. Маълумки, шеър вазни график шаклга кўра эмас, балки Фитрат таъбири билан айтганда “шеър вазнини кулоқ воситаси билан ўлчаш” мақсадга мувофиқ⁴⁶. Чўлпон ижодидаги кўпгина шеърлар аруз вазнида ёзилган бўлса-да, шаклий жиҳатдан бармоққа ўхшайди. Айни ҳолатни шоирнинг “Кўнгил” шеърида ҳам кузатиш мумкин.

Кўнгил, сен бунчалар нега

⁴⁵ Т ў й ч и е в У. Ўзбек поэзиясида аруз системаси. – Тошкент: Фан, 1986, 149-бет.

⁴⁶ Бу ҳақда қаранг. А ф о қ о в а Н. Шеър вазнини белгилаш усулларига доир \ \ Ўзбек тили ва адабиёт, 2003, 6-сон.

*Кишанлар бирли дўстлашдинг?
На фарёдинг, на додинг бор
Нечун сен бунча суस्ताшдинг?* (55)

Аслида икки мисрани бир мисрага жойлаб ёзилса ҳам мазмунда ўзгариш бўлмайди. Шеър уч банддан иборат. Агар ғазал шаклига солинса, олти байтдан иборат бўлади. Воқеан, у ҳазажи мусаммани солим вазнида битилган. Шоир қалбидан кечаётган исёнкор руҳдаги туйғуларини ифодалаш учун айнан шу шаклни танлаган. Шеърдаги лирик кечинма кўнгилга қаратилган. Кишанлар бирла дўстлашган кўнгилга қарата айтилган саволлар, ўтли нидолар ҳақоратлардан дили оғриган Инсонга қаратилган. Кишан билан кўнгил тимсоллари орасида тазодий боғланиш бор. Кишан ва кўнгил ҳеч бир замонда бир-бири билан дўст бўла олмайди. Шоир бу ўринда ўткир киноявий усулни қўллаган, билиб билмасликка олган. Шеърнинг ниҳоясида лирик “мен” мақсадини ошқор қилади.

*Ти-рик-сан,-ўл/-ма-ган-сан-, Сен/-да-о-дам,-сен/-да-ин-сон-сан;
Ки-шан –кий-ма/, бўй-ин- эг-ма/, Ки-, сен- ҳам ҳур/ ту-гил-гон-сан!..*

Ҳафиф баҳрида ёзилган шеърлар ҳам Чўлпон ижодида салмоқли ўрин эгаллайди. Унинг “Гулсара”, “Яна кўклам”, “Ўш кечаси”, “Жар бўйларинда”, “Яна ўт”, “Яна Зарафшон”, “Ирфон келадир”, “Эътироф”, “Аламзадалар”, “Ҳадрада улок”, “Лузон”, “Маданият”, “Олқиш”, “Сухбат”, “Кулмак истадинг”, “ХХ аср” шеърлари ушбу баҳрда битилган. “Мумтоз шеърятимизда ҳафиф баҳрининг фақат мусаддас шаклидан фойдаланилган”⁴⁷. Нисбатан энгилроқ вазн бўлганлиги учун шоир ўз ижодида ушбу вазндан самарали фойдаланган. Бу ҳолат унинг ижодида аруздан бармоққа ўтиш жараёни билан боғлиқ. “Кулмак истадинг”, “Гулсара”, “Яна кўклам”, “Ўш кечаси”, “Жар бўйларинда”, “Яна Зарафшон”, “Яна ўт”, “Яна кор”, “Ирфон келадир” шеърлари арузнинг хафифи мусаддаси маҳбуни маҳзуф вазнида ёзилган. Шеърнинг ритмик ташкилланиши биринчи рукнда фоилотун, иккинчи рукн мустафьилун аслидан пайдо бўладиган мафоилун тармоқ рукни, учинчи рукн фоилотун аслидан пайдо бўладиган файлун, маҳбуни маҳзуф рукнидан иборат. Масалан; шоирнинг “Ирфон келадир” шеърининг ритмик-интонацион ташкилланиши куйидагича:

*Шу йи-гит-лар/ки-, қўл-га- нур/ ли- а-со
Уш-ла-шиб- йўл/ чи-лик-ни- кўз/ ла-й-лар;
Шу йи-гит-лар/ки-, қўл-га- нур/ ли- а-со
Уш-ла-шиб- йўл/ чи-лик-ни- кўз/ ла-й-лар (92).*

– v – – / v – v – / v v –

фоилотун мафоилун файлун

Чўлпон арузнинг мужтасс баҳридан ҳам самарали фойдаланди. Мазкур баҳр мустафьилун ҳамда фоилотун аслларининг алмашилини келишидан ҳосил бўлади ва туркий шеърятда фақат мусамман кўринишида учрайди. Чўлпоннинг “Оғриғонда”, “Зиёи қамар”, “Яшайиш” шеърлари ушбу баҳрда ёзилган. Баҳрнинг биринчи ва учинчи рукнлари мафоилун, иккинчи рукни файлотун, тўртинчи фоилун тарзида келади.

⁴⁷ Юсупова Д., Норкулова Ш. Аруз назарияси, 76-бет

Масалан, шоирнинг “Яшайиш” шеъри мужтасс бахрининг мужтасси мусаммани махбуни махзуф вазнида ёзилган.

Не-чун-о-чил/ди-кў-зим-, қай/га-кет-ди-уй/ку-ла-рим?

Бу- уй-го-ниш/ да- тў-либ- тош/ ди –қа- й/ гу-ла-рим... (39)

v – v – / v v – – / v – v – / v v –

мафоилун файлотун мафоилун файлул

Умуман олганда, Чўлпон туркий арузнинг рамал, хазаж, хафиф, мужтасс бахрларидан маҳорат билан фойдаланиб, мумтоз шеърият анъанасини давом эттирди. Шу билан бирга, у арузнинг қатъий қолиплари доирасида қолиб кетмади, балки эркин арузда юксак бадиият намуналарини яратиб, уни бармоққа яқинлаштириб, гўзал поэтик шакллар яратди.

РЕЗЮМЕ: Мақолада Чўлпоннинг аруз вазнида ёзилган шеърлари, уларнинг ритмик-интонацион хусусиятлари ҳақида фикр юритилади.

РЕЗЮМЕ: В статье рассмотрены стихи Чулпана в арузе, проанализированы их ритмические и интонационные особенности.

RESUME: The article deals with the verses of Chulpan written on the weight of aruz, their rhythmic and intonational features.

Таянч сўз ва иборалар: шеърий вазн, аруз, ритмик-интонация, банд, кофия тизими, жанр, лирик қахрамон, шоир маҳорати.

Ключевые слова и выражения: стихотворный размер, аруз, ритмическая интонация, строфа, рифмовая система, жанр, лирический герой, мастерство поэта.

Key words and expressions: poetic weight, aruz, rhythmic intonation, stanza, rhyme system, genre, lyrical hero, poetry skill. Key words and expressions: poetic weight, aruz, rhythmic intonation, stanza, rhyme system, genre, lyrical hero, poetry skill.

**Хамдам АБДУЛЛАЕВ,
Бекпошша РАҲИМОВА**

ИЛМИЙ-ЭСТЕТИК ТАЛҚИНДА УСЛУБИЙ ЎЗИГА ХОСЛИК

Адабиётшунос услуби фан тадрижидаги изланиш, янгиланиш ва илмий тафаккур даражаси каби кўрсаткичлар билан боғлиқ. Шу маънода талқин назарияси имкониятларини тобора кенгрок қўллаш, бадиий ижоднинг хитимий-эстетик моҳиятини чуқур тушуниш, адабий матн таҳлилига ҳолис ёндашувда услубий ранг-баранглик фаол восита эканлиги бугунги ўзбек адабиётшунослигининг характерли хусусиятидир. Бу ижобий ҳодисада таникли адабиётшунос-танқидчиларнинг салмоқли ҳиссаси, ўрни ва энг муҳими – етакчи услуби, таянч таҳлил йўсини борлигини таъкидлаш жоиз. Назаримизда, булар – Н.Каримовда тарихий-биографик, Б.Назаровда соф назарий-фалсафий-интеллектуал, У.Норматовда изчил тизимли (таркибли), И.Ҳаққуловда тарихий-функционал, асар умрбоқийлиги (онтология), Б.Каримовда энг замонавий герменевтик тафаккур услубларидир.

Талқин – адабиётшунос истеъдодининг кўзгуси бўлиб, унда муаллиф мақсади муайян мавзу, жанр, муаммо таҳлили орқали юзага чиқади, ифода топади. Бу жараёнда табиийки, тадқиқотчи билими, идрок даражаси, баён тарзи, кашф этиш маҳорати ҳал қилувчи мезонга айланади. Бу ҳол типологик хусусият сифатида турли йўналишдаги услублар намуналарини киёслаганда яққол кўринади. Бунга У.Норматов ва

Б.Назаров каламига мансуб икки асар ибратли мисол бўла олади⁴⁸. Бу асарлар қуйидаги умумийликка эга: 1. Ҳар иккаласи ҳам бир мавзуда – Э.Воҳидов ҳаёти ва ижоди ҳақида ёзилган. 2. Қаҳрамон шоир таваллудининг 70 йиллигига бағишланган. 3. Эркин Воҳидов ижодий бисотининг асоси – шеърят икки асар учун ҳам бош объект қилиб олинган. Драматик, таржима ва публицистик асарлар хусусидаги фикрларнинг мухтасарлиги шу билан изоҳланади. 4. Мавзу тақозосига кўра уларда адабий портрет жанри танланган. Зеро, бу жанр шоир биографияси ва ижодий йўлини илмий-эстетик аспектда умумлаштириб, унинг яхлит образини яратишга имкон берган.

Муҳими шундаки, бу муштараклик ҳар бир адабиётшуносга хос талқиний фарқларни, бошқаларга ўхшамаган жиҳатларни инкор қилмайди. Ўзига хосликлар асарларнинг сарлавҳаси, мазмуни ва бошқа унсурларнинг индивидуал ифодасида бўй кўрсатади. Жумладан, У.Норматов ўз асарини “Кўнгилларга кўчган шеърят” дея номлаб, рисола шаклида ёзган, Б.Назаров эса асарни “XX аср ўзбек адабиётида Эркин Воҳидов ижодининг ўрни ва аҳамияти” деган сарлавҳа билан атаб, портрет-мақола жанрини маъқул кўрган. Бир жанрга бундай ёндашувлар муаллифлар услуги билан боғлиқ бўлиб, кўзланган мақсадга ишоради. Чунончи, рисолада асосий эътибор шоир назмининг бетакрор таровати, новаторлик характери, охорли фикр ва туйғу уйғунлиги тасвирига қаратилса, мақолада Э.Воҳидов ижодининг аҳамияти кенгрок миқёсда – миллий адабиёт доирасида олиб қаралади ва замонавий бадий тафаккурга таъсири батафсил ёритилади.

Рисола ва мақолада шоир ижодининг тадрижий босқичлари, камолот омиллари таҳлилнинг таянч ўқ чизиги вазифасини ўтаган. Аммо рисола ҳажман нисбатан салмоқли бўлгани туфайли унда ижодкор ҳақидаги тафсилотлар биров камровли: илк саҳифалардаёқ Э.Воҳидов ижодининг умумий манзараси, китоблари рўйхати, ҳаёти, расмий ва жамоатчилик фаолияти хусусида маълумотлар келтирилади. Бу билан адабиётшунос тарихий-биографик ёндашув тамойилидан ўринли фойдаланиб, ўз қарашларини тўлдиради ва бойитади. Б.Назаровда эса мақола шоир ижодининг шаклланиш давридаги ижтимоий-адабий муҳит манзараси тасвири билан бошланиб, бу ҳол кейинги талқинлар учун умумий фон бўлиб хизмат қилган.

Тўғри, иккала адабиётшунос ҳам Э.Воҳидов адабиёт оламига кириб келган 50-йиллар охири – 60-йиллар бошидаги жамиятда, маънавий ҳаётда – “адабиёт ва санъатда янгилиниш белгилари пайдо бўлиб, заминий ҳисларга, ҳақиқатга, инсон қалби манзараларига яқинлаша бошлаганини” алоҳида таъкидлашади. Бироқ бу жараённинг шоир асарларидаги ифодаси ўзига хос тарзда зухур топади. Жумладан, илк таҳлил рисолада шоирнинг мумтоз шеърятга қизғин меҳри, анъанавий аруз ва ғазалчиликдаги изланишларига, хусусан, “Ёшлик девони”га, мақолада эса “Тонг нафаси”

⁴⁸ Н о р м а т о в У. Кўнгилларга кўчган шеърят. – Тошкент. Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2006. – 42 бет; Н а з а р о в Б. XX аср ўзбек адабиётида Эркин Воҳидов ижодининг ўрни ва аҳамияти \ Шарқ юлдузи, 2007, 1-сон, 45–59 бетлар.

номли дастлабки шеърӣ тўпламига муносабатдан бошланади. У.Норматов девоннинг матний таҳлилига кенгрок ўрин берар экан, лирик қаҳрамоннинг қалб оламидаги эврилишларини, ғазалларнинг маъновий-эстетик нафосатини, шоирнинг сўз қўллашдаги маҳоратини (“гул” сўзи мисолида) кабартиб таъкидлайди. Унинг куйидаги фикрида таҳлил хулосаси шундай асосланади: “Э.Воҳидов ғазаллари шоирнинг ўз арузи, ўз ғазали шаклига айлангани учун ҳам адабиётимиз, шеърятимиз ривожиди ходиса бўла олди; ...жарасннинг нафис, чиройли, сирли-сеҳрли оҳангларга йўғрилган ифодасини фақат Эркин Воҳидов ғазалидагина учратиш мумкин”⁴⁹.

Б.Назаровнинг “Ёшлик девони”га доир қарашлари анча қўламли бўлса ҳам, юқоридаги фикрларни такрорламайди, балки уларни мантиқан қувватлаган ҳолда айрим кирраларини тўлдиради, илмий чуқурлаштиради. “Барча шодлик сенга бўлсин”, “Узум”, “Ғунча”, “Ёшлигим”, “Дўст билан обод уйинг” ва бошқа ғазаллари мисолида шоирнинг поэтик салоҳияти, анъанани бойитиш ва янгилаш маҳоратининг омилларини назарий аспектда шарҳлашга эришади. Олимнинг таъкидлашича, буларнинг асосийси ғазалиётда янгича руҳ бўлиб, у “асарнинг қиммати, аҳамияти, таъсир кучи, гўзаллигини кўтариб туради”. Бундай руҳ ва давр нафаси билан тўйинган шоир арузи замондош арузнавислар орасида юксак мақомга эга бўлгани хусусидаги фикр асослидир: “шу руҳият ҳаволаридаги тиниклик, гўзаллик, теранлик боис устоз шоирлар Чархий, Ҳабибий, Собир Абдулла ғазалларига нисбатан Эркин Воҳидов ғазаллари серфайзрок, учкуррок қанотли бўлди”⁵⁰.

Албатта, Э.Воҳидовнинг бой, жанрий ранг-баранг барча поэтик асарлари ҳақида бир рисола ва мақолада мулоҳаза юритиш имконсиздир. Шу боис адабиётшунослар ўз ниятлари, тадқиқотчилик майлларига кўра шоир ижодининг моҳиятини белгиловчи, янада батафсил ўрганишга лойик ёхуд китобхонларга унчалик маълум бўлмаган асарларини танлаганлар. Айрим шеър, қасида ва дostonларга муносабатнинг мухтасарлиги шундан. “Тушлик танаффус” ва “Арслон ўргатувчи” шеърларининг рисола ва мақолада таҳлилга тортилгани тасодифий эмас. Негаки, поэтик топилма даражасидаги бу шеърлар мухлисларнинг шоир лиро-эпик маҳорати ҳақидаги тасаввурини бойитади. Биринчи шеър сюжетининг ҳар иккала талқиндаги такрори асло ғализ туюлмайдди: ҳар бир лавҳа ва воқеа, тасвир хокисор, марҳум Эр, шаддод Хотин ва меҳрибон Аёл образларининг фожиали ва ёруғ қисматларини ёркин ёритиш ва мазмунни уктиришга имкон берган. Дарҳақиқат, “маиший мавзуда ёзилган, инсон ҳаёти – чигалликларини ўта нафис бадий таҳлил қилган бу асар сеҳрли мўъжиза, шеърӣ кисса” (У.Норматов) бўлса, “поэтик жиҳатдан ҳам ниҳоятда таъсирчан ва гўзал бу асарда миллий ўзига хосликларни эътироф этиш билан бирга умумбашарий гуманистик фазилатлар ҳам таъкидланади” (Б.Назаров).

⁴⁹ Норматов У. Қўнгилларга кўчган шеърят, 11-бет.

⁵⁰ Назаров Б. XX аср ўзбек адабиётида Эркин Воҳидов ижодининг ўрни ва аҳамияти, 55-бет.

Иккинчи шеърда инсонни карамлик, эрксизликка гирифтор этган шафқатсиз мухитни коралаш ғояси асосий гуманистик пафос бўлиб, унинг моҳияти рисолада изчил баён орқали, мақолада эса мутеликдаги банда тимсоли – арслоннинг ўз ўргатувчисига қарата нутқи (“Ожиз одам! Бас, бошимда қамчи ўйнатма, кўксимдаги ухлаб ётган ҳисни кўзгатма!”) орқали ифода топган.

Характерли бир жиҳат шундаки, талқинларда Э.Воҳидов ижодининг мазмун-моҳиятини ташкил этган Инсон, Ватан, Эркин улуғловчи фалсафий-эстетик концепцияга алоҳида урғу берилган. Зеро, ўзлик, эътикод, виждон, эзгулик, озодлик каби умумбашарий фазилатлар бетакрор оҳангларда куйлангани хусусида адабиётшунослар ҳамфикрдир. Бу ҳол, айниқса, “Инсон” қасидаси ва қатор шеърларининг ғоявий-бадий мундарижасидаги фикрий теранлик, жозибатор, таъсирчан ифодавийликка муносабатда ёрқин кўринади. Бу хусусиятни У.Норматов “Тирик сайёралар”, “Темиртан даҳолар”, “Вируслар”, “Максим Горький билан суҳбат” каби шеърларига қарашларида акс эттириб, шоир мулоҳазаларини баҳслар туркуми деб атайди. Б.Назаров инсон мавзусини тарихга нигоҳ, ватан ва она замин билан боғлиқ ракурса бироз кенгроқ шарҳлайди. Шоирнинг 1974 йилда ёзилган “Ўзбекистон” ва “Илтижо” шеърларидан бошланган миллат ва эл-юртга чексиз садоқат мотивлари кейинги ижодида, хусусан, “Ўзбегим” қасидасида янада кенгайганини таъкидлаган ҳолда уни А.Ориповнинг “Ўзбекистон” қасидаси билан қиёслади ва бу асарлар ҳақида куйидаги холис хулосага келади: “XX аср жаҳон адабиёти бир-бирини такрорламайдиган, бир-бирини бойитиб, давом эттирадиган иккита бақувват асарга эга бўлди”⁵¹. Шунингдек, олимнинг “кўп йиллардан буён дардли ўзбекнинг мадҳиясидек қабул қилиниб келинаётган “Ўзбегим” шеъри махсус тадқиқотларга муносиб бўлса ҳам, биз у ҳақда бир-икки фикр айтиш билангина чекланамиз” деган эътирози ўринлидир.

Табиийки, шоир дostonларига муносабат муаллифларнинг нияти, хоҳиш ва услубига кўра турли миқёсда акс этган. Жумладан, бу ҳолат рисолада нисбатан кўламдор бўлиб, дostonлар мазмун ва шакл жиҳатдан талқин этилган. Мақолада эса Э.Воҳидов эпик шеърятининг новаторона характери, тасвир ва ифода йўсинидаги ўзига хослиги “Рухлар исёни” дostonи ҳақидаги ихчам фикрларда умумлаштирилган.

У.Норматов Э.Воҳидов яратган ўнга яқин дostonдан учтасини – “Нидо”, “Рухлар исёни” ва “Истанбул фожиаси”ни кенг таҳлилга тортади. Бу бежиз бўлмай, ушбу асарлар шоирнинг дoston жанрини мазмунан бойитиш, шаклий-усlubий ва поэтик такомиллаштириш маҳоратини намоён этувчи намуналардир. Муаллиф ҳар бир дostonнинг tub характери, ғоявий-бадий аҳамиятини таҳлил қилишга интилади. Жумладан, “Нидо”ни дoston-марсия деб атайди ва асар шоирнинг отаси – уруш қатнашчисига бағишлангани, унда ғамгин оҳанг қаҳрамонлик эпосига хос юксак руҳ билан йўғрилганини уқтиради. Шоир дostonчилигининг чўккиси “Рухлар исёни”га янгича ёндашиб, унинг ўзига хослигини қаҳрамонлик, фожиавийлик ва фалсафий мотивларнинг

⁵¹ Ўша мақола, 56-бет.

мантикий-бадий синтезида кўради. Достон архитектоникасидаги ривоятлар, пейзаж ва турли шеърый шаклларнинг коришиқ тасвирини асар мундарижасининг камровли ва кўп кирралиги билан тўғри изоҳлайди. Дарҳақиқат, XX аср бошларида яшаган оташин эрк куйчиси, бенгал шоири Назрул Ислоннинг фожиали, ибратли ҳаёти, кураш йўлини ёритиш зарурати шундай миқёсли ёндашувни такозо қиларди. Адабиётшунос достон умумбашарийликка дахлдорлигини “У Назрул Ислондек ёркин сиймо, асл халқ фарзандини шонли ва аччиқ қисматидан сабоқ чиқариб олишга чақириқ бўлиб янграйди”, – деган холис фикрида мужассамлаштирган.

Рисолада “Истанбул фожиаси” таҳлили янада батафсил бўлиб, унинг жанр ривожидидаги хиссаси, ютуқ ва нуқсонларига эътибор қаратилади, асарни драматик поэма дейиш маъкул кўрилган. Бу таклиф воқеа ва характерлар тўқнашувларнинг кескинлиги, ҳаётда адашган оғанин ҳақрамонларнинг турли вазиятдаги ҳолатлари, тақдири романтик руҳда ишонарли акс этгани билан асосланади.

“Донишқишлоқ латифалари” хусусидаги мулоҳазалар нисбатан қисқа бўлиб, иккала ёндашувда бир умумийлик бор. Бу ҳажвий-юмористик кашф шоир поэтик маҳоратининг янги кирраси эканлигини эътироф этишдир. Бу ўринда рисолада “Тандир кийган Матмуса”, мақолада “Матмусанинг кўшиғи” латифаларидаги хусусиятларга таянилади. Шу билан бирга, мақолада латифа, ҳангомалар матнларини икки қатламли экани, биринчиси иккинчи қатдаги яширин мақсад, ғояни ифодалаш воситаси сифатида қўллангани қайд этилиб, поэтика ва услуб чуқурроқ изоҳланган.

Биз юқоридаги кузатишларимизга таяниб, қуйидаги хулосага келдик: турли шакл, услуб ва ҳажмли талқинларда Э.Воҳидовнинг шоир сифатидаги мукамал адабий портрети яратилган.

РЕЗЮМЕ Мақолада У.Норматов ва Б.Назаровнинг Эркин Воҳидов ижодига бағишланган асарлари таҳлил этилган.

РЕЗЮМЕ В статье анализированы произведения У.Норматова и Б.Назарова, посвященные творчеству Э.Воҳидова

RESUME The article analyzes U.Normatov and B.Nazarov's works devoted works creativity of E.Vohidov.

Таянч сўз ва иборалар: шоир, шеърят, талқин, ғазал, услуб, поэтик маҳорат, достон, образ, адабий портрет, танқид.

Ключевые слова и выражения: поэт, поэзия, толкование, газель, стиль, поэтическое мастерство, поэма, образ, литературный портрет, критика.

Key words and word expressions: poet, poetry, interpretation, ghazal, style, poetic skill, the poem, image, literary portrait, criticism.

Абдусалом АБДУҚОДИРОВ НАВОЙИ ВА ЖОМИЙ ИЖОДИДА КИТОБХОНЛИК ТАЛҚИНИ

Халқимиз қадимдан китобхонликка жиддий эътибор бериб келган. Аслида китобхон бўлган халқимиз фирдавсийхонлик, румийхонлик, жомийхонлик, навоийхонлик, бедилхонлик, фузулийхонлик каби маҳфиллари билан машҳур бўлган.

Китобхонлик мумтоз ўзбек ва тожик шоирлари, олимлари ва давлат арбоблари орасида ҳам кенг ёйилган эди. Улар узлуксиз ўқиш ва ўрганиш билан бирга, китобхонликни кенг тарғиб ва ташвиқ ҳам этиб борганлар. Чунончи, Алишер Навоий ва Абдурахмон Жомий ижодида ўқишга муҳаббат, китобхонликка даъват ва ўқишнинг зарурияти ҳамда аҳамияти кенг бадиий талқин қилинганини кўриш мумкин.

Навоий талқинича, билмаганини сўраб, тўхтовсиз билимини ошириб борган киши олим бўлади. Бошқалардан сўрашга орланиб, билим олишни истамаган одам эса ўзига золимлик қилиб, зарар кўради. Навоий «Маҳбуб ул-қулуб» («Кўнгилларнинг севгилиси») пандномасида шундайлар ҳақида тўхталиб ёзади: «Ўрганурдан қочғон лаванд (дангаса)⁵² ва юзига ҳиял (ҳийла) ва баҳона эшигин очғон тананд (ишёқмас)⁵³.

Жомий эса ўз ҳикматларида ўқиш, билим олиш воситаси бўлган китобга диққатни қаратиб, инсон китоб ўқишга одатланиши лозим, деган муҳим фикрни олға суради:

*Китобга бур ҳамиша юзни,
Одатлантир китобга ўзни⁵⁴.*

(Эргаш Очилов таржимаси)

Шоир бу фикрини асослаб ҳам беради. Жомий талқинича, китоб – туганмас билим хазинаси. Ҳеч қандай хазина унга тенглаша олмайди. Бошқа барча хазиналар ўткинчи бўлиб, тугаб кетади. Китобдаги билимлар хазинаси эса абадийдир. Уни эгаллаган сари инсон донишманд бўлиб, комиллик касб этиб боради. Инсон учун эса бундан буюк бойлик йўқ. Шундай экан, инсон китобни севиши, уни ўқишни қанда қилмай, китобдаги хазинадан умр бўйи фойдаланиши керак. Шоир фикрича, инсонга «китобдан яхшироқ дўст йўқ». Китоб кишига қувончли кунлардагина эмас, ҳатто ғамли дамларда ҳам яқин дўст бўлиши мумкин:

*Китобдан яхшироқ дўст йўқ жаҳонда,
Ғамхўринг бўлгай у ғамли замонда.
У билан қол танҳо – ҳеч бермас озор,
Жонингга юз роҳат бергуси такрор⁵⁵.*

(Шоислом Шомуҳамедов таржимаси)

Алишер Навоий «Хамса» таркибидаги дostonларида китобхонлик, ўқиш ва ўрганиш масалаларига алоҳида диққат қаратган. Чунончи, «Лайли ва Мажнун» дostonи бош қаҳрамони Қайс (Мажнун) мактабга борганда шу қадар берилиб ўқийдики, ҳамсабоқ болалар унга ета олмай, хижолат бўлар эдилар. Навоий Қайснинг ўқишга каттиқ берилганини таърифлаб ёзади:

*Бир кун эди ҳам сабаққа ҳамтак
Икинчи кун ўтмиш эрди бешак.*

⁵² Қавс ичидаги шарҳ, таржима ва изоҳлар мақола муаллифиники.

⁵³ А л и ш е р Н а в о и й. Маҳбуб ул-қулуб \\\ Мукамал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик. 14-жилд. – Тошкент: Фан, 1998, 112-бет.

⁵⁴ А б д у р а х м о н Ж о м и й. Гулшанингда сўлмасин гул. – Тошкент: Фан, 2008, 311-бет.

⁵⁵ А б д у р а х м о н Ж о м и й. Мақсуди дил. – Тошкент: Ф.Фулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1989, 188-бет.

*Кун бор эдиким беш-ўн сабақни,
Англаб, эвурур эди варақни.
Оз вақтда айлади замона,
Они бори илм аро ягона⁵⁶.*

(Мазмуни: Қайс бир кун шериклари билан сабоқдош бўлса, иккинчи кун албатта (улардан) ўзиб кетарди. Шундай кунлар ҳам бўлардики, беш-ўн сабоқни ўқиб, англаб, янги варақлар очарди. Шу йўсинда замона уни тез вақтда ҳамма илмлар бўйича ягона (тенгсиз) қилиб қўйди).

Қайс Лайлини севишдан олдин мактабда ўқиб, чуқур билим олади. Тинмай ўқиб-ўрганиб, ёшлигиданок замонасининг энг билимли кишисига айланади. Навоий ўқиш, ўрганиш ва илм эгаллашни ҳам ишқ билан боғлайди. Улуғ шоир талқинича, илм ҳам ишқдир. Шу сабабли ўқиш ва билим олишга меҳр-муҳаббат билан ёндашиш лозим. Шундагина инсон орзу-мақсадига эришади.

Навоий тасвирича, «Фарход ва Ширин» достонидаги Фарход ҳам ёшлигидан ўқишга, илм ва ҳунар эгаллашга қаттиқ берилган эди. У Хитой ва Чин мамлақати подшосининг ягона ўғли, шахзода бўлишига қарамай, ўқиш, билим ва ҳунар эгаллашдан номус қилмайди. Аксинча, тинмай ўқийди. Навоий унинг ўқишга меҳрини қуйидагича тасвирлайди:

*Не сўзниким ўқуб, кўнглига ёзиб,
Дема кўнглики, жон лавҳига қозиб.
Ўқуб ўтмак, уқуб ўтмак шиори,
Қолиб ёдида сафҳа, сафҳа бори...
Жаҳонда қолмади ул етмаган илм,
Билиб таҳқиқини қасб этмаган илм⁵⁷.*

(Мазмуни: (Фарход) қандай сўзни ўқиса, кўнглига, фақат кўнглига эмас, ҳатто жон лавҳасига нақшланиб қолар эди. У ўзига ўқиб ўтиш билан бирга, уқиб ўтишни ҳам шиор қилиб олган, ўқиганлари ҳаммаси саҳифама-саҳифа ёдига ўрнашиб борар эди... (Натижада) дунёда у эгалламаган, ўрганиб тагига ета олмаган бирон илм қолмади).

Китобга, ўқишга бўлган муҳаббат ва тинмай ўқиш Қайсни ҳам, Фарходни ҳам замонасининг энг донишманд кишисига, қомил инсонлик даражасига етказди.

Воқеан, Навоий ва Жомийнинг ўзлари ҳам жуда ёшлиқларидан китобни севганликлари ҳамда узлуксиз ўқишлари туфайли буюк шоир ва олим даражасига етган эдилар. Навоий Ҳиротда бошланғич маълумот олганидан сўнг, саккиз йил (1456–1464) Машҳадда, уч йил (1466–1469) Самарқандда ўқиди. Жомий ҳам Ҳиротда ўрта маълумот олгач, ўн беш йил (1436–1451) Самарқандда ўқиди.

Навоий ўқиш даврида она тилиси – ўзбек тилини чуқур ўрганишдан ташқари, форс-тожик ва араб тилларини ҳам мукамал эгаллаган эди. Жомий эса она тилиси – тожик тилини мукамал билишдан ташқари, араб тилини чуқур ўзлаштириш билан бирга, турк-ўзбек тилини ҳам ўрганган

⁵⁶ Алишер Навоий. Лайли ва Мажнун. Мукамал асарлар тўплами, 9-жилд – Тошкент: Фан, 1992, 69-бет.

⁵⁷ Алишер Навоий. Фарход ва Ширин \\\ Мукамал асарлар тўплами, 8-жилд. – Тошкент: Фан, 1991, 70–71-бетлар.

эди. Чунки улар ёшликдан бошқа тилларни билиш муҳим аҳамият касб этишини тушунганлар. Уларнинг шу уч тилда бирдай етук асарлар яратганликлари, ёшликдан чет тилларни чуқур ўрганганликлари билан боғлиқ эди.

Навоий ва Жомий шеърӣ ҳамда насрий бадиӣ асарларни ўқиб-ўрганиш билан бирга, тилшунослик, адабиётшунослик, диншунослик, шунингдек, тарих, фалсафа, тасаввуф, ахлоқ ва бошқа соҳаларга доир илмларни ҳам чуқур ўрганганлар. Буни уларнинг бадиӣ асарларидан ташқари, шу соҳаларга доир яратган тадқиқотларида кўриш мумкин.

Навоий ва Жомий ёшликдан турли керакли асарларни ўқиб-ўрганиш билан бирга, шеър ва дostonларни ёдлашга ҳам алоҳида эътибор берганлар. Воқеан, Навоий беш-олти ёшида Куръони каримни ёдлаган бўлса, етти-саккиз ёшида буюк шоир Фаридиддин Атторнинг 9600 мисрадан иборат «Мантик ут-тайр» («Қуш нутқи») дostonини ёд олган эди. «Муҳокамат ул-луғатайн» («Икки тил муҳокамаси»)да эса ёшликда ёдлаган шеърлари ҳақида тўхталиб, шундай дейди: «Йигитлигим замони ва шабоб айёми авонида кўпрак шеърда сеҳрсоз ва назмда фусунпардоз шуаронинг ширин ашъори ва рангин абётидин эллик мингдин ортук ёд тутупмен»⁵⁸. Навоий йигитлик пайтида ўзбек, тожик ва араб шеърятидан 100 минг мисра шеърни ёддан билган бўлса, ўрта ёшлик вақтида 200 минг мисра шеърни ёддан биларди. Бу борада Жомий ҳам етук эди. У ҳам шу уч тилда юз минглаб байтларни ёдлаган эди.

Навоий ва Жомий талқинича, доимий тарзда китобхонлик билан шуғулланиш, керакли билимларни чуқур эгаллаш инсонни донишманд қилибгина қолмай, бахтли ҳам қилади. Навоий ва Жомий буни ўзлари яратган Искандар образида кўрсатиб берадилар. Жомийнинг «Хирадномаи Искандарий» («Искандарнинг донишмандлик китоби») дostonидаги Искандар шахзода бўлганлиги учун подшоликни ўзига мерос деб қарамайди. Унинг отаси Файлақус ҳам шу фикрда эди. Шу сабабли отаси ўғли Искандар шохликка муносиб бўлиши учун донишмандлардан таълим олиши, кишини донишманд қилувчи китобларни ўқиши ва турли илмларни ўрганиб, чуқур билимга эга бўлиши лозим деган фикрга келади. Шунинг учун шох Файлақус ўғли Искандарни донишманд олим Арастуға шогирдликка беради.

Искандар устози Арасту кўмагида чуқур билим олади. Шундан сўнг Файлақус ўғлининг билимини олимлар хузурда синаб кўради ва унинг билими мукамаллигидан қаноат ҳосил қилгач, тахтни унга топшириш фикрига келади. Зеро, Искандар шахзодаман дея дангасалик қилмай, замонининг барча илмларини эгаллаган эди. Бу ҳақида Жомий шундай ёзади:

*Искандар жаҳолат губоридан пок,
Юнон билимидан бўлди баҳранок*⁵⁹.

⁵⁸ А л и ш е р Н а в о и й М у ҳ о к а м а т у л - л у г а т а й н \ \ М у к а м м а л а с а р л а р тўплами. 16-жилд. – Тошкент: Фан, 2000, 32-бет.

⁵⁹ А б д у р а ҳ м о н Ж о м и й. Искандар хирадномаси. Форсийдан Шоислом Шомухамедов таржимаси. – Тошкент: Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1978, 35-бет.

(Шоислом Шомухамедов таржимаси)

Искандар замонасининг барча билимларини эгаллагач, илм, билим олдида ҳар қандай мансаб ва ҳатто шоҳлик ҳам ҳеч нарсага арзimasлигини англаб етади. Шу сабабли у шоҳликдан воз кечади. Аммо Искандарнинг турли хирадномаларни, яъни турли донишмандлик китобларини ўқиб, замонасининг энг билимдон кишисига айланганини билган халқ уни шоҳликка сайлайдилар. Искандар ёшлиқда олган билимлари ва донишманд олимлар маслаҳати асосида мамлакатни адолат билан бошқариб, ҳаммани рози қилади. Жомий тасвирига кўра, Искандар бу бахтга ўқиш ва ўрганиш оркали эришади.

Навоий яратган «Садди Искандарий» («Искандар девори») дostonидаги Искандар ҳам ёшлигидан китоб ўқишни одат қилган, ўқиш, ўрганишни қанда қилмай интилган, билмаганларини Нақумохис, Арасту каби донишмандлардан сўрашдан уялмаган, тиришқок шаҳзода эди. Замонасининг барча илмларини эгаллаган Искандар шоҳ бўлишдан кўра, илм билан шуғулланиш афзаллигини англаб етади. Шу сабабли отаси вафотидан кейин халққа мурожаат қилиб, ўзларингта муносиб подшоҳ сайлаб олинглар дейди ва шоҳликни истамаслигини маълум қилади. Навоий бу борада Жомийдан илҳомланган ва устози анъаналарини давом эттириб, инсон насаби билан эмас, балки китобхонлиги, ўқишга муҳаббати ва ўқиганлиги, илм-маърифатни қадрлаши ва билимдонлигига кўра давлат ҳамда халққа раҳбарлик қилишга ҳақлидир, деган илғор фикрни олға сурадики, бу гоё ҳамма даврлар учун аҳамиятли эди. Дарвоқе, дostonдаги тасвирга биноан, халқ Искандарнинг кўп ўқиганлигини, ўқиш туфайли у комиллик касб этганлигини билганликлари туфайли унинг ўзини шоҳликка сайлайдилар⁶⁰.

Искандар подшоҳ бўлгандан сўнг ҳам ўқиш ва ўрганишни қанда қилмайди. Барча сафарларида устози Арастуни бирга олиб юриб, билмаганларини ундан сўраб иш тутати. Турли мамлакатларда ҳам ўша ернинг донишманд олимлари билан суҳбатда бўлади. Ноёб китобларни тўплаб, уларни ўқиб, улардаги илмларни ўрганиб боради. Тинмай ўқиш ва ўрганиш туфайли у бутун дунёни эгаллаб, жаҳонгирга айланади. Ҳамма жойда халқнинг додига етиб, адолат ўрнатади. Шаҳарлар куриб, ободончилик билан шуғулланади. Навоий буларнинг ҳаммасини Искандарнинг ўқимишли ва маърифатли бўлганлигига боғлаб тасвирлайди.

Маълум бўладики, улуғ шоир ва мутафаккирлар Алишер Навоий ва Абдурахмон Жомий ижодида китобхонликка даъват ва ўқишнинг аҳамияти кенг бадиий талкин қилинган. Китобга муҳаббат, китобхонлик, ўқиш ва ўрганишга намунали даъват Навоий ва Жомийнинг ўз фаолиятлари ва асарлари мисолида ёрқин ифодасини топгани ҳозирги давр ёшлари учун гоё намунали бўлиб, улардан ўрганиш юксак амалий аҳамият касб этади.

⁶⁰ Алишер Навоий. Садди Искандарий \\\ Мукамал асарлар тўплами, 11-жилд. – Тошкент: Фан, 1993, 108–109-бетлар.

РЕЗЮМЕ. Мақолада Навоий ва Жомийнинг китобхонлиқнинг аҳамиятига доир талқинлари таҳлил қилинган.

РЕЗЮМЕ. В статье анализируются размышления Навои и Джамии о значимости книголюбия.

RESUME. In the article analyzed meaning creature reading book of Navoi and Jami

Таянч сўз ва иборалар: Навоий, Жомий, китобхонлик, ўрганиш, ёдлаш.

Ключевые слова и выражения: Навои, Джамии, книголюбие, обучение, заучивание наизусть.

Key words and word expressions: Navoi, Jami, reading book, learning, learn by heart.

ИЛМИЙ-АДАБИЙ МУЛОҚОТ

МИЛЛИЙ АНЪАНАЛАРНИНГ БАДИИЙ ТАЛҚИНЛАРИ

Юлдуз Эшматова: – Мана, сизнинг киссаларингиз ҳам салкам ўнга яқинлашиб қолди. Киссаларингизда аёллар образининг турли рухият манзараларини кенг тасвирлайсиз. Бизнингча, Хуршид Дўстмуҳаммад киссаларида етакчи тамойил бўлиб кўзга ташланадиган хусусият воқеликка ва инсоният рухиятига янгича ноанъанавий ёндашувдир. Сизнинг-ча, ўзбек киссачилигида ўзбек аёли қисмати ва рухияти етарли даражада очиб берилаяптими? XX аср киссаларини эслайдиган бўлсак, уларда коммунист, комсомол аёллар образи бош қахрамон сифатида ёритилган. Абдуқаюм Йўлдош, Саломат Вафо киссаларида эса, бозор иктисодиёти шароитида ўзлигини ва номусини йўқотган аёллар образи бош планга чиқиб қолди. Ўткир Ҳошимовнинг “Дунёнинг ишлари” киссасида ниҳоятда миллий муштипар ўзбек аёли сентиментал кайфиятда яратилган. Сизнинг-ча, бугунги ўзбек аёли образини қандай яратиш керак?

Хуршид Дўстмуҳаммад: – Адабиётимизда аёл ҳақида кўпгина асарлар яратилган. Халқимизда “Кўнглиннинг кўчаси курсин”, “Кўнглиннга кулоқ солма” деган гаплар бор. Шунақа пайтда Ўткир Ҳошимов “Қалбинга кулоқ сол” асари билан инқилобий ҳодиса ярата олди. Номининг ўзи инқилоб эди. Французча Саган “Салом, кайғу” деб инқилоб қилган эди. Абдуқаюм Йўлдош киссалари, Зулфия Қуролбой кизининг “Аёл” хикояси классик хикоя. Наби Жалолиддиннинг “Аёл”, Икбол Мирзонинг “Бону” номли асарлари яратилди. Аёл Оллоҳ томонидан гўзал қилиб яратилган, энг мураккаб пайтда аёл ўз шаънини химоя қиладими-йўқми, масала шунда. Ўзбек аёлининг ичи тўла заққум, курум. Бу муаммоларнинг жавоби йўқдек. Бадиий ижодда концепция деган тушунча бор. Концепцияни ҳаётий қарашлар тизими, акидаси, тасаввурлар системаси дейиш мумкин. Система қаердан пайдо бўлади? Система “Анна Каренина”да бошқа, “Жиноят ва жазо”ники бошқа, “Улуғбек хазинаси”ники бошқа. Аёл образи ва аёлларга бўлган муносабат қандай шаклланади? Аслида барчаси ҳаётий реал воқеалардан келиб чиқади. Биз катта оилада вояга етганмиз. Акаларим мендан 15–18 ёш катта бўлишганлиги учун улар билан муносабат яқин бўлмаган. Уч нафар кизлардан кейин мен туғилганман, кизларнинг орасида катта бўлганман. Отам ва акаларим билан муносабатим деярли кўп бўлмаган. Чунки кенжа фарзанд кўпинча онанинг бағрида катта бўлади. Ҳам она, ҳам муштипар аёл сифатида онанинг таъсирига тушганман. Бешта холам бўлган, онам билан холаларимникига борганман, яна аёлларга рўпара келганман. Уларнинг ўзаро мулоқоти, дарду ташвиши, ёш бола бўлсам-да, хотирамда муҳрланиб қолди.

Болаликда яна нималар хотирада сақланади? Шулар кишининг шаклланишига сабаб бўларкан. Хотиралар умрбод эсда қолааркан. Бир холамини эслаيمان, жуда одамови эди. Яқинларини ҳам кўпам хушламас, оиласи, фарзандлари бўлишига қарамай, ўзига алоҳида овқат пишириб ейишни афзал биларди. Кўришишлари ҳам кўз ўнгимда қолган. Ўзларига

якинлаштирмаганлар. Яна бир Салима холам ёлғиз яшаганлар. Онам хабар олиш учун жўнатардилар. Ёзнинг иссиқ бир кунда бордим. «Зерикамаяписизми?» – деса, “Нега зерикаман, ана одамларим бор, улар билан гаплашиб ўтирибман-ку», – деганларида кўрқиб кетганман. Сапура холам эса жуда ҳазилкаш, гапдон ва ўйламай-нетмай гапирадиган одатлари бўлган. Сағбон деган жой бўларди, Сағбондан саккиз-ўн км. нарида Кўктерак бозорига пиёда бориб келинарди. Сапура холам ҳам ҳар доим бозорга яёв бориб, аёл боши билан оғир халталарда рўзгорлик олиб келганлар. Бир куни Сапура холам кизларини қандай дунёга келтирганларини эслаб, шундай дегандилар: “Кўктеракдан бир халта туз олиб, бошимга қўйиб уйгача яёв келдим, супага ёнбошлаб шундоққина кизимни дунёга келтирибман-да, болам”. Бемалол оддий ҳодисадай айтганлар. Карима холам энг кенжа, шаддод киз бўлганлар, 15 ёшида уни турмушга беришган. Ўрик дарахтининг тепасига чиқиб оларкан, хўжайинлари “туш” деса, “тушмайман, башаранг курсин”, деб қарғаркан. Мана шундай ҳолатлар сабабми, болалигимдан хотин-кизларга ачиниш кўзи билан қараганман. Шу пайтгача ачиниш кўзи билан қарайман, билмайман, нега?

Юлдуз Эшматова: – Хуршид ака, ҳар бир янги асарингизда дунё адабиётининг энг машҳур адиблари анъаналаридан таъсирланасиз ва уларни ўзбек адабиётига татбиқ этасиз. Албатта, адабиётга янги овоз, янги рух, янги услуб олиб кириш бир овоздан олқишланади. Дино Буцаттининг “Жимжитхонага йўл” асари, Фёдор Достоевский, Жейм Жойс, баъзан Габриэль Маркес ва бошқа таникли машҳур адибларнинг ижодий анъаналари сизнинг ижодингизда ҳам кўзга ташланади. Сиз буюк рус ёзувчиси Фёдор Достоевский асарларини севиб мутолаа қилгансиз. Шунинг учун ижодий услубингизда ҳам Достоевскийнинг ижодий анъаналари кўзга ташланади. Хусусан, “Ҳижроним мингдир менинг”, “Мен – сенсиз, сен – менсиз” киссаларингизда Достоевскийнинг “Камбағаллар” асаридаги мактуб ёзишма ижодий услубини давом эттиргансиз. Ҳатто Достоевский ҳақида “Ёлғизим – Сиз!” ҳикоясини ҳам яратгансиз. Демак, Достоевский сизнинг ҳаётингиз ва ижодингизда катта ўрин эгаллайди. Достоевский ҳаёти ва ижоди сизнинг ижодингизга нималар берди ва нималар беролмади?

Хуршид Дўстмуҳаммад: – “Фан ва турмуш”да ишлаганимда бир ошхонага навбатга тургандим. Қизлар ёнига бир киз югуриб келди-да, куюк сўрашиб кетишди. Қизлар унга: “Қанақа одамлар экан, қанақа оила экан?” – деб сўраганларида ўша кизнинг яқинда турмушга чиққанини билдим. Бу менга жуда таъсир қилди: киз бола турмушга чиқиб, қанақа оилага тушди, қандай инсонлар билан яшайди – киз боланинг тақдирини қаранг! Қиз бола қанақа оилага келин бўлади, уни қандай тақдир қутяпти – ҳеч ким билмайди. Қисмат бу. Буни “тақдир” дейишади. Реал ҳаётдаги менга таъсир қилган аёлларга бўлган муносабат шу тўлқинда шаклланган. Онам кўпинча мени бешта опамдан хабар олиш учун жўнатардилар. Қайтиб келганимда опам ҳолини онам кўзимга қараб билиб олардилар. Мана шулар секин-секин ҳаётини реалликка айланиб, образларга ўтган. Она, опалар образи. Образлардан китобларга ўтган, китоблардаги аёллар образидан таъсирланганман. Ўткир Ҳошимов, Саид Аҳмад асарлари,

Достоевскийнинг “Камбағаллар” асари, айниқса, менга катта таъсир ўтказди. Мен бу асарни “Бечоралар” деб номлаган бўлардим. Менга асарнинг нимаси ёққан? Инсон инсонга шунчалик меҳрли бўлиши мумкинми? Йигитнинг фамилиясига эътибор қилайлик. Девушкин. Шунчалик аёлга меҳрибон, эътиборли бўладики, аёлни шунақа асрайдики, авайлайдики, “жоним, жонгинам, азизим” дейди. “Стул” демайди, “стулчик”, “комната”мас, “комнатка” дейди. Дунёни жажжигина, гўзалгина кўради. Бутун оламни Варвара Михайловна орқали тасаввур қилади. Бу асар Белинский, Некрасовни хайратга солган эди. Асар рухиятидан таъсирланиб, қайта-қайта ўқиб юрган пайтимда Достоевскийнинг рафикасига бир кунда икки-учталаб битган ёзишмаларини ўқиб қолдим. Ўша ёзишмаларда ҳам “Камбағаллар”нинг оҳанги сақланиб қолган. Бу гўзал асарда биронта малол келадиган сўз йўқ.

“Мен – сенсиз, сен – менсиз” киссасидаги образ аёл ҳам эмас, эркак ҳам эмас, юқорида таъкидланганидек, “Камбағаллар” таъсирида ёзилган. Асосан, меҳрга ургу берилган. Эркак билан аёл ёки инсон билан инсон бир-бирига шунчалик меҳрли бўлиши мумкин-ку? Ҳаёт турли сўкмоқлардан иборат, лекин шундан кутқарадиган нарса бир оғиз ширин сўз. Мен шу туйғуларни ёзишга ҳаракат қилганман. “Ҳижроним мингдир менинг” асарнинг иккинчи қисми. Учинчи қисми диалогдан иборат: Гўё-рўё. Шунақа меҳрли муносабат гўёми, рўёми? Хоҳлаганингизча олиб, сўзларни ўрнини алмаштиришингиз мумкин. Муҳаббатли ҳаёт рўёми ёки рўё эмасми? Ҳал қилиш ҳар кимнинг ўзига ҳавола.

Юлдуз Эшматова: – Сизнинг кўпчилик асарларингизда аёл образи марказий ўринда туради. Масалан, “Махзуна” ҳикоясида Махзуна образи. Мазкур образ ҳақида гапирсангиз.

Хуршид Дўстмуҳаммад: – Албатта бошқа аёл образлари бошқа кадрятлар билан қўшилиб, ҳаёлий концепцияга айланиб боради. “Махзуна” ҳикоямда махзун, оқила ва андишали аёл образини яратишга ҳаракат қилганман. Унинг аёллик шаънини сақлаб қолиш қанчалик мураккаблигини тасвирлаганман. Энг юқори (финал) босқич шуки, ўзбек аёли учун ор-номус шу қадар кучлики, уч йил олдин вафот этган онаси ўз фарзанди ҳолидан безовта. Ҳатто телефонда ундан ҳол-аҳвол сўрайди. Ўзбек аёли учун қизининг тинчлиги жуда муҳим. Қизи нотинч бўлган онанинг куни кунмас, тунни тунмас. Шу жиҳатларни Махзуна тўқимасига сингдиришга ҳаракат қилганман.

Юлдуз Эшматова: – “Чаёнгул” киссангизда бахтсиз тасодифлар ҳақида ёзасиз. Бадиий адабиётда тасодиф бадиий шартли воситаси бор. Бу кўпроқ халқ оғзаки ижодида, масалан, эртақ ва дostonларда яққол кўринади. Айтинг-чи, шу тасодифийлик бадиий воситасини қўллашни халқ оғзаки ижодидан ўргандингизми, ёки Габриель Маркесдан таъсирландингизми?

Хуршид Дўстмуҳаммад: – “Ёш куч”да ишлаётганимда кунлардан бир куни кашқадарёлик бир аёл келди. Ўша аёл бошидан ўтганларини шундай гапиряптики, йиғлаяптими дейман, йиғламаяпти, дод соляптими дейман, дод солмаяпти, қўшиқ айтаётганга ўхшарди. Мени унинг ўз фожиаларини сўзлаб бериш манераси ўзига ром қилди. Синфдоши 10-синфда ўқиётган кизи Гулшоднинг номусига тегади. Йигитнинг отаси

қизнинг онасига ваъда беради. Маълум вақт ўтгач, ваъдасини бузади. Қиз номунига чидолмай ўзини осган. Бунга чидолмаган Гулшоднинг опаси терговчига кўп маротаба мурожаат қилади. Охири терговчи унга “Ҳамманг шунақасан!”, деб иззат-нафсига қаттиқ тегади. Опага бу ҳақорат ёмон таъсир қилиб, кучли руҳий зўриқиш билан “Ўлдираман!!!” деб, йигит уйига боради. Ҳовлида бир кишининг шарпаси кўрингач, опа жонсарақ югуриб, пичоқ билан ташланади ва қотилликка қўл уриб, қўл остида нобуд бўлган йигит эмас, жажжи қизчани кўради. Опа камалади. Қашкадарёга бориб воқеани ўргандим, онанинг гаплари ҳақиқат бўлиб чиқди. “Ҳақсизлик сиртмоғи” номли мақолани ёздим. Гулшод ҳақсизликдан кетди. 12 йилга камалган опани топдим, гаплашдим. Махбус аёлнинг гаплари мени ларзага солди. Тўрт ёшлик ўғли эса махбуснинг онаси қарамоғида қолган. “Нега ўлдирдингиз, ачинмадингизми шу қизчага?” – дедим. У эса: “ачинаман, лекин улар синглимга ачинмади-ку, мен ўша қизчани йиқилганидан кейин билдим бошқалигини, кўзим кўрмади”, – деди. Қамокхонада Гулсум билан гаплашиб, Габриэль Маркеснинг “Ошқора қотиллик” ва Сирил Хейрнинг “Чинакам инглизча қотиллик” асарлари эсимга тушди. Мен бу асаримнинг биринчи вариантини “Соф ўзбекча қотиллик” деб атадим. Гулсум “Ўлдираман!!!” деб телба ҳолатда қўшни кўчада яшайдиган ўша йигитнинг уйига бостириб боради, тақдир такозосини қаранг, уни ҳеч ким кўрмайди, ҳеч ким йўлдан қайтармайди. Бу ҳолатни мен ўзбекча қотиллик, жохиллик дейишимга сабаб бор. Миллат менталитетига танкидий назар билан ёзган эдим: соф ўзбекча қотиллик. Шундан кейин “Гулсум Шодмонованинг армони ва пушаймони” деган мақолани ёздим. Бу шу мавзудаги иккинчи мақола бўлди ва маҳқуманинг ҳукм ижроси 12 йилдан 8 йилга туширилди.

Шу фожиа асосида “Чаёнгул” номли бадиий фильмга сценарий ёздим, лекин бу фильмни баъзи сабабларга кўра кўрсатишмади. Нега Чаёнгул? Гулсум камокдалигида менга шундай деди: “Эркак эркакнинг ишини қилмаган хонадонда аёл қотилга айланади”. Қаерда ёзилган бу гап? Қайси донишманд айтган бу гапларни? Бир махбус айтди шу гапни. Бу гаплар мени ҳали ҳам ларзага солади.

Нега “Ошқора қотиллик”ка ўхшатиб ёздим. Йигитга жазо берилганида, прокурор аёл ўз шаънига номуносиб шу гапларни айтмаганида, балки тандир ёнида шу пичоқ бўлмаганида шу қотиллик бўлмасмиди? Бу тақдирми? Тақдирнинг ўзбекча талқинини кидирган эдим. Аёллар масаласида кейин менга мурожаатлар кўпайди.

“Йўл бошида адашганлар” мақолам ҳам тарбияси оғирлар каторидаги хотин-қизларга бағишланади. Шу ҳаммаси шаклланиб аёл образини ярата бошладим.

Юлдуз Эшматова: – Ҳикояларингиз орасида менга “Беозор қушнинг қарғиши” маъқул келади. Албатта, ҳар кимнинг бадиий диди ҳар хил. Кимгадир “Ибн Муғанний”, кимгадир “Кўз қорачиғидаги уй”, яна кимгадир “Жимжитхонага йўл” ҳикоялари ёқади. “Беозор қушнинг қарғиши”да миллий анъаналарнинг бадиий талқини мавжуд. Ҳикоя қаҳрамонлари “Бозор” романидаги қаҳрамонларни эслатади. Шундай эмасми?

Хуршид Дўстмуҳаммад: – Мен қахрамонларимга исм топмасам ёзолмайман. “Оромкурси”ни ёзаётган пайтларимда ишдан уйга кетаётсам, ёмғир сабаб бир ётоқхонага кирдим-да, деворга илинган талабалар рўйхатидаги Тонготаров деган фамилияга кўзим тушиб қолди. “Оромкурси”нинг қахрамонини Тонготаров деб номладим. Бир куни Чорсу бозорига тушсам, битта аёл ёнидаги дугонасига қараб: “Қадрия” деб қолди. “Беозор қушнинг қарғиши” ва “Бозор”да аёлларни Қадрия образига кўчирдим. “Беозор қушнинг қарғиши” хикоясидаги воқеалар менинг болалигимдаги уйимда бўлган воқеалар асосига қурилган. Ҳақиқатан ҳам, қалдирғоч уясини онамнинг қаршиликка қарамасдан отам бузганлар, яқинда турмушга чиққан опам уйга қайтиб келган. Билмадим, бу ҳол қушнинг қарғишиданми, ёки опамнинг уйидаги қайсидир ҳолат сабабидан бўлди, анча йиллар онам опамни қушнинг қарғишига қолганини айтиб юрдилар.

Юлдуз Эшматова: – Демак, бу хикоянинг реал асоси бор экан-да. Мана ўтган йили Абдулла Қодирий ҳақида янги “Ёлғиз” номли қисса ёздингиз. Бу қисса адабий жараёнда ижобий баҳоланди. Ўз ижодий ниятингизга эришдингизми?

Хуршид Дўстмуҳаммад: – Менинг мақсадим ёлғизлик фалсафасини яратиш эди. Шу мақсадимга эришдим, деб ўйлайман. Ким ёлғиз? Ҳеч кимникига ўхшамайдиган тафаккур эгаси ёлғиз. Абдулла Қодирий шундай ёлғиз эди, у ўзгача тафаккурга, иқтидорга эга эди. Қодирий олдинни кўрар эди, нафақат авом халқи, балки атрофдагилардан ҳам олдинда эди. Маҳоратли эди, кўп ўқиган эди. Албатта яна бир мавзу, яхши мағиз бўладиган нарса топилса, Абдулла Қодирий ҳақида яна асар ёзишим мумкин.

Юлдуз Эшматова: – Сухбатингиз учун катта раҳмат, ижодий баркамоллик доим ҳамроҳингиз бўлишини истаб қоламан.

ИЛМИЙ АХБОРОТ

БУРОБИЯ РАЖАБОВА АБДУРАҲМОН ЖОМИЙ ВА ҲИРОТ АДАБИЙ МУҲИТИ (“Бобурнома” мисолида)

“Бобурнома”нинг ўзига хос хусусиятларидан бири шундаки, Бобур мухташам мемуарида темурийлар Уйғониш даври ҳукмдорлари, шоирлари, олимлари, ҳарбий саркарда, бекларнинг тарихий сиймолари, хусусан, темурий ҳамда бобурий шахзода, маликаларнинг жонли образлари, ҳаёти, ижоди, бунёдкорлик фаолиятлари билан боғлиқ ишончли хабарлар, қимматли тарихий маълумотларни ўзининг бетакрор услубида битиб қолдирган. Бобур ўз асарида тилга олган темурийлар Ренессанси даврининг улуғ сиймоларидан бири, бу – XV асрда ўз ижоди билан форс-тожик адабиётининг таракқиётига муносиб ҳисса қўшган, темурийлар давлат бошқарувида бўлган Хуросон ва унинг пойтахти Ҳирот, Мовароуннаҳр пойтахти Самарқанд адабий-маданий ҳаётининг ривожига катта мавқега эга бўлган даҳо сўз санъаткори, «мураббий ва мукаввий»си Нуриддин Абдурахмон Жомий (1414–1492)дир. У темурий ҳукмдорлардан Шоҳрух Мирзо, Абулқосим Бобур, Султон Абусаид Мирзо, Султон Ҳусайн Бойқаро ҳукмронлиги даврида яшаб ижод қилган. Аммо унинг Самарқандда яшаб, мадрасада таълим олган даври, бахтли дамлари эса Мовароуннаҳрнинг донишманд ҳукмдори Мирзо Улуғбек ҳукмронлиги даврига тўғри келади.

Шу ўринда таъкидлаш жоизки, атоқли адиб Максуд Шайхзода «Мирзо Улуғбек» трагедиясида Абдурахмон Жомийнинг тарихий образини йиғирма олти ёшдаги иқтидорли олим ва шоир сифатида маҳорат билан яратган ҳамда асарда уни лутф билан “ҳиротлик талаба” деб ҳам тилга олган. Асар сюжети ва фабуласига кўра, Улуғбек мадрасасида тўксон мударрис ва юз нафар ёш олимлар иштирокида бўлиб ўтган ёш олимларнинг халқаро анжуманида у ироклик, эронлик, кошғарлик иқтидорли талабалар қаторида донишманд шоҳ Улуғбек Мирзо билан юзма-юз мулоқот қилади, Мирзо Улуғбек ҳам ўзаро мулоқот давомида Абдурахмон Жомий ҳақида раҳматлик устози Қозизода Румийдан эшитганини самимийлик, шоҳона илтифот билан айтиб ўтади. Талаба Жомий донишманд ҳукмдордан тухфа сифатида унинг 1018 та юлдузлар бўйича тузган жадвали – “Зижи Кўрагоний”ни олгани тўғрисида ҳам қизиқарли лавҳалар баён қилинган.

Биз «Бобурнома»да келтирилган Абдурахмон Жомий ҳақидаги қимматли маълумотларни ўрганар эканмиз, мазкур маълумотларда бу беназир инсоннинг номи, унвони, насабу ҳасаби, адабий ва илмий мероси, темурийлар Ренессанси ҳамда Ҳирот ва Самарқанд адабий муҳитида тутган юксак ўрни ва маърифий-маданий, адабий таъсири, у битган элликта асардан фақат «Муншаот», «Нафаҳот ул-унс», «Субҳа» асарларининг номи, Султон Ҳусайн Бойқаро ва унинг жияни Кичик Мирзо ҳамда Алишер Навоий, Шайхим Сухайлий каби дўстлари ва Мулла Масъуд Ширвоний, Мулла Абдулғафур Лорий сингари судр шоғирдлари билан муносабат, мулоқотлари, бебаҳо таворуд адабий ходисаси, улар

даврасида кечган ибратли суҳбатлари ҳамда унинг Ҳиротда монументал бино сифатида қурдирган мадрасаси ва, умуман, Нуран Махдумнинг темурийлар Уйғониш даври раҳбарлари, йирик мулкдорлари маънавиятига хос «мураббий ва муқаввий»лик, «тарбия ва таквият»лилик фазилатлари каби муҳим масалалар камраб олинганлигини билдик. Аммо асарда Абдурахмон Жомий алоҳида фасл ёки фикрада тилга олинмаганини аниқладик. Абдурахмон Жомийнинг Султон Ҳусайн Бойқаро ва Алишер Навоийлар билан ўзаро мулоқотлари тўғридан-тўғри, яъни диалоглар тарзида акс этган тасвир, лавҳа ёки гап йўқ. Мемуарда у, асосан, Абдурахмон Жомий номи билан ва баъзи ўринларда эса Мулла, Мавлоно нисбасида тилга олингани кузатилади. Асардаги яна муҳим маълумот шуки, Бобур маълум муддат пойтахт Ҳиротда бўлган вақтида унинг мазорини зиёрат қилган, мадрасасида ҳам бўлган, мазкур зиёратлари хусусида мемуарнинг икки ўрнида қимматли хабар битган. Масалан: «Мен Хуросон борғонда ... Мулланинг мазорини тавоф қилганда Мулла Абдулғафурнинг иёдатиға бориб эдим, Мулланинг мадрасасида эди»⁶¹ каби қимматли хабар ва лавҳалар ёзилган.

Махоратли муаллифнинг муҳташам мемуарида Абдурахмон Жомий ҳақидаги маълумот ва эътирофлари фақат Султон Ҳусайн Бойқаро билан боғлиқ мазмунан бой ва шаклан йирик тарзда битилган тарихий лавҳада келтирилган ҳамда бу ҳолат китобнинг қуйидаги ўринларида учрайди. Биринчидан, Абдурахмон Жомий номи Султон Ҳусайн Бойқаронинг «Валодат ва насаби» (128) фаслидаги Кичик Мирзо ҳақидаги маълумотда шахзоданинг рубойиси Абдурахмон Жомийнинг бир гўзал рубойиси билан таворуд бўлганлиги тўғрисидаги муҳим хабарда, иккинчидан, Султон Ҳусайн Бойқаронинг ўттиз нафардан ортиқ умаролари тўғрисида тарихий характердаги қимматли маълумотларни ёзиб қолдирган маълумотлар индексида, хусусан, Кичик Мирзо, Алишер Навоий ва Шайхим Суҳайлий, Мулла Масъуд Ширвоний, Мулла Абдулғафур Лорий билан боғлиқ ишончли маълумотларда баён қилган, учинчидан, Султон Ҳусайн Бойқаронинг «ажаб замонида» яшаб ижод қилган ўн нафардан ортиқ таникли шоир ва адиблар қаторида «Темурбекнинг юртида», яъни Хуросоннинг етакчи шоири, ижтимоий шахси сифатида Абдурахмон Жомийни юксак эътироф билан тилга олган, тўртинчидан, асарнинг “Волидия” таржимаси хусусида битилган хабарда ва ниҳоят, бешинчидан эса Бобур ўғли Комрон Мирзога қарата битган насихатида «Бу насихатни англа», дея Абдурахмон Жомийнинг бир мавъзабоп шеърини тамсил сифатида келтирган лавҳада учратамиз.

Бу бир-биридан қимматли, кизиқарли маълумотларнинг барчасида Бобур Абдурахмон Жомий ижодига катта кизиқиш ва ҳайрат билан қараган ва унга юксак баҳо берган, хатто, Шайхим Суҳайлий ҳақидаги шарҳда завқли лаҳзаларга йўғрилган воқеа ҳақидаги ўзининг кузатишларга бой ҳайратини ифодалашга ҳаракат қилган. Муаллиф китобда битган «Султон Ҳусайн Мирзонинг тавобий ва лавоҳики булар эрдиким, мазкур

⁶¹ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Тошкент: Шарқ, 2002, 137-бет. Бундан кейин мазкур нашрга муржаат қилинганда саҳифаси қавс ичида кўрсатилади.

бўлди» номли изохида темурийлар Уйғониш даврида фозил шаҳар Ҳиротда илмий, маданий кизгин ҳаёт, маданий юксалиш хусусида «Султон Ҳусайн Мирзонинг замони ажаб замоне эди, аҳли фазл ва беназир элдин Хуросон, батахсис Ҳири шаҳри мамлу эди. Ҳар кишинингким бир ишга машғуллуғи бор эди, ҳиммати ва ғарази ул эдиким, ул ишни камолга тегургай» деб, темурийлар Ренессансига доир ниҳоятда муҳим шарҳ битган. Ва бу шарҳда «Бу жумладин бири Мавлоно Абдурахмон Жомий эдиким, зоҳир ва ботин улумида ул замонда ул миқдор киши йўқ эди. Шеъри худ маълумдур. Муллонинг жаноби андин олийроқдурким, таърифқа эҳтиёжи бўлғай. Ғоятш хотирға кечтиким, бу муҳаққар ажзода таямму ва табаррук жихатидин аларнинг отлари мазкур ва шаммае сифатларидин мастур бўлғай» (137), деб алоҳида самимият ва эътироф билан ёзган. Ушбу лавҳадаги маълумот бизга Султон Ҳусайн Бойқаронинг «Рисола»сида ёзишича. Ҳирот маданий муҳитида минг нафардан ортик ижодкорлар⁶² борлигини, Султоннинг ўзи ва Алишер Навоий, Абдурахмон Жомийлар раҳнамолигида «мураббий ва муқаввий» ҳамда «тарбия ва тақвият»лигида ҳамжихатлик билан қалам тебратганини эслатадики, гўё Султон Ҳусайн Бойқаро ва Бобур ёзган қимматли маълумотларни ҳеч иккиланмасдан ўзаро муштарак тарихий, адабий ҳодиса сифатида баҳолаш мумкин.

Умуман, муаллиф мемуарнинг «Шуародин» номли қисмида Султон Ҳусайн Бойқаро ҳукмронлиги даврида баракали ижод қилган ўндан ортик таниқли шоирларни номма-ном тилга олар экан, у дастлаб «жамънинг саромад ва сардафтари», дея улуғлаб Абдурахмон Жомийни зикр қилади ҳамда Ҳирот илмий муҳитининг машҳур беш нафар олимлар гуруҳи, яъни ҳамсаи мутаҳаййиранинг раҳбари эканлигига ҳам яширин талмеҳда ишора қилган. Бу ҳайратлантирарли бешлик ҳақида Алишер Навоийнинг истеъдодли шогирди Зайниддин Маҳмуд Восифий «Бадоеъ ул-вақоеъ» асарида алоҳида ҳикоят битган⁶³. Муҳими, бу ҳамсаи мутаҳаййиранинг фаолияти бизга темурийлар Уйғониш даврида илм, фаннинг юксак даражада ривож топганлиги хусусида хабар беради. Ва «...бу жамънинг саромад ва сардафтари Мавлоно Абдурахмон Жомий эди. Яна Шайхим Сухайлий ва Ҳусайн Али Туфайлий жалойир эрдиким, отлари ва сифатлари Султон Ҳусайн Мирзонинг беқлари ва ичкилари чаргасида мазкур ва мастур бўлди» (138), дейди бу ҳақда Бобур.

Абдурахмон Жомий тўғрисидаги яна бир қимматли маълумотга Султон Ҳусайн Бойқаронинг «Умароси» номли фаслнинг Алишер Навоий ҳақидаги йирик ҳажмдаги лавҳасида дуч келамиз. Бобур ушбу ўринда Алишер Навоийнинг 107 та хатдан иборат «Муншаот» асарига ишора қилган: «Ул жумладин иншоларини Мавлоно Абдурахмон Жомийга тақлид (ушбу ўринда тақлид сўзи бугунги кунда *тақлидчи* каби маънода эмас, балки *анъана, адабий таъсир* маъноларида келган – Б.Р.) қилиб

⁶² Ҳусайн Бойқаро. Рисола. Девон. – Тошкент: Шарқ, 1995, 23-бет.

⁶³ Зайниддин Восифий. Бадоеъ ул-вақоеъ (Форс тилидан Н.Норкулов таржимаси). – Тошкент: Гафур Ғуллом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979, 184–190-бетлар.

жамъ қилибтур, хосили калом, ҳар кимга ҳар иш учун ҳар хатким битибтур, йиғиштурубтур» (132).

Китобнинг амир Шайхимбек зикрида эса Абдурахмон Жомий билан боғлиқ марокли, сахнабоп бир ҳаётий лавҳа бор. Лавҳада улуғларнинг ўзаро суҳбати, шеърхонликлари, адабий-илмий баҳс ва баҳолари, эътироф ва эъзоз масалалари ҳам акс этган ҳамда Абдурахмон Жомийнинг фозил инсонларга хос ҳалимлик фазилати очиб берилган. Воқеалар баёнида Абдурахмон Жомий Шайхим Суҳайлийга ҳалимлик ва ҳозиржавоблик билан айтган ҳазилга йўғрилган танкидий фикридан хабардор бўламиз: «Яна Шайхимбек эди, «Суҳайлий» таҳаллус қилур учун Шайхим Суҳайлий дерлар эди. Бир тавр шеър айтур эди. Қўрккудек алфоз ва маоний дарж қилур эди. Анинг абётидан бир будур:

*Шаби гам гирдбоди оҳам аз жо бурд гардуңро,
Фурӯ бурд аждаҳои сели ашкам рубъи масқунро.*

(Таржимаси: Ғамли кечаларда оҳимнинг қуюни осмонни ўрнидан кўзғатди, кўз ёшим селининг аждаҳоси эса ер юзини ютиб юборди).

Машҳурдурким, бир қатла бу байтни Мавлоно Абдурахмон Жомий хизматида ўқубтур. Мавлоно айтибтурким: «Мирзо, шеър айтасиз ё одам кўркутасиз?...» (134).

Муаллиф мемуарда Мулла Масъуд Ширвоний ва Мулла Абдулғафур Лорийлар ҳақидги маълумотни Султон Ҳусайн Бойқаро ҳақидаги лавҳанинг «Судур» номли фаслида ёзган. Воқеалар баёнида у Абдурахмон Жомийнинг «Нафоҳат ул-унс» асарига битилган шарҳ ҳамда ўзининг Абдурахмон Жомий мазорини тавоф қилгани ва мадрасасида бўлганини сиқа баён қилган (137). Демак, Бобур Ҳиротда кечган йигирма кунлик сафари давомида Абдурахмон Жомий ҳаёти ва ижоди билан боғлиқ тафсилотларни ҳам ўрганган. Ўрганиш жараёнида бизда, балки Бобур унинг орқасида қолган ягона ўғли Зиёвуддин Юсуф билан учрашган ва мулоқот ҳам қилган бўлса керак, деган эҳтимол пайдо бўлди. Бобур мемуарда Абдурахмон Жомийнинг эликдан ортик асарларидан фақат «Муншаот»ни Алишер Навоий ижоди муносабати билан ва «Нафаҳот ул-унс»ни эса Султоннинг судури, шайх Абдулғафур Лорий билан боғлиқ ҳамда «Субҳа»ни эса ўзининг «Мухтасар» асари билан боғлиқ хабарларда тилга олган.

Бобур ўзининг «Насихатномаи Бобур ба фарзанди худ» («Бобурнинг ўз фарзандига насихатномаси») номли насихатномасида инсоннинг яхши номини, обрўсини туширувчи ислом маърифатига зид қусурларидан бири – нокаслик эканлигини тушунтиришда Абдурахмон Жомийдан ўзи таъсирланган форс тилида битилган ибратли мазмунга йўғрилган китъасини ўғлига битган насихатига судманд сифатида «Ҳазрати Мавлоно Жомийдин бу китъа машҳурдур» равишида тамсил қилган:

*Ҳар ки нокас бувад дар аслу сиршишт,
Мунқалиб нотавон қардан, эй жигар.
Сағмағасро агар қуни мақлуб,*

Қалби ў гайри сағмағас нашавад (332).

Таржимаси: “Эй жигарим, ҳар кимки асли нокас бўлса, уни тузатиб бўлмайди. Итпашшани ҳарчанд ўзгартирганда ҳам, унинг қалби итпашша бўлиб қолаверади”.

Султон Ҳусайн Бойқаронинг жияни шахзода Кичик Мирзонинг (1451–1484) форс тилида ёзган бир рубойиси иттифоко улуғ шоир Абдурахмон Жомий рубойиси билан бир-бирига айнан ўхшаб – *таворуд* содир бўлади. Маълумки, таворуд “адабиётда шеърни бир-биридан хабарсиз ҳолда икки шоир томонидан яратилиш ҳодисаси, тасодифан бир-бирига айнан ўхшаб қолишидир”⁶⁴. Ушбу гўзал илҳомий жараён бўлмиш муштарак адабий ҳодиса Ҳирот адабий муҳитида шуҳрат қозонади, қалам аҳли орасида Абдурахмон Жомий ва Кичик Мирзолар ижодига ҳавасу рағбат, кизиқиш ортади. Бу ҳақда Ҳирот адабий муҳитининг раҳбари ва ҳомийси, «мураббий ва муқаввий»си Алишер Навоий «Мажолис ун-нафоис»нинг Соҳибкирон Амир Темур ва йигирма нафардан зиёд темурийлар ёдга олинган еттинчи мажлисининг Кичик Мирзо зикрида ва Бобур «Бобурнома»нинг Султон Ҳусайн Бойқаро ҳақидаги «Валодат ва насаби» номли фаслда ёдга олган ва назарий фикрларининг исботи учун шахзоданинг машҳур рубойисини келтирган. Алишер Навоий тазкирасида Кичик Мирзонинг фазилати ва иқтидори билан боғлиқ ўндан ортик фазилат ва сифатларини санаб кўрсатса, Бобур эса мемуарида унинг «табъи назми»дан ташқари қисман таржимаи ҳолини, жумладан, Султон Ҳусайн Бойқаронинг Оқобегим исмли опасининг ўғли, отаси Султон Аҳмад Мирзо, унинг асли исми Муҳаммад Султон Мирзо эканлигини, у отаси билан подшоҳ тоғаси қўлида маълум вақт ҳарбий хизматда бўлганлигини ҳам айтган. Алишер Навоий ёзади: «Кичик Мирзо – хуб таъблик, тез идроклик, шўх зеҳнлик, қавий ҳофизалик йигит эрди. Оз фурсатда яхши толиби илм бўлди ва кўпроқ улум ва фунундин ўз мутолааси билан вукуф ҳосил қилди. Шеър ва муаммони хуб англади эрди, балки кўнгли тиласа айта ҳам олур эрди. Бовужуди бу фазойил дарвешларга мойил бўлуб, Макка зиёрати шарафига мушарраф бўлди. Аммо бағоят мустағни киши эрди. Бўла олурким, фақир истиғноси эркан бўлғай. Бу рубойи анингдурким:

*Умре ба саллоҳ месутудам худро,
Дар шеваи зўҳд менамудам худро,
Чун шиқ омад – кадом зўҳду, чи салоҳ,
Ал-миннату лиллоҳ, озмудам худро.*

Баъзи дерларким, бу рубойи ҳазрат Махдумий Нуран била таворуд воқе бўлубтур. Андоқ дағи бўлса, улуғ давлаттурур»⁶⁵. Ёки Бобур «Бобурнома»да ҳам Кичик Мирзонинг таворудга тушган рубойисини айнан келтиради ва шундай ёзади: «...Бир ўғли бор эди, Кичик Мирзо отлиғ. Бурунлар тағойисига мулозамат қилур эди, сўнгра сипоҳийликини тарк қилиб, мутолаага машғул бўлди. Дерларким, донишманд бўлуб экандур. Табъи назми ҳам бор экандур. Бу рубойи анингдур... Муллонинг рубойиси била таворуд бўлубтур. Охирлар ҳаж тавофи ҳам қилди» (128).

⁶⁴ И с х о қ о в Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Тошкент: Ўзбекистон, 2014, 180–181-бетлар.

⁶⁵ А л и ш е р Н а в о и й. Мажолис ун-нафоис. Мукамал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик. 13-жилд. – Тошкент: Фан, 1997, 169-бет.

Рубоий таржимаси: *Умр бўйи ўзимни яхшилик била мақтадим, ўзимни зоҳид ва тақводор қилиб кўрсатдим. Ишқ келгач, зоҳидлик қайда қолдию яхшилик нима бўлди? Оллоҳга шукрим, ўзимни синадим.*

Тарихий манбаларда, Алишер Навоийнинг меҳри, ҳурмати Кичик Мирзога ва ўз навбатида Кичик Мирзонинг ҳурмати, ихлоси, эътибори улуғ амир Алишер Навоийга ҳам ўзгача бўлганлиги, ҳатто бу яқинликни ифодаловчи расм, миниатюра чизилганлиги тўғрисида ҳам хабарлар айтилган. Бу ҳақда навоийшунос Қ.Эргашев шундай изоҳ берган: «Ўша давр миниатюраларидан бирида Алишер Навоийнинг Кичик Мирзо билан суҳбатлашиб тургани тасвирланган»⁶⁶. Алишер Навоий «Сокийнома»⁶⁷ асаридан Кичик Мирзонинг навқирон, ўттиз уч ёшда бевакт вафот қилганидан қаттиқ куйиб, чеккан изтироблари ҳақида, унинг отасига берган тасалли сўзлари борасида ҳам катор байтларни ёзиб қолдирган.

Хулоса шуки, Бобур битиб қолдирган темурийлар Уйғониш даврининг улуғ шайх ва шоири, фозил «мураббий ва мукаввий»си Абдурахмон Жомий ҳақидаги ушбу қимматли ёдномалар бизга, биринчидан, улуғ Алишер Навоий «Насойим ул-муҳаббат» тазкирасининг Абдурахмон Жомийга атаб ёзган фикрасида айтган «Неча киши аларнинг сийрату камолоти шарҳида расоилу кутуб битибдурлар ва тасониф сабт этибдурлар, ародалур. Билай деган киши ул жамъи таълифдин ўз фаҳми хурдида махсус бўлур ва баҳра ола олур»⁶⁸ эътирофини эслатади, иккинчидан, унинг темурийлар Уйғониш даври маданияти, хусусан, Ҳирот маданий муҳити илм, фан, адабиёт, санъат каби соҳаларнинг кўтарилиши, мадраса таълими ривожига қўшган хизматларидан хабардор қилса, учинчидан, таворуд муштарақ адабий ҳодисаси эса Алишер Навоий, Абдурахмон Жомий, Кичик Мирзо ҳамда Бобурнинг ҳаёти ва ижоди билан боғлиқ айрим муштарақ жиҳатларини очиб бериш билан бирга, уларнинг ўзига хос бадий маҳорати ҳамда услубини кўрсатувчи мезон ҳамдир, тўртинчидан эса Бобурнинг Нуран махдум ҳақидаги «баҳра»ларини жомийшунослик фанига қўшган адабий, маънавий, маърифий хизматлари сифатида баҳолаш мумкин.

РЕЗЮМЕ. Мақолада Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома” мемуарида келтирилган Абдурахмон Жомий ҳақидаги маълумотлар таҳлил доирасига тортлади.

РЕЗЮМЕ. В статье анализируются сведения об Абдурахмане Джами в мемуаре Захириддина Мухаммада Бабура “Бабур-наме”.

RESUME. The article analyzes the information about Abdurahmon Jami mentioned in Zahiriddin Muhammad Babur's memoir work “Babur-name”.

Таянч сўз ва иборалар: мемуар, услуб, темурийлар Ренессанси, таворуд, лавҳа, рубоий, маълумот, шарҳ, тазкира.

Ключевые слова и выражения: мемуар, стиль, Темуридский ренессанс, фрагмент, рубай, сведение, комментарий, антология.

Key words and word expressions: memoir, style, Timurid renaissance, tavorud, fragment, rubai, information, commentary, tazkira.

⁶⁶ Э р г а ш е в Қ. Кичик Мирзо \ \ Бобур энциклопедияси. 2-нашри. – Тошкент: Шарқ. 2017, 290-бет.

⁶⁷ А л и ш е р Н а в о и й. Фавойид ул-кибар Мукамал асарлар тўплами. 6-жилд. – Тошкент: Фан, 1990, 483-484-бетлар.

⁶⁸ А л и ш е р Н а в о и й. Насойим ул-муҳаббат Мукамал асарлар тўплами. 17-жилд. – Тошкент: Фан, 2001, 480-бет.

ОҒАҲИЙ ШЕЪРИЯТИДА ОРИФ ОБРАЗИ

Огаҳий шеъриятида ориф образининг ҳам алоҳида ўрни бор. Орифона ғазалларида шоир мукамал илмлар эгаси бўлган зот сифатида гавдаланади. “Ориф арабча сўз бўлиб, ирфон соҳиби демак. Ориф Оллоҳни ҳақиқий маънода билгувчи киши. Олимга ўхшаб билгувчи маънода келса-да, ориф олимдан фарқ қилади. Олим илмий бир таҳсил ва интилиш билан мақсадга етса, ориф маърифатни илҳом ва ҳол орқали қўлга киритади. Оллоҳни кашф ва мушоҳада йўли билан билиш орифнинг хос хусусиятидир. Орифлар учун аҳли дин, аҳли яқин, вали, қутб, айниқса, орифи биллоҳ таъбирлари қўлланилган”⁶⁹. Турк олими Сулаймон Улутоғ “Тасаввуф сўзлари луғати”да орифга шундай таъриф беради: “Ориф – билгувчи, воқиф, ошно, танигувчи, англайдиган, тушунчалари мукамал ирфон соҳиби. Оллоҳ таоло ўзининг зотини, сифатларини, исмларини мушоҳада эттирган киши орифдир. Кашф ва мушоҳада йўли билан, яъни маънавий-руҳий тажрибалар ила Оллоҳ тўғрисидаги завқий ва важдий илмларга соҳиб бўлганларга орифи биллоҳ ёки ориф дейилади”.

Ориф образида дунёни фалсафий идрок этиш, олам ва одам хусусида донишмандлик билан фикр юритиш устуворлик қилади. Огаҳийдаги орифлик даставвал ҳақиқий ишқни англаб етишда, нафсни чинакам душман эканлигини билишда намоён бўлади:

Ишқ завқини еткур жонга ҳар нафас, ё Раб!

*Нафс комини бир дам қилма дастрас, ё Раб!*⁷⁰

Дарҳақиқат, ғазалда қаламга олинган ориф зот Оллоҳ ишқи билангина кўзларидан ёш оқизишни истайди. Бу ерда нола, муножот оҳанглари билан ориф зотнинг мақсад-муддаolari англашилади.

Шоир назаридаги орифнинг яна бир хусусияти шуки, ундаги қаноатли бўлишга интилишдир. У бойликка қонеъ бўлишни, фақр аро азиз бўлишни истайди.

Қонеъ айлабон ганжу фақр аро азиз эткил –

Ким, мани залил усру айламини ҳавас, ё Раб! (56)

Маълумки, орифона ғазалларнинг ўзига хос хусусиятлари, жойлашиш тартиби бор. Бу ҳақда Н.Жумаҳўжа қуйидагиларни ёзади: “Орифона ғазаллар шоирнинг фалсафий қарашлари, дунёни, борлиқнинг мавжудлигини тушунишни акс эттиради. Анъанага кўра, девонда ғазаллар алифбе тартибида жойлаштирилади. Орифона ғазаллар ҳам шу тартибга бўйсунди. Лекин улар муайян ҳарфга бағишланган бошқа турдаги ғазаллар олдида ўрин олади. Орифона ғазаллар поэтик лексикаси, бадий услуби, поэтик образлар тизими, фразеологик қатламларига кўра ҳам бошқа ғазаллардан кескин ажралиб туради. Девондаги дастлабки орифона ғазаллар муаллифнинг қайси фалсафий оқимга, тариқат ёки маслакка

⁶⁹ Муродова Д. Ориф образи ҳақида баъзи мулоҳазалар // Ўзбек тили ва адабиёти, 2003, 2-сон, 76-бет.

⁷⁰ О г а ҳ и й. Таъвизу-л-ошиқин. – Тошкент: Мумтоз сўз, 2014, 56-бет. Бундан кейинги шеърий парчалар ҳам шу китобдан олинди, саҳифаси кавс ичида кўрсатилади.

мансублиги, ўша тарикатнинг асосий принципларини ифодалайди”⁷¹. Огахий девонида ҳам аксарият ҳолларда юкоридаги анъанага амал қилинган. Шоирнинг “ўт” радифли ғазалида бу дунёнинг сиру синоатларини англаб етган, фоний олам ажойиботларини идрок этган ориф фикр-қарашлари ғазалга асос бўлган:

*Эй кўнгул, афтодалиг йўлин тутуб, оламдин ўт,
Бу бийик меърож ила бу нилгун торамдин ўт...*

*Солди андуҳи гам ичра бешу кам фикри сани,
Айшу роҳат истар эрсанг, фикри бешу камдин ўт (70).*

Шоир ажал зиндони, фано захри бирикмалари орқали тасвирни яна ҳам жонли ифодалайди. Гарчи илгари сурилаётган ғоя такрордек туюлса-да, шоир ифодада маҳорат кўрсатган. Огахий ориф зотнинг дунёнинг ўткинчилиги, ҳеч кимга вафо қилмагани хусусидаги қарашларини ўз услубида ғўзал тасвирлай олган:

*Оқибат ичкунг фано захрин ажал зиндониди,
Бас ҳавоийи ишрати Дороу жоми Жамдин ўт (70).*

Шоирнинг “Ганж” радифли ғазалида эса ориф киши наздидаги ганж-бойликнинг турли хиллари саналади. Жумладан, қаноат энг асл ганжлиги таъкидланса, сийму зардан бўлган бойлик қораланади:

*Гар истар эрсанг, эй кўнгул, қилмоқ сани масрур ганж,
Тутгил қаноат кунжсиники, ул эрур мавфур ганж.*

*Гар оқил эрсанг, сийму зар жамъига гарра бўлмаким,
Гафлат била кўб кимсани қилмишдурур магрур ганж (82).*

Шоир ҳақиқий ганж эгаси бева-бечораларга, афтодаларга ёрдам кўрсатувчи, вайрон кўнгилларни саховат ганжи билан обод этгувчи эканлигига урғу қаратади ва ориф зотнинг дили ҳамиша огоҳ бўлиши лозимлигини таъкидлайди:

*Бу шукур учун бўл, эй ганий, афтодаларга дастгир –
Ким, давлатинг бозусини қилмиш қавию зўр ганж.*

*Вайрон кўнгулларни қарам ганжи била обод қил,
Гар истасанг Ҳақ лутфидин, бўлгай санга маъмур ганж.*

*Кўнгулунг тут оғаҳлиг била хавотирдин амон –
Ким, бўлгуси зоеъ агар гофил эсанг ганжур ганж.*

Огахий донишманд шоир сифатида турли ҳаётий воқеаларни фалсафий фикрлар билан умумлаштира олган. Жумладан, вайронларда ганж яширилган бўлишига ишора қилар экан, кийими одми бўлган дарвешлар қалби маъни хазинаси эканлиги зўр маҳорат билан тасвирланган. Шунингдек, беганжлар, яъни бойлиги йўқлар иззат этилмаслиги, замон аҳлига ганж жуда манзур бўлиб қолганлиги орифона нигоҳ билан қаламга олинади:

*Гар файзи маъни истасанг, дарвешлардин истагил –
Ким, бўлгуси, албатта, вайронлар аро маҳсур ганж.*

⁷¹ Жуманов Н. Мунис ғазалиёти. – Тошкент, 1991, 55-бет.

Беганж иззат истама оламда маҳзи фазл ила –

Ким, бу замона аҳлига бўлмишдурур манзур ганж.

Огаҳий тасвирлаган ориф олтин-кумуш тўплашдан ҳазар қилишга чорлайди. Бундай одамни гўрида чумолино илонлар уя қуришини таъкидлайди. Халқнинг хазина бор жойда илонлар яшайди нақлига ишора қилгандай бўлади шоир. Огаҳий тасвиридаги ориф зот факрни, қаноатни касб қилиб олишга чақиради. Жоҳ аҳлини, мол-дунёга берилганларни бойлик роҳат-фароғатдан айиришини таъкидлайди:

Гар ҳушигә ўлса, сийму зар жамъ айламакдин қил ҳазар –

Ким, тонгла бўлғай сарбасар гўрингда мору мўр ганж.

Амн истар эрсанг, Огаҳий, фақру қаноат пеша қил –

Ким, нақд роҳатдин қилур жоҳ, аҳлини маҳжур ганж (82).

Куйидаги байтларда ғайб сиррининг кўнгилда жилва қилиши, қалбнинг софлиги риёзатга боғлиқ эканлиги орифона мушоҳадакорлик билан тасвирланади. Тама кишини хор қилиши, бундай хорликдан эса заҳар ичган яхшилиги огаҳиёна маҳорат билан тасвирланган:

Ғайб сирри кўнглунда қилмоқ истасанг жилва,

Соф қилғали они умрлар риёзат қил...

Айламак тамаъ элдин хорлиқга мужибдур,

Айлагунча хор ўзни заҳр ичарга журъат қил (206).

Огаҳий шеърлятидаги ориф образи дунёга теран нигоҳ билан боққан зотдир. У ишқи ҳақиқийга сазовор. Кўнгилни дунё неъматларидан, айш-ишратдан узган, фақирликни ихтиёр этган, қаноатни пеша қилган, узлат, риёзатда умр кечирган илоҳий ирфон соҳибидир. Ориф образи огаҳиёна маҳорат билан тасвирланган. У мукамал илмлар эгаси сифатида комиллик сир-асрорларини ўргатувчидир.

РЕЗЮМЕ. Мақола Огаҳий шеърляридаги ориф образининг турли талқинлари таҳлилига бағишланган.

РЕЗЮМЕ. Статья посвящена различным толкованиям образа арифа в стихах Агахи.

RESUME. The article is devoted to the analysis of different interpretations of the image of Arif in Agahi's poems.

Таянч сўз ва иборалар: ориф, образ, ғазал, ишқ, фақр, талқин, маҳорат.

Ключевые слова и выражения: ариф, образ, газель, любовь, факир, толкование, мастерство.

Key words and word expressions: arif, ghazal, love, faqr, interpretation, skill

Шерали ТУРҒУНОВ БОЛАЛАР ФОЛЬКЛОРИДА ПОСТФОЛЬКЛОР ҲОДИСАСИ

Фарғона водийси болалар фолклори намуналарини тўплаш ва уларни тадқиқ этиш жараёнида анъанавий жанрларнинг ҳозирги оммалашини билан алоқадор кизиқарли ҳолатларни аниқладик. Бундай намуналарнинг аксарияти кейинги йилларда авж олган телевидение орқали турли сериалларнинг берилиши таъсирида яратилгани кузатилади.

Мана, ўша қўшиқлардан бири:

Эсма, Эсма!

Сочингни кесма.

Ойнага боқасан,

Селимга ёқасан.

Мазкур болалар кўшиғи тўрт катордангина иборат бўлиб, бу кўшик матнининг вужудга келишида телевидение орқали бундан бир неча йил бурун қарийб ярим йил давомида узлуксиз эфирга узатилган турк сериали таъсир кўрсатгани аён. Кўшиқдаги Эсма, Селим антропонимлари – шу сериал бош қаҳрамонларининг исми бўлиб, шу киноқаҳрамонлар образи ўзбек болалар фольклорида уларнинг номи талмех сифатида акс этган юқоридаги кўшик матнининг шаклланиши учун асосий деталь вазифасини ўтаган. Кўшиқ бевосита каттаю кичик орасида сериал орқали машҳур бўлиб қолган Эсма образига мурожаат билан бошланган. Лекин кўшиқнинг кейинги уч мисраси унга эмас, балки ўзбек қизалоқларига мурожаат характерида бўлиб, халқимизнинг сочга дахлдор магик қарашлари асосида сақланиб келаётган “сочни беҳудага кесмасликка ундаш” билан боғлиқ тарбиявий жиҳатларни ифода этишга мўлжалланган. Узун сочга эга бўлиш ўзбек қизларининг миллий хусусияти ва белгиларидан биридир. Кўшиқда шу белги ёрга ёқиш, севимли бўлиш шарти сифатида бўрттирилиб, ибо-ҳаёни тарғиб этувчи ўзбекона миллий рухни кучайтиришга йўналтирилган. Болалар бу каби ижод намуналари орқали телесериал қаҳрамонларига ўз фикрлаш даражалари доирасида тавсиф беришга ҳаракат қиладилар ва ундаги воқеликларга болаларча содда муносабат билдирадилар:

Самарқандга бордим,

“Эсмеральда” кўрдим.

Эсмеральда кўр экан,

Пешонаси ишўр экан.

Онаси Бланка,

Бланка, Бланка.

Отаси – шланка,

Шланка, шланка.

Адриан – кўшиқчи,

Кўшиқчи, кўшиқчи.

Эсмеральда – ўйинчи,

Ўйинчи, ўйинчи.

Мелицио тентак,

Тентак, тентак.

Бу ҳаммаси – эртак,

Эртак, эртак.

Мурғак тасаввурли бола учун Самарқанд бу – олис макон. У киносериал қаҳрамонларини гўёки Самарқандда дея тасаввур этмокда. У ерга борса, уларни кўриш мумкин деб ўйлайди. Матнда *кўшиқчи // ўйинчи, тентак // эртак* сўзларининг нафақат қофия, балки мисралараро такрорни ҳосил қилиб келганлиги матн бадияти қаторида ритмини ҳам кучайтиришга хизмат кўрсатган.

Бош қаҳрамон кўзининг кўр эканини таъкидлаб, унга ҳам шаклан, ҳам мазмунан мутаносиб бўлган қофия сўз (шўр) ўринли танланган.

Қаҳрамонлар тавсифланар экан, уларнинг ижобий ва салбий хусусиятларига мос сўзлардан фойдаланилган. Айтайлик, қаҳрамоннинг отасига бўлган нафратни ифодалаш учун унинг онаси исми (Бланка)га қофиядош бўлган ҳамда ширу шакарлик хусусиятига эга “шланка”, яъни “найнов” маъносидаги сўз қўлланган. Тизмалар сўнггида эса асардаги воқеликларнинг бари “эргак” эканлиги ҳақидаги катталарни-да ҳайратга соладиган умумлашма хулоса чиқарилганлиги янада эътиборлидир. Бундан ташқари, бош қаҳрамон ҳолатини, вазиятини реал баҳолаш учун халқимиз орасида бахти кемтиклар учун кенг қўлланиладиган “*пешонаси шўр*” ибораси танланган.

Азал-азалдан халқимиз томонидан яратилган фольклор намуналарида (улар қандай жанрга мансуб бўлмасин) яхшилик ва ёмонлик ўртасидаги абадий кураш ва албатта, эзгуликнинг ёвузликни мағлуб этажаги куйлаб келинган. Жамиятнинг жажжи вакиллари бўлмиш болажонлар ижодида ҳам ана шу анъана сақланади. Юқоридаги кўшиқлар матни орқали болаларнинг сериал ижобий қаҳрамонларига ижобий, салбий қаҳрамонларига салбий муносабатлари ифода этилган. Бу эса болаларнинг яштини ёмондан, оқни қорадан ажрата бошлаганларидан, яъни шахс сифатида шаклланаётганларидан далолат беради.

Қуйидаги ўйин-кўшиқ болаларнинг Корея тарихий телесериали қаҳрамонларига тавсифи кўринишида яратилган. Бу каби поэтик айтимлар болаларнинг ўзи кўрган ҳодисаларга тавсиф бериш, уларни баҳолаш тажрибаси ҳақида тасаввур ҳосил қилиш имконини бериши билан характерлидир.

Жам Бого – жангчи,

Юм Янг – қароқчи.

Явми хоним – ярамас,

Қирол унга қарамас.

Жам Бого, Юм Янг, Явми хоним “Жам Бого” номли киносериалнинг қаҳрамонлари номларидир. Матнда бу номлар талмех сифатида баҳоланиши мумкин. Унинг яратилиши постфольклор характерида бўлиб, вужудга келишига болалар ижоди жанрларидан бўлган “портрет-тегишмачоқлар”нинг⁷² бадий шакли ва мазмуни шаблон (асос) вазифасини ўтаган. Лекин мазкур тўртликларни тегишмачоқлар сирасига киритиб бўлмайди, чунки тегишмачоқлар болаларнинг ўзи билан бирга ўйнайдиган ўртоқларининг алоҳида кўзга ташланиб турувчи белги-хусусиятларига ургу бериб яратилган ҳазил кўшиқлари ҳисобланади. Юқоридаги кўшиқлар матнида эса болалар сериал қаҳрамонлари номини тилга олганлар, холос. Кўриниб турибдики, бу матнлар тегишиш, ҳазиллашиш характерида эмас. Яна шуни ҳам таъкидлаш жоизки, бу тўртликлар “Арконда сакраш” ўйинининг ўйналиши жараёнида куйланадиган кўшиқ матни сифатида ижро этилгани кузатилди. Келтирилган болалар кўшиғи матнининг жуфт мисралари ўзаро қофияланган: *жангчи // қароқчи, ярамас // қарамас* каби. Кўшиқлар шакл

⁷² Имомов К. ва б.. Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. – Тошкент: Ўқитувчи, 1990, 297-бет.

ва мазмун жихатдан пишиқ, сайкалланган бўлиб, унда мантиқан ноўрин қўлланган гализ сўз ва жумлалар учрамайди.

Нафақат сериалларнинг қахрамонлари, балки машҳур футболчиларнинг номига боғлаб яратилган болалар кўшиқлари ҳам учрайди:

*Эсси-эсси,
Леонел Месси.
До, до, до,
Бизни(нг) Рональдо.
Аҳ, аҳ, аҳ,
Зўр чиқди Салаҳ.*

Янги турмуш ҳодиса-предметларига боғлаб яратилган болалар поэтик айтимлари ҳам бор. Қуйидаги чандиш матни бунга мисол бўла олади:

– “Нексия” дегин,
– “Нексия”.
– Ўқимагин лекция.

Осмонда самолёт пайдо бўлганда анъанавий тарзда болалар томонидан куйлаб келинган кўшиқ матнида болалар илгарилари узок юртларда ўз йигитлик бурчини ўтаётган акасига соғинчларини етказишини самолётдан илтимос қилишлари акс этарди. Бугунги кунга келиб эса кўшиқ матни трансформацияга учраб, ўзида янги бир ҳаётий эҳтиёжни мужассам этган ҳолда постфольклор шаклида яшаб келмоқда. Фольклоршунос М.Қўшмоқов таъбири билан айтганда, яшариш, янгилашиш касб этмоқда⁷³. Энди болалар самолётнинг “канотига” ҳарбий хизмат сафаридаги акаси учун эмас, олис юртларга меҳнат қилиш учун кетган отасига соғинч тўла мактубларини битмоқдалар:

*Самолёт, самолёт!
Қанотингни пастлаб ўт.
Қанотингга хат ёзай,
Россияга ташлаб ўт.
Россияда-чи менинг
Бир меҳрибон дадам бор.
Хатимни бер, ўқисин,
Ўқисин такрор-такрор.*

Болалар самолётга мурожаатни ифода этувчи мазкур кўшиқни куйлашар экан, соғинч эвазига йиғилиб қолган изтиробларини тўқиб-соладилар. Куйлаш жараёнида хаёлан самолёт канотига хат ҳам ёзадилар, гўё самолёт билан бирга дадасининг олдига учиб бориб, дийдорлашадилар ҳам. Шу тарика бир оз бўлса-да, соғинч азобини аритадилар. Кўшиқ матнининг дастлабки тўрт сатри ўзаро *а-а-б-а* тарзида қофияланган, кейинги сатрлар қофияланишида аввалги банддаги тартиб сақланмай, бошка шаклда *а-б, в-б* кўринишида давом этган. Лекин бундай алоҳидалик кўшиқ динамикасига ўз таъсирини ўтказмаган. А.Мусакулов фольклор асарларининг бу тарзда замонавийлашувини

⁷³ Бу ҳақда қаранг: Қ ў ш м о қ о в М. Ҳикмат тошини излаб... Мурод Хидир адабий портретига чизгилар \\\ Адабиёт газетаси, 2018, 4 июнь.

фольклоршуносликдаги эврилиш мотивига киёслаб, “Бундай эврилишларда туб моҳият ўзгармайди, фақат шакл ўзгаради... Бошқача айтганда, фольклор асарлари матнларда ҳам анъанавий мазмунни, бадиий-эстетик аҳамиятини сақлаб қолади. Фольклор асарларининг тарихини анъанавий, келажакни замонавий яшаш шакллари белгилаб беради”⁷⁴ дейди.

Фарғона водийси болаларининг кўшиқ ижодкорлиги ва ижрочилиги устида олиб борган кузатиш ва текширишларимиз шуни кўрсатадики, намоён этилаётган сериаллар таъсирида пайдо бўлган янги кўшиқлар болалар репертуарида маълум бир даврдагина, аниқроғи, ўша сериал томошалари вақтида фаол истеъмолда бўлади. Шундан сўнг улар аста-секин унутила бориши кузатилади ва ўрнини янгилари учун бўшатиб беради. Масалан, “Эсма”, “Эсмеральда”, “Жам Бого” каби шу кунгача кўрсатилган сериаллар таъсирида тўқилган кўшиқларнинг матнлари бутунги кун болалари репертуарида учрамайди. Демак, умуммиллий, умуминсоний кадрятлар даражасида бўлмаган сериаллар ва шу каби ўткинчи нарса ва воқеа-ҳодисалар асосига қурилган бундай ижод намуналарининг ўзи ҳам ўткинчи бўлиб, болалар фольклори тизимида узок вақт яшаб қолмайди. Лекин улар қанча яшамасин, ўз даври учун эстетик бир ҳодиса сифатида кадрли бўлиб, муҳим маънавий тарбия воситаси вазифасини бажараверади. Халқимизнинг миллий анъаналарига, эзгу ғояларига мос бўлган кадрятлар таъсирида яратилган болалар кўшиқлари эса ҳамиша яшовчан бўлиб, доимо баркамол авлод тарбиясига хизмат қилади.

Фарғона водийси болалари ўртасида кенг тарқалган бекинмачок типидagi “Чиккилдак” (77) деб номланувчи ўйинда айтиладиган санамани ҳам постфольклор намунаси сифатида баҳолаш мумкин. Бу ўйинда “Бекинмачок” ўйинидаги каби беш-олти ва ундан ортиқ иштирокчи қатнашади. “Уя” – “пакка”ни кўриқлаш учун битта навбатчи болани аниқлаб олиш лозим бўлади, яъни ўйиннинг инциал қисми ўтқазилади. Ўйин боши ҳам кичик бир ўйинча тарзида ташкил этилади. Икки иштирокчи бола қўлларини юқорига кўтариб ушлаган ҳолда “дарвоза” ясайдилар. Қолган иштирокчилар ҳам бир-бирларининг қўлларидан тутиб, халқа ҳосил қиладилар ва “Семичка-семичка” санама кўшиғини ҳаммалари баравар айтиб, бирма-бир “дарвоза”дан ўтиб айланадилар:

Семичка, семичка,

Мен бораман урушга.

Урушларни жанг қилиб...

Под-руч-ка!

Ўйиннинг бошқа бир вариантыда эса қуйидаги санама айтими ижро этилишига гувоҳ бўлдик:

Ака-ука анжир,

Дарвозага занжир.

Дарвозани очинглар,

⁷⁴ M u s a q u l o v A. Ma’naviyatimizning teran ildizi. Xalq og’zaki poetik ijodi: tarixi, buguni, istiqboli haqida mulohazalar \\\ Sog’lom avlod uchun, 2009, 4-son, 21–22-betlar.

Чўлга қараб қочинлар.

Таркибида русча сўзларнинг фаол қўлланганлиги “Семичка-семичка” санамаси анъанавий “Ака-ука анжир” санамасидан кейинрок, постфольклор сифатида пайдо бўлган ва параллел равишда қўлланиб келинган, деган хулоса чиқаришимизга имкон беради.

Рамазон кўшиклари болаларнинг энг кенг тарқалган мавсумий-маросим кўшиқларидандир:

Рамазон айтиб келдик эшигингизга,

Худойим ўғил берсин бешигингизга.

Ё, рамазон, ё, рамазон!

Томингизни кетида ой кўрдик,

Ҳаммадан сизни бой кўрдик.

Ё, рамазон, ё, рамазон!

Маълумки, “Ё, рамазон” кўшиклари кўпинча қуйидаги кўринишда яқун топади:

Ўчоқда кул,

Кармонда пул.

Чиқара қолинг,

Юз сўм пул.

Поп, Норин, Чортоқ туманларидан ёзиб олган вариантларимизда унинг қуйидаги тарзда давом эттирилиши кузатилади:

Юз сўм пулга от олдик,

Отни сотиб, қиз олдик.

Қизни(нг) оти Нигора,

Нон ёпади бечора.

Қуйида “Ё, рамазон” кўшиғининг финал қисми **замонавий тарзда қайта шакллантирилгани** ҳам эътиборни тортади. Масалан:

Поп туманида:

Столбани тагидан қуён қочди,

Хола, хола, нон беринг, қорним очди.

Чиқмасангиз бўлмайди,

Қозон-товоқ тўлмайди.

Чортоқ туманида:

Тезроқ чиқинг, жон янга,

Чиқмасангиз бўлмайди,

Белвогимиз тўлмайди.

Ош берманг – ачиб қолади,

Нон берманг – қотиб қолади,

Пул беринг – савоб бўлади.

Норин туманида:

Нон берманг – қотиб қолади,

Гўш(т) берманг – сасиб қолади,

Пул беринг – савоб бўлади.

Рўза кирди, билдингизми?

Қатлама, сомса қилдингизми?

Кўшиқдаги болаларнинг хонадон соҳибаларидан ош, нон, гўшт каби егуликлар ўрнига пул бериб қўя қолишларини сўровчи мисралар анчайин кейинги даврга хос бўлиб, кўшиқ матнининг **замонавий**

шароитда трансформацияга учраб, бевосита постфольклорлик касб этиши билан боғлиқдир.

Болалар репертуарида Навоий, Муқимий, Фуркат, Ибн Сино сингари мутафаккирлар номларини кўшиб, **замонавий тарзда яратилган ижод намуналари** ҳам учрайди. Мана улардан бири:

*Абу Али ибн Сино
Қурдирди катта бино,
Бино ичида кино,
Кино ичида Буратино.*

Қўшиқ мазмунидан маълум бўладики, болалар аждодларимизни бунёдкор инсонлар сифатида танийдилар ва уларни ўз ижод маҳсулларига ибрат намунаси сифатида муҳрлаганлар. Ушбу ўринда “Ибн Сино” сўзидаги “бунёдкор” семаси фаоллашиб, унинг айнан “бунёдкор инсон” жумласи ўрнида қўлланганини пайқаш кийин эмас. Қўшиқнинг замон билан ҳамнафас эканини бугунги кунда юртимизда кенг қўламда олиб борилаётган бунёдкорлик ишлари ҳам тасдиқ этади. Қўшиқ бадииятига эътибор қаратсак, иккинчи мисра “бино” сўзи билан якунига етиб, учинчи мисра айнан ана шу “бино” сўзи билан бошланганини, учинчи мисра “кино” сўзи билан охирланиб, тўртинчи мисра “кино” сўзи билан ибтидо топганини кузатиш мумкин. Болалар қўшиқни тўкиш жараёнида қайтариш⁷⁵ санъатидан самарали фойдаланиб, поэтик кўркемликка эришганлар.

Болалар учун яратилган эркаламалар таркибида замонга мослаб, постфольклор тарзида янгидан ижод қилинган намуналарини ҳам кузатиш мумкин. Бу жиҳатдан бувиларнинг набирасининг исмини сўраб, “Ким бу?” дея берилган саволга уни таништиришда айтим-олкиш тарзида бадиҳагўйлик билан берган жавоблари характерлидир:

*Шукронахон бўлалла,⁷⁶
Ойлар каби тўлалла,
Униб-ўсиб, улгайиб,
Дўхтир қизим бўлалла.*

Агар ўғил бола бўлса, янада улканроқ орзу-умид қиладилар ва бу эзгу ниятларининг амалга ошишига ишонадилар:

*Нурисломжон бўлалла,
Ойлар каби тўлалла,
Униб-ўсиб, улгайиб,
Президент бўлалла.*

Тўлган ойнинг гўзал бўлиши, унинг қоронғи тунни ҳам ёрита олиши барчага аён. Буви набирасининг ўсиб-улгайишини ойнинг тўлишига муқояса қилиш орқали қўшиқ бадииятини яна бир қадар юксалтирган ҳолда зимдан боланинг нурли келажаги ва улкан орзу-умидларининг рўёбига ишора қилмоқда.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, “... ҳеч бир давр фольклорга мослашмайди, аксинча, фольклор даврга мослашмаса, яшаш ҳуқуқини

⁷⁵ Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Тошкент: Закалам, 2006, 102-бет.

⁷⁶ Бўлалла (диал.) – бўладилар

йўқотади. Айни пайтда бу мослашув кимнингдир ихтиёрига қараб эмас, жамият ривожига тақозосига қўра, табиий кечади”⁷⁷.

РЕЗЮМЕ. Мақолада Фарғона водийси болалар фольклори таркибидаги янгидан яратилган замонавий ижод намуналари, постфольклор ҳодисаси хусусида сўз боради.

РЕЗЮМЕ. В статье речь идёт о современных новых образах творчества в детском фольклоре Ферганской долины, постфольклорном явлении.

RESUME. The article deals with the phenomenon of postfolklore, the newly created examples of modern creativity in the folklore of the Fergana Valley children.

Таянч сўз ва иборалар: постфольклор, замонавий ижод намунаси, қўшиқ, ўйин, айтим-олқиш, трансформация.

Ключевые слова и выражения: постфольклор, образец современного творчества, песня, приговорка, трансформация.

Key words and word expressions: postfolklore, an example of modern creativity, song, game, rhetoric, transformation

Дурдона ЗОҲИДОВА

“ТУҲФАТ УЛ-АФКОР”ДА ЖОМИЙ ТАЪРИФИ

Алишер Навоий бутун ижодида жонкуярлик билан талқин ва тарғиб этган комиллик, энг аввало, унинг ўз шахси ва фаолиятига хос эди. Бу сўзлар Шоирнинг дўст, шогирд ва солиқ сифатидаги аъмолига ҳам тегишлидир. Алишер Навоий ва унинг устози, пири, ҳаммаслаги Абдурахмон Жомий ораларидаги муносабат инсоннинг инсонга бўлган самимий дўстлиги, чексиз меҳру муҳаббатининг олий намунаси эдики, бундай муносабат тарих саҳифаларида кам учрайди.

“Хамсат ул-мутаҳаййирин”даги ишораларга қўра, Навоий Жомий билан 1469 йилда Самарқанддан Ҳиротга қайтиб келгач дўстлашган деган хулосага келиш мумкин. Иккалаларининг ўрталаридаги фарқ 27 ёш бўлса-да, улар фикран ва руҳан яқдил, бир-бирларига сирдош, ҳаммаслак, ҳамдард эдилар. Бу яқинлик ҳатто замондошларининг ҳам хайрати ва таҳсинига сазовор бўлган. Жомий бу ҳақида шундай деб ёзган.

К-ин писар мешавад туро фарзанд?

Ё шогирди тусту хешованд?

Гуфтам: “Ў турк асту ман тожик,

Лек дорем хешиш наздик”

Мазмуни:

Бу йигит фарзандингизми?

Қариндошингизми ё шогирдингизми?

Дедим: “У туркдир, мен эса тожик,

Лекин яқин қариндошлигимиз бор”⁷⁸.

Бу билан Жомий иккалалари ўрталаридаги маънавий муштарақликни назарда тутган. Дарҳақиқат, улар руҳоният, тафаккур, дунёқараш ва ахлоқда қариндош эдилар. Навоий 1476 йили расман Жомийга пир, муршид сифатида қўл бериб, нақшбандия тариқатига

⁷⁷ А х м е д о в а О. Ўзбек фольклорининг оммавий ахборот воситаларида ёритилиши ва талқини тамойиллари. НДА – Тошкент, 2011, 14-бет.

⁷⁸ Ш о д и е в Э. Алишер Навоий ва форс-тожик адиблари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1989, 72–73-бетлар.

киради. У ҳар бир асарини яратиш билан боғлиқ ижодий режаларини биринчи бўлиб Жомийга айтар, унинг фотиҳасини олгандан кейингина асарини ёзишга киришар эди. Бу ўринда машҳур “Тухфат ул-афкор” қасидасининг яратилиш тарихини эслаш кифоя. Мажлислардан бирида Навоий Амир Хусрав Дехлавийнинг “Дарёи аброр” қасидасини мактайти. Навоийнинг айтишича, Хусрав Дехлавий ўзининг бу қасидаси ҳақида: «Агар афлок ҳаводиси ва рўзгор навоибидин менинг борча назмим замона саҳифасидин маҳв бўлса ва бу қасидам қолса, менга басдур, невчунким, ҳар киши ани ўқуса билурким, назм мулкида менинг тасарруф ва иктидорим не мартабада эркандур», деб айтган экан⁷⁹. Жомий бу сўзларни индамай эшитади. Бир неча кундан кейин Марв сафари олдидан устози фотиҳасини олиш учун келган Навоийга Жомий “Дарёи аброр”га татаббу сифатида ёзилган “Лужжат ул-асрор” қасидасини тақдим этади. Навоий уни сафар давомида от устида кетаётиб ўкиб тугатади. Шунда унинг хаёлида “Тухфат ул-афкор” қасидасининг илк байти туғилади. Навоий уни Жомийга чопар орқали жўнатиб, қасидани давом эттириш ёки эттирмасликни сўрайди. Жомий албатта давом эттиришни айтиб мактуб йўллади. Навоий Марвга етгунга қадар от устида байтлари сони 99 та, яъни Оллохнинг гўзал исмлари – асмо ул-хусно ададига тенг бўлган “Тухфат ул-афкор” қасидасини тугаллайди ва Марвга етиб келгач, қасидани Жомийга жўнатади. Қасиданинг сўнгги 26 байти Жомий васфига бағишлангани ва унга туҳфа сифатида яратилгани учун ҳам “Тухфат ул-афкор” (“Фикрлар туҳфаси”) деб номланади. Жомийга аталган байтларда Навоий устозининг тенгсиз инсоний камоли ва шоирлик истеъдодига юксак баҳо беради. У осмондаги юлдузларни бир кўз билан ҳисоблаб бўлмаганидек, ақл Жомийнинг фазилатларини тўлик идрок этишдан ожизлигини айтади:

Ожиз аз теъдоди авсофи камоли ўст ақл,

*Анжуми гардун шумурдан кай тариқи аъвар аст?*⁸⁰

Навоий Жомийнинг шоирлик фасоҳатини беҳад таъсирчан ва завқбахш мисраларда тавсиф этади. Жомийнинг қаламини ўзида нафосат ва маънони яширган бокира нукталарнинг онаси деб атайти. Улар ўқувчида жонбахш ҳолатларни пайдо қилса, бунинг ажабланарли жойи йўқ, бокира Марямдан жон ато этувчи Исо туғилган-ку, дейди ва талмех воситасида Жомий учун Марям кизу Исо набирадир, дея лутф қилади. Навоий қасидасининг 69–70-байтларига Жомий «Лужжат ул-асрор»нинг матлаи мисраларининг тазмин сифатида киритилиши ҳам Жомийнинг устозлик мақоми ва юксак ижодкор сифатидаги мавқеи эътирофи эди.

Истеъдоднинг порлашига сабаб бўладиган, унга авжи илҳом ва ҳадди аъло ато этадиган нарса муаллифнинг васф этилувчига (у хоҳ ғоя, хоҳ шахс бўлсин) нисбатан том ихлоси ва шавқу муҳаббатидир. Бу жиҳат,

⁷⁹ А л и ш е р Н а в о и й. Хамсат ул-мутаҳаййирин \\\ Мукамал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик. 15-жилд. – Тошкент: Фан, 1999, 34-бет. Бундан кейин мазкур асарга мурожаат қилинганда саҳифаси кавс ичида кўрсатилади.

⁸⁰ А л и ш е р Н а в о и й. Тухфат ул-афкор \\\ Мукамал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик. 20-жилд. – Тошкент: Фан, 2003, 246-бет. Бундан кейин мазкур асарга мурожаат қилинганда саҳифаси кавс ичида кўрсатилади.

айниқса, қасида жанри учун лозим бўлиб, у асарни маддоҳлик қусуридан, носамимият ва сунъийликдан холи қилади, санъат ҳодисаси сифатида воқеланиши учун замин яратади. Шу нуқтаи назардан қараганда, Навоий “Тухфат ул-афкор”да, бир томондан, умр мазмуни деб билган олий кадриятларини бадий либосда тақдим этди, иккинчи тарафдан, қасидани ҳаёти давомида маънавий издошлик тариқини тутган жондан азиз инсони Жомийга бағишладики, шу ошуфталик уйғунлиги асарга бетакрор бадий ҳарорат ва мўъжизбаёнлик бахш этди. Асарнинг хайратомуз бадийати ўз замонидаёқ эътироф тоғани хусусида Навоий “Муҳокамат ул-луғатайн” асарида шундай дейди: “Фақир иккаласи⁸¹ бузургвори рафеъ миқдорига ниёзмандлиғ ва гадолиғ юзидин татаббуъ қилибмен ва отин «Тухфат ул-афкор» дебман...Ва кўп *маъниангез* иборат ва *таъмияомез* ишпорат изофа қилибменки, бу фан аҳлининг мохирлари мусаллам тутуптурлар”⁸². “Таъмия” сўзи “яширмоқ”, “беркитмоқ” маъноларини билдириб, луғавий ва истилоҳ маъносига кўра муаммо санъатига яқин туради. «Тухфат ул-афкор»да Навоий ўзи ҳам таъкидлаганидек, ундан ўнлаб ўринларда закийлик билан истифода этган. Шунингдек, “таъмия” истилоҳи таърих санъатининг санани яширишга асосланган мураккаб шаклига нисбатан ҳам қўлланадики, Навоий қасидада таърихнинг айнан шу турга мансуб ажойиб намунасини яратган, бу ҳақида қуйида тўхтаймиз. Умуман олганда, Навоий қачон устози Жомий хусусида қалам сурмасин, мисралари руҳоний файздан нурланиб туради, бадий кашфиётлар билан зийнатланган бўлади. Масалан, 1472 йили бир гуруҳ олиму фузалолар кузатувида ҳаж зиёратига кетган Жомийнинг Шом орқали муборак сафардан қайтаётгани хабари Навоийга етиб боргач, у мана бу ажойиб форсий рубойини ёзиб, Жомийга жўнатади:

*Инсоф бидеҳ, эй фалаки минофом,
То з-ин ду кадом хубтар қард хиром:
Хуршеди жаҳонтоби ту аз матлаъи субҳ,
Ё моҳи жаҳонгарди ман аз жониби Шом? (39).*

Мазмуни: “Эй мовийранг фалак, инсоф билан айтгин, бу иккисидан қайси бири яхшироқ юриш қилди: тонг отар тарафдан чиққан сенинг жаҳонни ёритувчи куёшингми? Ёки Шом (қун ботар) тарафдан чиққан менинг жаҳонни кезувчи моҳимми?”

Навоий бу ўринда “Шомдан чиққан моҳ” ҳақида гапирганда бир пайтнинг ўзида ийхом воситасида икки жиҳатни назарда тутди: ойнинг шом пайтида чиқишини ва ҳаж сафаридан Шом (Сурия) орқали қайтаётган Жомийни. Рубойда саволнинг риторик тарзда қўйилишидан ва Навоийнинг устозини фахр билан “менинг моҳим” дейишидан англашиладики, у Жомийни бутун жаҳонни ёритувчи куёшдан ҳам устун қўяди. Навоийнинг Жомийга нисбатан чексиз муҳаббатидан тугилган бу каби бадий топилмалар «Тухфат ул-афкор»га ҳам хос.

*Ҳомийи шаръи наби Жомий, ки жоми шаръро
Дошта бар каф лаболаб аз шароби Кавсар аст (245).*

⁸¹ Хисрав Дехлавий ва Абдурахмон Жомий назарда тутилмоқда. – Д.З.

⁸² А л и ш е р Н а в о и й. Муҳокамат ул-луғатайн \ Мукамал асарлар тўплами. 16-жилд. – Тошкент: Фан, 2000, 29-бет.

Мазмуни: “Пайғамбар шариатининг ҳомийси бўлган Жомий кўлида (жаннатдаги) Кавсар шароби билан лиммо-лим тўлган шарият жомини тутиб турибди”.

Байтдаги “ҳомий” ва “Жомий” сўзлари ўзаро тажниси хатти санъатини ҳосил қилган, уларнинг араб ёзувидаги шакли бир хил асосга эга бўлиб, биринчи ҳарфга нуқта қўйилиши ёки қўйилмаслигига кўра фаркланади, холос (حامى ва جامى). Шунингдек, “Жомий” сўзи “жоми шаръ” бирикмасидаги биринчи сўз билан ҳам шаклдошлик муносабатини ҳосил қилган. Бундан Навоий “Жомий” таҳаллусини фақат нисба эмас, балки кўлида шарият жомини тутиб турган жом эгаси сифатида шоирона талкин этганини кўришимиз мумкин.

Барча аҳли ислом каби Навоий учун ҳам комилликнинг олий намунаси, сўзсиз, пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в) бўлган бўлсалар, у кишидан сўнг ахлоқи билан хулқланишни Навоий ният қилган замондош инсон Жомий бўлган деб айтиш мумкин. У Жомийнинг Муҳаммад (с.а.в)нинг муносиб вориси эканлигини шундай тавсиф этади:

Он ки аз илми фузун аз ҳад набиرو ворис аст,

Балки аз қавли наби пайғамбаронро ҳамбар аст (245)

Мазмуни: “У (Жомий) беҳад кўп илми билан пайғамбарнинг ворисидир, балки пайғамбар сўзи (ҳадиси)га кўра пайғамбарлар кабидир”.

Бу ўринда Навоий иқтибос санъати воситасида олимликнинг мақоми ва шарафи ҳақидаги “Олимлар пайғамбарлар ворисидир” деган ҳадиси набавийни назарда тутадик, бу каби ишоралар Навоийнинг бошқа асарлари учун ҳам хос.

Қасида хотимасида “Тухфат ул-афкор”нинг Жомийга бағишланган тухфа сифатида ёзилгани ва номлангани айтилгач, асарнинг яратилиш тарихи берилади:

Гаит «Явми жомеъи шаҳри ражаб» таърихи он,

Турфатар, к-он моҳу рӯз итмоми ўро мазҳар аст (247).

Мазмуни: “У(қасида)нинг ёзилиш таърихи «Явми жомеъи шаҳри ражаб» (“ражаб ойининг жума куни”) бўлди. Қизиғи шундаки, бу ою кун (ҳисоби) унинг ёзиб тугалланишини ҳам акс эттиради”.

Бу байтда Навоий бежиз қасиданинг ёзилиш санасини яшириш тарзи ажабланарли эканлигини алоҳида урғуламаган. У таърихи таъминнинг юксак ва маҳоратталаб намунасини ижод қилган. Байтдаги «Явми жомеъи шаҳри ражаб» (يوم جامع شهر رجب) жумласи қасиданинг ражаб ойининг жума кунида ёзиб тугалланганини билдиради. Айни пайтда шу жумланинг ўзи таърих моддаси ҳамдир. Уни ташкил этувчи ҳарфларни абжад бўйича ҳисоблаб чиқилса, ҳижрий 880 қасида яратилган йил санаси ҳосил бўлади. Бу милодий 1476 йилга тўғри келади. Бу сана Навоийнинг Жомийга иродат қилиб, расман нақшбандия тариқатига кирган йилга тўғри келади. У пирининг фазилатбахш назаридан умидворлиги бежиз эмаслигини таъкидлаш учун қасидада хоксорлик билан Нажмиддин Кубронинг назари туфайли ўз ҳамжинсларига сарвар бўлган итти тамсил қилади:

Як назар афкан, ки мустасно шавам з-абнои жинс,

Саг, ки шуд манзури Нажмиддин сагонро сарвар аст (246).

Ушбу байтда Навоийнинг Жомийга нисбатан ўзини муридликка қабул қилиш ҳақидаги ўтинчи ҳам ўз ифодасини топган. “Хамсат ул-мутаҳаййирин”да асарида айтилишича, Навоий қасидани яқунлаб, Жомийга тақдим этганда у жавоб мактуби билан бир бўрк ва рўмолни тухфа сифатида жўнатади. Номада “Такаллуф тожини тарк этган бош учун дўппи ва жаҳондан қўл ювган қўлнинг хўлини ўзига олувчи парча бўз юборилди” деган мазмундаги битик бўлиб, бу Жомийнинг Навоий учун мурид бўлишга розилигининг ўзига хос ифодаси эди (36).

Навоий ижодида алоҳида мавқега эга “Тухфат ул-афкор” қасидасини ҳар томонлама, жумладан, пири ва ижодкор дўсти Абдурахмон Жомийга бўлган юксак эътирофининг ифодаси сифатида тадқиқ этиш унинг дарҳақиқат бадииятан мукамал ва маснўъ асар эканлигини чуқурроқ идрок этиш имконини беради.

РЕЗЮМЕ. Макола Шарк мумтоз адабиётининг забардаст вакиллари бўлган Алишер Навоий ва Абдурахмон Жомий ўрталаридаги дўстлик ва ижодий алоқалар тарихига бағишланган бўлиб, унда Навоийнинг “Тухфат ул-афкор” қасидаси устози ва ҳаммаслаги Жомийга бағишланган асар сифатида таҳлилга тортилади.

РЕЗЮМЕ. Статья посвящена истории творческих и дружеских связей между выдающимися представителями классической литературы Востока – Алишера Навои и Абдурахмана Джами, анализу касыды Навои “Тухфат ул-афкор” («Дар мыслей») – произведения, посвященного его наставнику и единомышленнику Джами.

RESUME. This article is about history of creative and friendly relationship between two prominent representatives of eastern classic literature Alisher Navoi and Abdurahman Jami and analysis of Navoi's kasida called “Tuhfatul-afkor” (“The gift by thoughts”) as a work which is dedicated to his like-minded teacher Jami.

Таянч сўз ва иборалар: қасида, нақшбандия тарикати, татаббу, тамия, тарих, абжад.

Ключевые слова и выражения: касыда, орден нақшбандия, татаббу, тамия, тарих, абджад.

Key words and word expressions: kasida, order of Naqshbandi, tamiya, tatabbu, tarikh, abjad.

Абдуракул ЭШОНБОБОВ

БОБУР ИЖОДИНИНГ МУСТАҚИЛЛИК ЙИЛЛАРИДА ЎРГАНИЛИШИ

Ўзбекистон бобуршунослигининг салкам бир асрлик тарихи мавжуд. Ўтган юз йилликда Мирзо Бобур ҳаёти ва ижодини тадқиқ этиш борасида муайян ютуқлар қўлга киритилди. Асарлари қайта-қайта нашр этилди ҳамда хорижий тилларга таржима қилинди, диссертациялар ёқланди, ижоди ва ҳаёти хусусидаги маълумотлар мактаб, олий ўқув юртлири учун ёзилган дарсликлардан жой олди. Қисқаси, бобуршуносликда ўтган йиллар мобайнида маълум бир тажриба тўпланди ва бу келгуси тадқиқотлар учун муҳим пойдевордир. Шу билан бирга, вақт ўтиб ижтимоий-сиёсий формациянинг ўзгариши билан ижодкор ва унинг ижодий меросига бўлган муносабат ҳам ўзгаради, чунки адабий мерос бугуннинг маънавий, адабий эҳтиёжларига жавоб бериши зарур. Айнан шу сабабли биз мустақиллик даврида бобуршуносликда бир қатор ижобий силжишларни, ўзгаришларни эътироф қилган ҳолда, айрим муаммоларга тўхталиб ўтишни лозим топдик.

Маълумки, Собик Иттифок даврида ҳукмрон мафкура талабларига кўра шоирнинг диний мавзудаги асарлари илмий тадқиқот доирасидан четда қолган эди. Ваҳоланки, бу хилдаги асарларсиз асрлар мобайнида

яxлит тарзда шаклланган ижодкор адабий мероси кемтик, нотўлик бўлиб, китобхонларда бир ёклама таассурот уйғотади. Мустақиллик йилларида бу каби асарлари, масалан, “Мубаййин” ёки “Волидия” тўлик, изоҳлар билан қайта-қайта нашр этилди, танқидий матни тузилди, илмий изланишлар объектига айланди. Бундан ташқари, ўтмишда шоир ижоди хусусида сўз юритганда унинг *феодал подшоҳ* бўлганлиги урғуланди. Айнан шу сабабли Мирзо Бобур ҳаёти ва ижоди айрим чекловлар билан ўрганилди.

Мустақиллик йиллари эса Бобур ижодини мафкуравий босимсиз, эркин, объектив ўрганишга кенг имкониятлар очилди. Бу ўринда 1992 йили Андижон шаҳрида халқаро Бобур фондининг таъсис қилиниши муҳим адабий, сиёсий, ижтимоий воқеа бўлди. Фонд нафақат Ўзбекистонда, балки жаҳонда ҳам Бобур ижодини ўрганиш марказига айланди. Шу ўринда таникли олтойшунос А.В. Дибонинг қуйидаги сўзлари диққатга молик: “Кизиғи шундаки, Мирзо Бобур ва бобурийлар мероси қарийб икки аср давомида Европа, АҚШ, Ҳиндистоннинг ўзида Афғонистон, Россия, Собик Иттифок шарқшуносларининг доимий диққат марказида, айниқса, унинг ватани бўлмиш Ўзбекистон олимларининг эътиборида бўлди. Унинг ёрқин шахсияти, серкирра ҳаёти, саргузаштларга бой тақдири ва кучли характери ҳамиша носир, шоир, драматург ва режиссёрларни бадиий асарлар, кинофильмлар яратишга илҳомлантириб келди”⁸³ Дарҳақиқат, Бобур ижоди бутун жаҳонда ўрганилади ва мустақиллик йилларида хорижлик олимлар билан илмий мулоқотнинг тикланиши, ҳамкорликни йўлга қўйилиши ўзбек бобуршунослари учун самарали кечди.

Маълумки, Бобур фонди саъй-ҳаракатлари билан ҳар йили адиб таваллуди кунида Андижон шаҳрида шоир ҳаёти ва ижодига доир илмий конференция ўтказилади. Ҳар беш йилда эса халқаро илмий конференция ташкил қилиниб, унинг материаллари мунтазам равишда нашр қилиб борилади. Бундан ташқари, Фонднинг ташаббуси ва ҳомийлиги остида “Заҳириддин Муҳаммад Бобур энциклопедияси”нинг чоп қилиниши (2014) ҳамда унинг 2017 йили қайта ишланган, тўлдирилган иккинчи наشري бобуршуносликда улкан воқеа бўлди. Бу энциклопедия Марказий Осиё халқлари тарихидаги ижодкор ҳаёти ҳамда ижоди бўйича чоп этилган дастлабки энциклопедиялардан биридир. Мустақиллик йилларида яна “Бобур ва дунё” журналининг таъсис этилиши бу йўналишдаги тадқиқотлар, янгилеклар билан кенг жамоатчиликни таништириб боришда муҳим аҳамиятга эга.

Хуллас, Ўзбекистонда Бобур ҳаёти, ижоди ҳамда бобурийлар тарихини ўрганиш янги босқичга кўтарилди. Шу билан бирга, бу кенг кўлама бажарилган ишлар тадқиқотчилардан амалга оширилган илмий тадқиқотларни танқидий идрок этишни, назарий умумлашмалар чиқаришни ҳамда истикболни белгилашни тақозо этади. Ўйлашимизча, бундай ёндашув бобуршуносликнинг кейинги ривожига самарали таъсир кўрсатиб, тадқиқотларнинг назарий савиясини кўтаришга бевоқифа хизмат қилади.

⁸³ Р у с т а м х ў ж а е в Ш. Предисловие \\\ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бабуриды. Библиография. – М., 2016.

Биз бобуршунослик олдида турган муаммолар хусусида тўхталар эканмиз, бир нарсани доимо ёдда тутишимиз шарт. Ўтмишга мансуб ҳар қандай асар бугунги ўқувчилар томонидан тушуниб ўқилсагина унинг “иккинчи ҳаёти” барқарор ва бардавом бўлади. Бунинг учун эса адабий мерос замонавий ўқувчига имкон қадар тушунарли шаклда тақдим қилиниши лозим. Чунки унинг бугунги “истеъмолчиси” – **замонавий ўқувчидир.**

Маълумки, Мирзо Бобурнинг шоҳ асари “Бобурнома” Ўзбекистонда бир неча маротаба нашр этилган. Асарнинг 1960 йилдаги нашри В.Й. Зоҳидов томонидан ёзилган шоир ҳаёти ва ижодига доир катта сўзбоши билан бошланади. Сўзбошида шоирнинг ҳаёт йўли, ижоди, дунё олимлари томонидан “Бобурнома”нинг ўрганилиш тарихи батафсил ёритилган. Бу каби маълумотлар ўқувчиларда шоир шахсияти, ижоди, мураккаб ҳаёт йўли ҳақида муайян тасаввур беради ҳамда китобхонларни асар билан мулоқотга (кенг маънода) ҳозирлайди. Бундан ташқари, асарни нашрга тайёрлаган машҳур матншунос П.Шамсиев томонидан нашр принциплари хусусида ҳамда “Бобурнома”нинг Россия ва хориждаги нашрлари борасидаги мақоласи юқоридаги кириш сўзни маълум даражада тўлдиради. Китоб охирида кўрсаткичлар, айрим сўзлар учун луғат, изоҳлар берилган ва бу китобхонларнинг асарни тушунишларида бир қадар енгиллик яратади. Қисқаси, ушбу нашр узоқ йиллар давомида кенг ўқувчилар оммаси ва мутахассисларни “Бобурнома” билан яқиндан танишувида муҳим роль ўйнади. Бироқ асарнинг кейинги қайта нашрида эса юқоридаги илмий ёндашув принципи умуман кўринмайди⁸⁴.

Бобур асари билан бугунги кун ўртасидаги масофа замонавий ўқувчидан “Бобурнома”ни шарҳ ва изоҳлар билан ўқишни тақозо қилади. Акс ҳолда, асар ўқувчи учун тушунарсиз ҳолда қолади. Демак, юқоридаги нашр шунчаки қайта чоп этиш бўлиб, асарни ўқувчига етказиш юзасидан ҳеч бир янгилик йўқ. Ваҳоланки, олдинги нашр билан билан ўтган вақт оралиғида бобуршуносликда муайян ютуқлар қўлга киритилди ва булар хусусида ихчам тарзда бўлса ҳам маълумот бериш лозим эди. Буларни ҳисобга олган тадқиқотчилар В.Раҳмонов ва К.Муллахўжевалар асарни замонавий ўзбек тилига табдил (транслитерация) қилганлар⁸⁵. Бундай ёндашув ўқувчиларнинг “Бобурнома”ни тушунишларини имкон қадар осонлаштиради. Бундан ташқари, сўзбошида “Бобурнома” ҳақида мазмундор мақола берилган. Бироқ бу каби муҳим жиҳатларига қарамай, кириш сўзида ушбу нашрнинг зарурати, қандай принциплар асосида бажарилганлиги, мақсади ҳақида маълумотлар мавжуд эмас. Боз устига, китоб изоҳ, кўрсаткич ва шарҳлар билан таъминланмаган. Албатта, асарнинг ҳозирги замон ўзбек адабий тилида берилиши ўқувчиларга бир қадар енгиллик беради, китобни уларга нисбатан яқинлаштиради. Аммо “Бобурнома”ни биринчи навбатда бугунги кун билан беш юз йиллик масофа ажратиб туради, асар мемуар характерда, тарихий воқеалар кенг

⁸⁴ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Тошкент: Юлдузча, 1989.

⁸⁵ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Тошкент: Ўқитувчи, 2008.

қўламда тасвирланган ва унда кўплаб тарихий шахслар, жой номлари, халқларнинг диний қарашлари (мисол учун, Афғонистондаги афғон қабилалари), урф-одати, бир қатор Шарқ адабиёти классикларининг асарлари ҳақида гап боради. Асар матнидан жой олган буларнинг бари бугунги ўқувчи учун нотанишдир. Айнан шу сабабли, унинг қисқарок бўлса-да изох, шарҳ билан таъминланиши китобхонларга матнни англашда қулайлик яратади. Бунда у ёки бу даражада Мирзо Бобур билан яқиндан алоқада бўлган, ўз даврида муҳим ижтимоий-сиёсий ўрин эгаллаган тарихий шахслар, Афғонистон, Ҳиндистондаги географик жой номлари, ҳукмдорлар ҳақида маълумот, изохларнинг бўлиши зарур. Бу изохлар ёрдамида тарихий контекст ёркинрок намоён бўлади, китобхон зарур маълумотларни олади ва ўз навбатида асарни тушуниши ортади, энг муҳими, қизиқиш пайдо бўлади.

Асарнинг 2002 йилги нашри эса аввалги ишлардан, яъни Ўзбекистон ва хорижда чоп қилинган “Бобурнома” нашрларидан фойдаланиб амалга оширилган, унга кўрсаткичлар илова қилинган, сўзбошида Мирзо Бобур асарининг ўрганилиш тарихи ҳақида батафсил маълумот берилган⁸⁶. Яна бир муҳим томони, ушбу нашрда “Бобурнома” матнидаги айрим узилишлар (1508–1519 йиллар воқеалари) бошқа тарихий манбалар асосида баён қилиниб, китобга илова қилинган. Бу билан “Бобурнома” матнининг нисбатан яхлитлиги маълум маънода таъминланган. Бундан ташқари, иловада Бобурнинг мактуби, фармони ҳам берилган. Айтиш мумкинки, ушбу нашр асарнинг бошқа нашрлари орасида айрича ўринга эга. Биз энди республикамиздан ташқарида, яъни хорижда асарни қай тарзда нашрга тайёрлашиб ва китобхонларга қандай шаклда тақдим этилганини кузатамиз.

Мазкур нашр сўзбошисида айтилишича, америкалик шарқшунос У.Тэкстон “Бобурнома”ни инглиз тилига таржима қилган: “Бевериж хонимнинг таржимасидан роппа-роса 75 йил ўтгач, 1996 йилда Американинг Ҳарвард университети профессори Уилер Тэкстон томонидан “Бобурнома”нинг инглиз тилидаги шарҳлар билан бойитилган (**эътибор беринг** – А.Э.) яна бир тўлиқ таржимаси нашр этилган. Таржимоннинг мақсади “аслиятнинг хусусиятини сақлаган ҳолда **ҳозирги инглиз тилига таржима қилишдан иборат**” бўлган. Таржимон А.С.Бевериж каби сўзма-сўз ўгириш йўлидан бормай, эркин таржима қилиб, асар руҳини сақлашга ҳаракат қилган. Бизнинг фикримизча, таржимон ўз мақсадига эриша олган.

Таржиманинг муҳим хусусиятларидан бири – унда бой маълумот берадиган **етти юзга яқин изохнинг** (таъкид бизники – А.Э.) илова қилинганидир⁸⁷. Маълум бўладики, таржимон биринчи галда бугунги инглиззабон ўқувчиларни назарда тутиб иш тутган.

Мана шундай ёндашувни “Бобурнома”нинг илмий-танқидий матнини тузган япон тадқиқотчиси Эйжи Манода кўрамыз. Таниқли

⁸⁶ Заҳириддин Мухаммад Бобур. Бобурнома (П.Шамсиев, С.Мирзаев ва Эйжи Мано нашрлари асосида қайта нашрга тайёрловчи: С.Ҳасан). – Тошкент: Шарқ, 2002.

⁸⁷ Юкоридаги нашр, 17-бет.

бобуршунос С.Хасанов бу ҳақида шундай ёзади: “Мазкур танкидий матн асл нусха тилидаги тўртта (Эльфинсон, Ҳайдаробод, Британия кутубхонаси ва Қозон босма нусхалари) ва форс тилидаги бир қўлёзма нусха асосида тайёрланган. Бундан ташқари, Э.Мано яна иккита форсча қўлёзмадан – Янги Деҳли Миллий музейидаги “Воқеоти Бобурий” деб номланган қўлёзма ва Париж Миллий кутубхонасида сақланаётган нусхадан фойдаланган. Шундай қилиб, муаллиф “Бобурнома”нинг еттита қўлёзмаси – тўртта ўзбекча ва учта форсча нусхасидан фойдаланган, танкидий матнга Ҳайдаробод нусхасини асос қилиб олган”⁸⁸. Демак, япон олими танкидий матн тузишда имкон қадар асарнинг барча мавжуд қўлёзма нусхаларидан ҳамда таржималаридан унумли фойдаланган. Энди тузилган илмий-танкидий матн қандай шаклда тақдим қилинганлиги кузатсак. “Бобур энциклопедия”сидаги маълумотга кўра, 1-жилд танкидий матн, 2-жилд конкорданс ва таснифланган кўрсаткичлар, 3-жилд япон тилига изоҳли таржима, 4-жилд эса “Бобур ва унинг даври” номли монографиядан ташкил топган”⁸⁹. Бу жилдлар 1996–1998 йиллар давомида Японияда бирин-кетин чоп қилинган.

Кўриниб турибдики, тадқиқотчи Э.Мано танкидий матн тузиш билан чекланмай асарни япон тилига таржима этиб, илмий изоҳ ва кўрсаткичлар билан таъминлаб, шунингдек, Бобур тўғрисидаги монографияни ҳам илова қилган. Албатта, инглиз ёки япон наشريда бундай кенг қўламадаги изоҳ ва шарҳларнинг берилиши бу халқларнинг бизнинг минтақа маданияти, тарихи, адабиётидан бир қадар узоқлиги билан изоҳланади. Бироқ ҳар икки тадқиқотчи ҳам асарни тақдим этишда бугунги “истеъмолчи” бўлмиш – **замонавий ўқувчини** назарда тутиб иш кўрганлар ва бу айни шу жиҳати биз учун муҳимдир.

Биз юқорида мустақиллик йилларида Ўзбекистонда бобуршунослик янги сифат босқичига кўтарилганлигини қайд этдик. Галдаги вазифалар сирасига бажарилган ишларни танкидий идрок этиб, илмий умумлашмалар чиқариб, хорижлик тадқиқотлардан унумли фойдаланган ҳолда Бобур асарларининг **илмий-танкидий матнларини тузиш киради**. Чунки муаллиф автографи бизгача етиб келмаган ҳолатда тузилган танкидий матн барча йўналишдаги илмий тадқиқотлар учун мустаҳкам пойдевордир. Шу билан бирга, Бобур асарларини бугунги кун ўқувчиси учун тушунарли тарзда, изоҳ, шарҳлар билан нашр этиш “Бобурнома”нинг “иккинчи ҳаёти”ни барқарор ҳамда бардавомлигини таъминлаш демакдир. Қисқаси, бажарилган ишларни танкидий идрок қилиб, даврнинг адабий эҳтиёжларидан келиб чиқиб ёндашиш тадқиқотларнинг илмий жиҳатдан самарали бўлишида муҳим гаровдир.

РЕЗЮМЕ. Мақолада Мирзо Бобур ижодининг мустақиллик йиллари Ўзбекистонда ўрганилиши билан алоқадор муаммолар ёритилган.

РЕЗЮМЕ. В статье анализируется проблемы изучения творчества Бабура в годы независимости в Узбекистане.

⁸⁸ Ўша ерда

⁸⁹ Захириддин Мухаммад Бобур энциклопедияси. – Тошкент: Шарқ, 2014, 169-бет

RESUME. The article deals with the problems associated with the study of Mirzo Babur's works in Uzbekistan during the years of independence.

Таянч сўз ва иборалар: матн, замонавий ўқувчи, изоҳ, шарҳ.

Ключевые слова и выражения: текст, современный читатель, комментарий.

Key words and word expressions: text, modern reader, commentary, commentary.

Хуснигул ЖЎРАЕВА

УЧ БУЮК СИЙМО

Туркий халқлар тарихида XV аср Шарқ уйғониш даври сифатида муҳим из қолдирган. Хусусан, айти шу даврда ҳукмронлик қилган темурий саркарда, нозиктаъб шоир Хусайн Бойқаро – Хусайний илм-фаннинг кўплаб соҳалари: хаттоғлик, тарихнавислик, адабиётшунослик, мусаввирлик, мусиқа, математика, меъморчилик, зироаткорлик билимларини равнақ топтириш учун зарур имкониятларни муҳайё этгани кўлэзма манбаларда ёзиб қолдирилган. Хусайний йигирма йил бўғим касаллигига гирифтор бўлишига қарамай, баъзи бир ички низоларни, тартибсизликларни инобатга олмаганда, Хуросон давлати ҳудудида маънавият ва маданиятнинг турли соҳаларига ҳомийлик қилди. Хуросон подшоси илмий, маънавий-маърифий ишларини бажаришда энг яқин дўсти, Амири қабири Алишер Навоий ҳамда давлатининг кўрки, зийнати санаган устози Абдурахмон Жомий билан бамаънавият иш қўрган.

Замондошлари томонидан яратилган тазкира ва ёдномаларда бу уч буюк инсон муносабатлари, дўстлик ришталари ҳақида маълумотлар келтирилган. Жумладан, тарихчи Абдураззоқ Самарқандийнинг “Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн” тазкирасидаги баъзи далиллар Хусайн Бойқаро ва Абдурахмон Жомий ўртасидаги маънавий ҳамнафаслик илдизи, устоз-шоғирдлик муносабати ниҳоятда мустаҳкам бўлганини тасдиқлайди. Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор Ҳиротдан руҳсатсиз Самарқандга келган шу ерлик амирларини ҳимоя қилиб, Абдурахмон Жомийга “аёло ҳазрат арзига етказсангиз, буларнинг кўч-кўронларини ҳам бериб юборишга ижозат берсинлар” мазмунида хат ёзади. Жомий султон ўрдугоҳига яқинлашиб, билсалар, подшоҳ айшу ишрат билан банд экан. Жомий ҳазратлари тавозеъ билан қарши олган амирларга Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор илтимосини етказгач, бир ғазал ёзиб, Хусайн Бойқаро ҳузурига киритиб юборади. Хусайний жавобия ғазалида Жомийни салтанатининг чироғи, базмгоҳининг файзу таровати, деб улуғлайди. Ҳатто, дўстларининг ҳамжиҳатлигию майнинг шарофатини ҳам Абдурахмон Жомийсиз тасаввур этолмайди⁹⁰.

Тарихдан маълумки, ҳижрий 895 йили Хусайн Бойқаро томонидан Ҳиротда “Мадрасаи Олия” қурдирилган⁹¹. “Гавҳаршод” мадрасасидан катта бўлиб, унинг жануб ва шимол томонидан улкан иккита равоқ қурилган. Мадрасанинг олд томонидаги тўртта маҳобатли миноралар “даввор” – айланадигандир. XVII асрнинг бошларида яшаган

⁹⁰ Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи садайн ва мажмаи баҳрайн. – Тошкент: Ўзбекистон, 2008. 623-бет.

⁹¹ Фикрий Салжукий. Хиёбон. – Қобул: Анжумани Жомий, 2007. С. 32.

муаррих Шарофиддин Роқимийнинг гувоҳлик беришича, “Бир неча юз фарсахдан кўзга ташланиб турадиган “Мадрасаи Олия”да Мавлоно Абдурахмон Жомий Ҳазрати Идрисдек мударрислик қиларди”⁹². Демак, аслида ҳеч қандай амал, маъмурий ишни хоҳламаган Абдурахмон Жомий Ҳусайн Бойқаро курдирган шундай мухташам “Мадрасаи Олия”да мударрисликни ихтиёр этган.

Роқимийнинг уқтиришича, мадрасада замонасининг кўп фозиллари таҳсил кўрган. Унинг қурилиши санаси ҳақида шоирлар таърих ёзганлар. Муаллиф уларнинг бирини мисол тариқасида келтиради:

*Ин иморат, ки хира аст дар ў
Чашми суратгарони Чину Хито.
Ҳаст бинои соли таърихаи
Шоҳ Султон Ҳусайн Бойқаро*⁹³.

(Бу шундай иморатки, уни кўрган Чину Хито сураткашларининг кўзи хиралашиб қолади. Бу бинонинг қурилган тарихини сўрасанг, “шоҳ Султон Ҳусайн Бойқаро”дир).

Буюк мутафаккир Алишер Навоий ва Ҳусайн Бойқаро муносабатлари масаласини ўрганиш жараёнида учта муҳим жиҳат алоҳида кўзга ташланади:

1. Икки буюк адолатли, тадбиркор, бунёдкор давлат арбоби.

2. Илм-маърифат, маданият ҳомийси, дўстликни юксак қадрлайдиган икки инсон.

3. Бадиий ижодда, шеърятда қўшқанок санъаткор, олим, нозиктаъб шоир.

Алишер Навоий “Ҳилолия” қасидасидан тортиб, то “Девони Фоний”гача бўлган лирик асарларининг барчасида Ҳусайн Бойқаро билан ўзаро маслақдош, елкадошликлари хусусидаги фикрларини ифода этган.

“Хазойин ул-маоний”да шундай байтлар учрайдики, муаллиф ўз шеърларини ислоҳ этилиши, таҳрир қилиниши лозимлигини ва бу ишни фақат Ҳусайн Бойқарогина уддасидан чиқа олишини таъкидлайди.

*Эй Навоий, хурдаи назмингга ислоҳ истасанг,
Шоҳи Ҳазойидан жаҳонда хурдадонроқ йўқ киши.*

Ушбу байт моҳиятидан Навоий асарларининг биринчи мунаққид ва муҳаррири Ҳусайн Бойқаро бўлгани яна бир қарра ўз тасдиғини топади.

Албатта, биз Ҳусайний Алишер Навоий шеърларини таҳрир қилган, камолга етказган, деган хулосадан йироқмиз. Лекин ҳомий ҳукмдор, нозиктаъб шоир сифатида елкадош дўстининг ижодини синчковлик билан кузатиб борган ва ўз фикр-мулоҳазаларини билдириб турган. Унинг эътибори, лутфу марҳамати Навоийни янада илҳомлантирган, улуг ишлар сари ундаган.

“Хазойин ул-маоний”да Навоийнинг Ҳусайн Бойқаро меҳр-мурувватидан файз тоганини ифодаловчи мисралар кўплаб учрайди. “Фавоид ул-кибар” девонидан ўрин олган “Соқийнома”нинг биринчи

⁹² Шарофиддин Роқимий. Тарихи қасира. Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фонди қўлёзмаси. Инв. № 9980. 876-варақ.

⁹³ Ўша ерда.

бўлимида ҳам Хусайн Бойқаро ва унинг авлодлари, салтанатдорлик фаолияти хусусида фикр билдирилган.

*Мулку кишвар элига дод айла,
Адл ила иккисин обод айла.
Бир нафас айшидин ўлма гофил,
Ки, жаҳон мулки эрур беҳосил.*

Ушбу байтлардан кўришиб турибдики, Алишер Навоий Хусайн Мирзони яна ҳам адолатли бўлишга, улус холидан ҳаминша оғоҳ юришга, бир лаҳзага бўлса ҳам ғафлатга берилмасликка даъват қилмоқда.

Навоий форсий касидаларида Султон Хусайн шахсини айрича тарзда ифодалаган, тавсиф этган. “Ситтаи зарурия” дебчасида “Ас-султонун бинн-ус-султон муиз-зус-салтанати вал хилофат Абулғози Султон Хусайн Баходурхон”га хизматкорлик алоқаси борлиги боис, олий шаън ҳазратнинг мерос ва касб жиҳатидан юкини кўтаришга ҳақли эканлигини алоҳида таъкидлайди. Хукмдори форсий бисотини бир жойга жамлашни буюрганлигини айтиб, Хусайн Бойқаронинг сўз кадрини билиши, Навоий эса, назм услубида унга шогирд эканлигини эътироф этади. “Ва шогирде дар санъати шеър ва услуби назм ва нисбати таъби суҳаншинос ва захни хирад иқтибоси он ҳазрат мутаяққин ҳам бад-он навъ маъмур гашт”⁹⁴.

Хусайн Бойқаро мадҳига бағишланган “Саратон” касидасининг хотима қисмида эса, Навоий ва Хусайн Мирзо ўртасидаги муносабатларнинг ниҳоятда яқинлигини кўрсатувчи, биографик моҳиятга молик байтлар мавжуд.

*Шоҳо, чу з-аввал ба ду сад айб хариди,
Ин бандаи бефоидаи ҳечмадонро.
Беҳтар зи туам кас нашиносад зи баду нек,
Аз неку бади ман чи яқинро, чи гумонро.
Аз айбу ҳунар ҳар чи ту гўйи ки чунони,
Ман банда қабул аз дилу жсон карда ҳамонро*⁹⁵.

(Эй шох! Ўзинг аввалда икки юз айб билан сотиб олиб эдинг, фойдасиз, ҳеч нарсани билмайдиган бу бандани. Сендан бошқа ҳеч ким менинг яхши-ёмонимни тугал билмайди. Менинг яхши-ёмонимдан нимани маъкул кўриш, нимани инкор этишни ҳам ўзинг биласан. Менинг айбу ҳунарларим хақида ҳар нарса десанг, мен – камина, уларни жону дилим билан қабул этгаймен).

1469 йил Хусайн Бойқаро тахтга ўтириши билан Самарканд султони Аҳмад Мирзодан Навоийни Хиротга қайтишига руҳсат беришини илтимос қилиб, мактуб жўнатади. Навоий “икки юз айб билан сотиб олиб эдинг”, деб Султоннинг саройга, ўз ёнига чакириб олганига ишора қилган. Хусайн Мирзо ваъдасини бажаргани, икки буюк инсоннинг дўстлиги умрбоқий ришталарга пайвасталаниб кетгани тарихий ҳақиқатдир. Алишер Навоийнинг шахс ҳамда ижодкор сифатида мукаммал тушуна биладиган ягона инсон фақат Хусайний бўлган. “Фусули арбаа”даги бошқа қайдлар “Саратон”даги фикрларни янада тўлдириш, мукаммаллаштиришга хизмат

⁹⁴ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Ўнгинчи жилдлик. 20-жилд. – Тошкент: Фан, 2003, 182-бет.

⁹⁵ Ўша ерда, 192-бет.

килади. Хусайн Бойкаро ва Алишер Навоий ўртасидаги бир умрга дўстлик икки жихатдан давр учун зарур бўлган: Биринчидан, Хуросон давлатининг мустақиллиги, мамлакат бутунлиги, юрт тинчлигини асраш учун бу икки инсон кечани кеча, кундузни кундуз демай ҳамкорлик, барча жабҳаларда ҳамжиҳатлик билан бир тан, бир жон бўлиб фидойилик кўрсатган. Иккинчидан, бу икки дўст бир-бирларининг ижодини доимий кузатиб борган. Уни керагича, атрофлича холис баҳолаб, илмий-адабий жараёндаги мавкеларини эътироф этиб, эл-улус наздида айтиб, бир-бирларидан фахрланиб юришган. Бу ҳолат халқимиз тарихида камёб ҳодиса сифатида авлодлар учун буюк ибрат намунаси бўлиб хизмат қилаверади.

РЕЗЮМЕ. Мақолада Ҳирот адабий мухитининг уч буюк сиймоси: Абдурахмон Жомий, Хусайн Бойкаро, Алишер Навоий дўстлик ришталари, Хуросон давлатини бошқаришдаги ҳамкорлик муносабатлари ҳусусида мулоҳаза билдирилган.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются дружеские связи трех великих гениев Герата Абдурахмана Джами, Хусейна Бойкара, Алишера Наваи, приводятся размышления по поводу роли сотрудничества в правлении государства Хорасан.

RESUME. The article deals with the friendships of Herat literary critic Abdurakhmon Djamiy, Hussein Baykara, Alisher Navai, friendship relations, and the relations between the emancipated Khuroson state.

Таянч сўз ва иборалар: манба, муаррих, таъкира, аъна, дўстлик, ҳамкорлик, кадрят.

Ключевые слова и выражения: источник, историк, анталогия, традиция, дружба, сотрудничество, ценность.

Key words and word expressions: source, history, criticism, tradition, friendship, cooperation, appreciation.

Айимхон ЭШНИЯЗОВА ТИПОЛОГИК ТАҲЛИЛ ВА ТАЛҚИН

Қиёсий-типологик таҳлил имкониятлари асосида учта миллат вакили, уч хил ижтимоий муҳитда ижод қилган, уч хил ижодий методда асар яратган, уч хил ижодий манерага эга бўлган ижодкорларнинг соф туйғулар ихоридан иборат мактублари асосига қурилган немис ёзувчиси И.В.Гётенинг “Ёш Вертернинг изтироблари” (1774) романи, рус адиби Ф.М.Достоевскийнинг “Камбағаллар”(1844) романи ва ўзбек ижодкори Х.Дўстмуҳаммаднинг “Ҳижроним мингдир менинг”, “Мен – сенсиз, сен – менсиз” (1996–2010) кинжаларини таҳлил қилишга ҳаракат қилдик.

Замонавий ўзбек кинжаларида Х.Дўстмуҳаммад рус адиби Ф.Достоевскийнинг услубий изланишларини ўрганиш асносида янги бир йўналишда мактублардан иборат “Ҳижроним мингдир менинг” ва унинг мантқиқий давоми бўлган “Мен – сенсиз, сен – менсиз” кинжаларини яратди. Х.Дўстмуҳаммад барча бадий яраткилари қатига “*Яратилган ҳар бир бадий асар воқеалари, сюжети, фалсафаси – бари энг эзу ва энг улуғ мақсадга – инсонга муҳаббат таҳлилига хизмат қилади*”⁹⁶ ақидасини сингдиради. Инсон ўзини англаса, инсоният маънавиятини англаб етади деган ақидага амал қилади. Ф. Достоевский ўз даврининг ижтимоий ҳолат, инсон кадр-қимматига муносабатни Макал Девушкин ва Варвара

⁹⁶ Д ў с т м у х а м м а д Х. Ижод кўнгил мунавварлиги. – Тошкент: Mumtoz so‘z. 2011, 260-бет.

Алексеевнанинг мактубларида акс этган руҳият кечинмалари асосида ёритади. Асардаги ҳар бир образда ёзувчининг нияти, мақсади, муносабати, дунёкараши мужассам. Х.Дўстмуҳаммад қиссаларида инсоннинг олий кадрият эканлиги, унинг инсонлигини белгиловчи соф илоҳий ва заминий муҳаббатнинг тараннуми, куч-қудрати, икки қалб (Жондил ва Дилдўст) ошуфталигини мактубларда рассомдай чизади, шоирона мадҳ этади. Муаллиф муҳаббатдек покиза, бокира, тоза ҳис-туйғусини ҳар нарсадан устун қўяётган мусаввир йигитнинг дардларини қоғозга муҳрлашга ҳаракат қилади. Инсон руҳиятида кечаётган интим (қўз илғамас) ҳисларни инсонга хатлар орқали етказади. Худди Ф.Достоевский сингари Х.Дўстмуҳаммад ҳам ўз қахрамони айта олмаган эзгин туйғуларни, қўнғил изхорини мактублар орқали ифода қилади. “Ҳижроним мингдир менинг” киссаси сўзбошисида адиб шундай ёзади: “Инсон қалбининг энг нозик, энг дахлсиз, энг эрка туйғуси – муҳаббат! Ёзма ижоднинг энг самимий, энг сирли ва энг жозибали шакли эса мактуб. Муҳаббат жозибасию сеҳрини баён этишда мактубдан кўра қулай ва табиий шакл йўқ”⁹⁷.

Кисса қахрамони ошиқ йигит – рассом. Шунинг учун ранглар асосий маъно ифодаловчи восита. Қахрамон оқ рангни ёктиради. Оқ рангта ошуфта йигит. Оқ ранг тозалик, поклик тимсоли. Дунёни, одамларни фақат ва фақат оқ тусда кўришга одатланди. Йигит ва киз характери, дунёкараши, инсоният ва жамиятга бўлган муносабатини уларнинг бир-бирига йўллаган дил изхорларидан илғаймиз. Қиздан садафдек оппоқ нур таралишини фақат йигит сезади, хис қилади. Йигит кизга: “Илоҳий хилқат суратида яратиб, бандалари орасига тушириб қўйилгансизу, ҳеч бир кас қўнғил кўзини очиб сизга қарамаган, сезмаган. ...Сиздаги шу илоҳий тароватни илғаш, ундан баҳра олиш ёлғиз менгагина насиб этса”⁹⁸. Бу йигитга Яратганнинг инояти, инъоми эди.

“Ҳижроним...”нинг мантикий давоми “Мен – сенсиз, сен – менсиз” киссасида муҳаббатнинг қудрати, соғинчнинг дил ўртовчи олов тафтини йигитнинг монологларида ўқиймиз, яъни ошиқ изтиробларининг алангасига асосий эътибор қаратилган. Қахрамон туйғуларининг тафти китобхонни покланишга чорлайди: “Мактублар мутолааси қўнғилдаги ўша ёшлик ва жўшқинлик даври изтиробларини янгилайди. Изтироблар қанчалик армонли бўлмасин, у туйғуларни, туйғуга қўшиб, инсоннинг ўзини янгилайди, ёшартиради, баҳор ёмғири янглиг шуурини ювади, бегуборлаштиради”⁹⁹. Мактублардан иборат бу киссалар, ёзувчининг ўзи эътироф этганидек, ошиқларнинг жуда катта қисмати, тақдирини акс эттирган романнинг “сочмалари” эди. Мактублар ошиқнинг кардиограмма аппаратида суратга туширилган юрак зарбалари.

Ф.Достоевский романи қахрамонлари оғир ижтимоий шароитдан азият чекиб яшаётган, лекин бир-бирига интик, бир-бирига маънавий мадад бўлиб яшаётган ўрта ёшдаги муштипар инсонлар. Макара Девушкин хатлари меҳр- муҳаббатга тўла. Уларнинг хатларида жўшқинлик, ёшлик

⁹⁷ Д ў с т м у ҳ а м м а д Х. Қиссалар. – Тошкент: Шарқ, 2011, 330-бет.

⁹⁸ Ўша асар, 334-бет.

⁹⁹ Ўша асар, 385-бет.

эҳтирослари ва қайноқ муҳаббатдан йироқ бўлган соф, самимий қалб кечинмалари тасвирланади. Хатларнинг ёзилиш саналари хронологик кетма-кетликда баён этилади. Қаҳрамонларнинг ўй-хаёллари ва воқеалар баёни қоришиқ ҳолда ҳаракатланади. Қиссаларда эса қаҳрамон тафаккурида кечаётган жараён аксланади. Йигит ва кизнинг мактублари қачон ёзилди, хат ташувчи воситачи ким, ижтимоий фаолияти, моддий дунёси тафтиш қилинмайди, уларнинг маънавий дунёси, тафаккур оламидаги жараёнлар диққат-эътиборда бўлади. Романда реал шароитдаги реал қаҳрамонлар ҳаёти бутун тафсилотлари билан ёритилади. Ёзувчи моддий олам, ижтимоий муҳит танглигига диққатни қаратади. Макар Девушкин ижара уйда яшайди, моддий аҳволи танг бўлса ҳам Варенкага ёрдам бериш, у учун яшаш, меҳнат қилишни хоҳлайди. Варвара касалманд, қисмати аянчли кечган аёл, ёлғиз суянчиғи, меҳрибони Макар Девушкин. Варвара ҳаётида кўп йўқотишлар бўлган, тақдир бошига кўп синовларни солганидан келажагидан кўрқиб яшайди: “Келажагимга назар ташлашга юрагим бетламайди”. Варваранинг аянчли кечган ёшлиғи хикоя қилинади. Унинг ҳаёти ўн уч ёшгача бахтли кечган. Отасининг омадсизликка юз тутиши, қайғу-ҳасрат ичида соғлиғи ёмонлашиб, бир зумда жон бериши, онасининг касалликка чалиниб қолиши, уй-жойсиз танг аҳволда Анна Феодоровнакига кўчиб келиб, унга қарам бўлиб қолиш воқеалари, талаба Покровский билан дўст бўлиши, унинг аянчли тақдири, илк дўстининг ўз кўлида жон бериши, омадсизлик, касаллик, иктисодий тангликнинг уларга доимий ҳамроҳга айланиши, онасининг касаллик туфайли вафот этиши – муштирап инсонлар тақдири. Макар Девушкин томонидан кўшни ижарада яшовчи Горшковнинг оиласи ҳақида хикоя қилинади. Инсоннинг қанчалик метин ирода эгаси ва ҳар қандай шароитга ҳам кўникиб яшаб кета олишини ва айни дамда инсоннинг муҳит қурбони бўлишини Горшковнинг оиласи тимсолида кузатамиз. Учта фарзанддан биттаси ўлди, сабабини билишмайди, онанинг кўзига ёш келмайди, “биттасидан қутулганига хурсанддир” деган ҳаёл кезади қаҳрамонда. Горшков оқланди, қийинчиликлар тугади, оиласини тиклаб олиши мумкин, лекин ўша кун унинг бу қувончини юраги кўтаролмади: дам олишга ётди-ю, қайтиб уйғонмади, жимгина бу бевафо дунёни тарк этди.

“Ёш Вертернинг изтироблари” романида Вертернинг севги изтироблари ва қалб кечинмаларини дўстига ёзган мактубларида ўқиймиз. В.Гёте романининг Ф.Достоевский ва Х.Дўстмуҳаммад асарларидан фарқли томони мактубларда фақат ошиқ (Вертер)нинг муҳаббати ва изтироблари акс этади, яъни мактубларнинг барчаси Вертер томонидан ёзилган Гётенинг ички тўлғонишлари ва қалб оғриқлари эди. Шарлоттанинг Вертерга муҳаббати ҳақида гапирилмайди. Қизда муҳаббатнинг сурати ва сийратини кўз қараши, ўзини тутиши, эътибор, эъзоз ва муносабатларда илғаймиз. Вертер кечинмалари оддий бир тасодиф ёки соф индивидуал кечинма сифатида эмас, балки ижтимоий муҳит ва шароит келтириб чиқарган фожиа сифатида тасвирланади. Мактублар хронологик равишда аниқ саналар билан битилган. Вертер Х.Дўстмуҳаммаднинг ошиқ қаҳрамони каби рессом, фақат у табиатга ошуфта ҳаваскор рессом. Бу романда ҳар томонлама илғор, зукко, сезгир

қалбли йигитнинг гоҳ жунбишга келтирувчи, гоҳ тушқунликка, йиглоқликка туширувчи гўзал ички кечинмалари, эҳтирослари, табиат қўйнига интилиш, табиатдан баҳра олиш, кишиларни чегараловчи, бир хилликка, табақаларга ажратишга асосланган ҳаёт конунларини инкор этиш, санъат ва маънавий эркинликни тарғиб қилиш асарнинг бош ғояси ва ёзувчининг моясини белгилайди. Ёзувчи ўз авлодини азоблаган ва ҳолдан тойдирган, рухан кийноққа солган кўргиликларни ўз қалбидан кечирган эди.

Вертер пок қалб эгаси эди. У иккиюзламачилик, кибру ҳаво, манманлик ва ёлғончиликни ёмон кўрарди. Унинг пок, меҳру муҳаббатга тўла ва ташна қалбини давр, муҳит сиғдирмади. У ижтимоий муҳит билан келишолмади ва қалбини кемирган муҳаббатга бардоши етмади – ўз жонига қасд қилди. У қаерга борса муҳаббатини ардоқлади, Лоттани бир лаҳза бўлса ҳам унутолмади ва яна Лоттанинг ёнига қайтиб келганда бу дунёда ўзини ортиқча ҳис қилди. Роман муқаддимасида у ҳаётини яхши томонга ўзгартиришга киришганини ёзади: “Азиз дўстим, сенга ваъда бераманки, мен ўзимни тузатаман, пешонага ёзилган турли хил кўргиликларни қайта эслаб ўзимни ўзим қийнамайман, энди бугунги кундан лаззатланаман, ўтмиш эса ўтмиш бўлиб қолаверади”¹⁰⁰. У Вальхеймда Шарлоттани учратади ва қалбида муҳаббат туйғуси уйғонади. Бу Вертерга чексиз қувонч бағишлаган омадсиз муҳаббат эди, чунки қиз онасининг васиятига кўра Альбертга унаштирилган эди. Вертер Макар Девушкин ва Жондил каби армонли муҳаббат олдида чорасиз қолади.

Гётенинг қаҳрамони ижтимоий муҳит билан келишмаётган, ғурури баланд, ёш ва атрофидаги одамлардан совиган инсон эди. Вертерда тушқунлик, келажакка умид сўнган, эртанги кунини тасаввур қилолмасди, шунинг учун ҳам асар унинг фожиаси билан тугади. Ф.Достоевскийнинг қаҳрамони муте, ўқимаган, содда, муштипар ва қалбида муҳаббат билан яшаётган қаҳрамон. У ҳар қандай шароитга кўника олади, бу ҳолат унинг ёши билан ҳам боғлиқ эди. Варенкаси жаноб Биковга турмушга чиқиб, уни ташлаб кетаётганда, фақатгина у энди нима қилишини, мактубларини, дил изҳорларини ким эшитишини ўйлайди, Варенканинг ҳаёли билан яшашининггина уддасидан чиқишини англаб етади ва у ижарада турган уйга кўчиб ўтиб, унинг хотиралари билан яшашда давом этади. Х.Дўстмуҳаммад қиссасининг қаҳрамони Жондил эса муҳаббат ҳар кимга ҳам инъом этилавермайдиган Оллоҳнинг буюк эҳтироми эканлигини, уни кадрлаш, эъзозлаш ва унинг ҳаёли билан яшашнинг ўзи бахт эканлигини, муҳаббат изтиробини инсоннинг хулқини гўзаллаштириб, фақат яхшиликларга етаклашини, мактубларининг ўқувчилар қалбини поклашининг ўзи бахтлиги, шундан масрур яшашини англаймиз. Х.Дўстмуҳаммад қиссаларида муҳаббат юксак маънавий даражага кўтарилади.

Варвара, Дилдўст, Шарлотта дунёни теран англайдиган, севишга ва севилишга лойиқ бўлган уйғоқ қалб эгалари. Шарлотта онасининг

¹⁰⁰ Гётте И.В. Ёш Вертернинг изтироблари. – Тошкент: Янги аср авлоди. 2006, 8-бет.

васиятини сўзсиз амалга оширишга кодир, ўз укаларига меҳрибон она, отасига суянчиқ фарзанд, Альбертга суюкли ёр бўлишга ваъда берган. Лекин ҳаётига Вертер кириб келиши унинг туйғуларида инкилоб ясади. У Альбертни чексиз меҳр билан ҳурмат қилади, Вертер эса қалбида муҳаббат уйғотди. Шарлотта инсонийлик бурчини ҳамма нарсадан устун кўя олади, у туйғулари билан эмас, ақл билан иш кўради ва муҳаббатини енга олади. У икки ўт орасида ёнаётган қаҳрамон.

Мактубларга қурилган учала асар қаҳрамони бўлган ошиқлар муҳаббатли қалбнинг изтироб-ла ёниб яшашини ҳақиқий умр деб билади: Макар Девушкин: *“Сизни таниб олгач, мен, биринчидан, ўзимни ўзим яхшироқ била ва сизни сева бошладим; унгача эса, фариштагинам, мен сўппайиб юравердим, ёруғ дунёда яшаётгандай эмас, ухлаётгандай ҳис этардим ўзимни”*¹⁰¹. Вертер: *“Шу нарса аниқки, дунёда муҳаббатгина кишини азиз қилади. Мен буни Лотта мисолида сезаман...”*¹⁰². Жондил: *Сизни топгунга қадар... Яшадимми?..*

Мактублар асосига қурилган учала қиссада ҳам қаҳрамонлар кечмишига, ҳис-туйғуларига ҳамоҳанг воқеалар тафсилоти мактублар катига сингдирилади. “Ёш Вертернинг изтироблари” асарида Вертер деҳқон йигит ҳақида ҳикоя қилади. Ўз хўжайини бўлган аёлни севиб қолган деҳқон йигит қисматини ўзига ўхшатади. Йигитни уч марта учратади. Биринчисида у ўз севгисини ҳикоя қилади. Иккинчисида севги изтиробидан ўртаниб, аёлга муҳаббатини ошкор қилганда ишдан ҳайдалади. Учинчи учрашувда ўз ўрнига ишга келган, севгисига ҳам эга чикмоқчи бўлган хизматқорни ўлдирганида йигитнинг ёнига бориб уни оқламоқчи бўлади. Чунки Вертер ҳам Альберт йўқ бўлганда яхши бўларди деган фикрга келган. “Камбағаллар” романида Покровский ёки Горшков ҳикояларининг берилиши қаҳрамонлар руҳияти ва ижтимоий муҳитнинг тасвирини ёритишга хизмат қилган. Х.Дўстмуҳаммад қиссаларида эгасини йўқотган ит воқеаси, ўн уч ёшли боланинг руҳиятидаги ўзгаришлар сабаб яқинлари олдида кулгига қолиши воқеаларининг ҳикоя қилиниши соф туйғуларнинг инсонни ўзгартириш қудратини намоиш қилган.

Мактублардан қурилган қисса ва романларда инсоннинг энг буюк туйғулар тасвиридаги муштараклик бежизга эмасдек. Уч хил давр, уч хил минтақада яшаган ижодкорларни боғлайдиган ришта Одам Атодан мерос туйғунинг миллат, дин танламаслигидан нишона деб биламиз. Адибларимиз асарларида барча халқлар адабиётининг асрий мавзуси яраткиларнинг энг муқаррами бўлган Инсонни ва унинг қалбини кашф қилиш йўлидаги интилиш ва изланишлар самараси.

РЕЗЮМЕ: Мақолада энг олий туйғу муҳаббат асосига қурилган мактублар жамланмаси бўлган И.В.Гётенинг “Ёш Вертернинг изтироблари”, Ф.М.Достоевскийнинг “Камбағаллар” романлари ва Х.Дўстмуҳаммаднинг “Ҳижроним мингдир менинг”, “Мен – сенсиз, сен – менсиз” қиссаларини киёсий таҳлил қилиш асосида ёзувчининг эстетик идеали, дунёқараши ва ижод манераси ёритилади.

¹⁰¹ Достоевский Ф.М. Камбағаллар. – Тошкент: Davr press. 2011, 116-бет.

¹⁰² Гёте И.В. Ёш Вертернинг изтироблари. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2006, 52-бет.

РЕЗИОМЕ. В статье освещены вопросы эстетического идеала, мировоззрения и творческой манеры на основе сравнительного анализа свода писем о высоком чувстве любви – произведения И.В.Гёте “Страдания юного Вертера”, романа Ф.М.Достоевского “Бедные люди” и повестей Х.Дустмухаммада “Тысяча моих разлук”, “Я – без тебя, ты – без меня”.

RESUME. The article includes a collection of letters based on the highest emotion of love, Goethe's "Sufferings of Young Werther", F.M.Dostoevsky's "Poor" and H.Dostmuhammad's "My bereavement is a Thousand", "I am without you, you are without me". based on a comparative analysis, the writer's aesthetic ideal, worldview, and creative style are highlighted.

Таянч сўз ва иборалар: типологик таҳлил, қисса, роман, сюжет, мактуб, қиёсий таҳлил, автобиографик асар.

Ключевые слова и выражения: типологический анализ, повесть, роман, сюжет, письмо, сравнительный анализ, автобиографическое произведение.

Key words and word expressions: typological analysis, short story, novel, plot, letter, comparative analysis, autobiographical work.

Элмира ҲАЗРАТҚУЛОВА

АДАБИЙ-ТАРИХИЙ АСАРЛАРНИНГ ТАЗКИРАЧИЛИК ХУСУСИЯТЛАРИ

XV–XVI асрда яратилган адабий-тарихий асарларда ҳам ўша давр адабиётшунослигига кўзга бўла оладиган бир қатор адабий маълумотлар келтирилган. Улар сирасига Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома” ва Мирзо Муҳаммад Ҳайдарнинг “Тарихи Рашидий” асарларини киритиш мумкин. “Бобурнома”нинг характерли хусусиятларидан бири муаллифнинг кўплаб соҳалар доирасида чуқур билимдонлиги ва бу соҳаларга асосли илмий ёндашуви ҳисобланади. Бу борада “Тарихи Рашидий” асарида ҳам муаллифнинг турли фанларга доир қузатишларида унинг зукко алломалик салоҳияти сезилиб туради. Жумладан, мазкур асарлар орқали Мовароуннаҳр ва Хуросон маданият ҳаётини акс эттирувчи талайгина бадий лавҳаларда шоиру адибларнинг сиймоси, уларнинг адиблик мавқеи билан боғлиқ бўлган турфа хил фикрлар билдириб ўтилган. Бу асарлар муаллифларининг ўзлари бадийиятни нозик ҳис қила оладиган нуктадон ижодкорлар бўлишгани учун ҳам бадийият билан боғлиқ масалаларда уларнинг шу соҳа билимдонлари сафида туриб фикр билдиришларида ҳолислик ва аниқлик принциплари яққол кўзга ташланади. Аввало, Шарқ тазкираларида маълум бир шоирнинг ижодига тегишли парчаларни келтириш асносида уларнинг ҳасби ҳоли билан боғлиқ маълумотларни ҳам киритиб ўтиш ҳолати кўзга ташланар эди. “Бобурнома” ва “Тарихи Рашидий”да ҳам тарихий воқеликлар билан қоришиқ ҳолда адиблар ижодий фаолияти таҳлили уларнинг автобиографик маълумотларига уйғун ҳолда берилиши қузатилади. “Бобурнома”да келтирилган шоирлар зикри ўзининг хусусиятлари нуктаи назардан Алишер Навоий “Мажолис ун-нафоис”ининг маълум бир давомидай бўлиб туюлади¹⁰³. Ушбу манбаларнинг тазкирага хос бўлган хусусиятларида қуйидагича адабий умумлашмалар кўзга ташланади: 1) маълум ҳукмдор таъсиридаги маданият-адабий муҳит тасвири; 2) маълум бир шоирнинг ихчам ижодий портрети; 3) адабий мушоира ва суҳбатлар замиридаги эстетик қарашлар;

¹⁰³ В а л и ж ў ж а е в Б.Н. Заҳириддин Муҳаммад Бобур \ \ Ўзбек адабиёти тарихи. 3-жилд. – Тошкент: Фан, 1978, 378-бет.

4) муаллиф лирик кайфиятини белгилайдиган назмий парчалар ўрни; 5) маълум тарихий шахс салоҳиятини адабий қобилият билан боғлиқ ҳолда тасвирланиши кабилар. Мазкур кузатишларимизда “Бобурнома” ва “Тарихи Рашидий”да маълум ҳукмдор таъсиридаги маданий-адабий муҳит тасвири акс этган ўринларга юзланамиз.

“Бобурнома”нинг Фарғона вилоятида ҳукуматни бошқараётган Умаршайх Мирзо портретига хос чизгиларида унинг китобхонлик даражасига бирмунча тўхталиб ўтилади: *“Равон саводи бор эди. Хамсатайн ва маснавий китобларини ва тарихларни ўқуб эрди. Аксар “Шоҳнома” ўқур эди. Таъби назми бор эди, вале шеърға парво қилмас эди... тақриб била ҳўб абёт ўқур эди...”*¹⁰⁴. Демак, Фарғона ҳукмдори сифатида Умаршайх мирзонинг ўзи ўша давр темурийзодалари каби илму маърифат билан доимий ошно бўлган. Унинг кўплаб бадиият намуналарини мутолаа қилиши натижасида ўзида қалам тебратиш қобилиятини ҳосил қилгани, лекин ўзининг бу ижодий қобилиятини намоён қилишга ҳафсаласиз бўлгани англашилади. Умаршайхнинг таъби назми борлигини таъкидлаш ортидан гарчанд аниқ мисол келтирилмаган бўлса-да, унинг ўз адабий давраларида бир-икки байтнинг қофиясини келиштириб айтганлиги, назмда машқ қилганларнинг иктидорини баҳолашда маҳорати намоён бўлгани, ёхуд ўқиганларини хотирасида мустаҳкам сақлаб, қалам аҳли билан адабий баҳсларда фикр билдирганига ишора бор. Демак, Умаршайх мирзо адабиётни яхши хис қиладиган ҳукмдор бўлиши билан бирга ўз ҳукумати маданий муҳитининг ривож топишида ҳам ўз ўрнига эга бўлган маърифатпарвар ҳукмдор саналган.

Ҳ.Болтабоев “Бобурнома”да андижонлик шоирлар билан боғлиқ маълумотларни ўрганар экан, мавлоно Юсуф Бадеъий Андижоний, Мир Сарбараҳна (Саййид Шамсуддин Муҳаммад Андижоний), Мусанниф Хожа Юсуф Бурҳон Андижоний каби ижодкорларнинг ҳаёт йўли ва адабий фаолиятини бошқа тазкираларга солиштирган ҳолда таҳлилий фикрларни ўртага ташлайди¹⁰⁵. Бундан Бобурдек аллома етишиб чиққан Фарғонада, хусусан, Андижон шаҳрида маданий-адабий муҳит Самарканд, Ҳирот шаҳарларидан кам бўлмаган даражада тараккий этгани англашилади.

Султон Маҳмуд мирзо портретига оид лавҳаларда ҳам унинг шоирлик қобилияти ҳақида шундай дейди: *“...таъби назми бор эди, девон тартиб қилиб эди, вале шеъри бисёр суст ва бемаза эди. Андоқ шеър айтқондин айтмогон яхшироқдур”* (48). Бобурнинг Маҳмуд мирзо таъби назмига нисбатан бундай кескин муносабати уни хаваскор шоир мақомида ҳам тан олмаслигини англатади. Шунингдек, Маҳмуд мирзонинг ҳукмдор сифатида сўз қўллаши билан боғлиқ ножоиз нуқсонини, кулги ва ҳажвни ўз тор дунёкараши доирасидагина тушунишини ҳам таъкидлайди: *“... ҳаёси камроқ эди. Бир неча масҳара ва*

¹⁰⁴ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Тошкент: Шарқ, 2002. 37-бет. Асардан келтирилган кейинги иктибослар саҳифаси матнда қавс ичида кўрсатилади.

¹⁰⁵ Болтабоев Ҳ. “Бобурнома”да Андижонийлар // Мумтоз сўз қадри. – Тошкент: Адолат, 2004. 192-бет.

бебок теграсида бор эди. Девон бошида ва халойиқ қошида зишт ва шаниғ ҳаракатлар қилурлар эди. Бадкалом эди. Сўзини фиҳол англаб бўлмас эди”(48). Диккат килиш керакки, Бобур томонидан таъби назми бор ҳукмдорларнинг шоирлик мақомига берилган таърифда уларнинг ички табиатини ёритадиган кўшимча тўлдирувчи чизгилар мавжуд. Зеро Бобурнинг объектив муносабатига тарихий шахс сийратигада ижобийлик ва салбийлик бўёғи бўртиб туришига, унинг таъби назми баҳолаш усули ҳам қўл келган.

Самарқандда оз муддат ҳукуматни бошқарган Бойсункур мирзо портретига хос чизгиларда ҳам Бобурнинг ўткир синчи нигоҳи акс этади: “...настаълиқ хатини хейли хўб битур эди. Наққошликда ҳам илиғи ёмон эмас эди. Шейрни ҳам тавре айтур эди. Одилий тахаллус қилур эди. Шейрий девон тартиб қилгунча бўлмайдур эди... Самарқандда Бойсункур мирзонинг газаллари онча шойиғдурким, кам уй бўлгай эрдиким, мирзонинг ашъори ул уйда бўлмагай эди” (72). Ёш умри хазон бўлган Бойсункур мирзонинг зариф кўнгилли шахзода эканлиги, бир неча илму хунарларни маромига етказиб ўрганганлиги, ҳали девон тузишга улгурмасданок газалларининг халқ томонидан севиб ўкилиши ҳақидаги маълумотларида Бобурнинг ҳам фахр, ҳам надомат каби туйғулари уйғунлашиб кетган. Самарқанд адабий мухитида қайнок нафасли ижодкорлар кўп бўлгани ҳолда Бойсункур мирзонинг газаллари қўлмакўл бўлиши, албатта, шоирнинг камолотга етиша бораётганлигидан далолатдир. Шу боисдан Бобур илму маърифатнинг жонкуяр, фидойи раҳнамоси сифатида ҳамда адабиётшунос олим сифатида Бойсункур мирзонинг ўз амалдори Хусравшоҳ томонидан ваҳшийларча ўлдирилиш фожиасига “... мундоқ хуштабъ ва нурфазилат ва ҳасаб ва насаб била ораста подшоҳзодани шахид қилди...” (71), дея ёзғиради.

Асарда темурийларнинг энг сўнгги улуғвор подшоҳи Ҳусайн Бойқаро тасвирида эса: “... таъби назми бор эди. Девон ҳам тартиб қилиб эди. Туркий айтур эди. Тахаллуси “Ҳусайний” эди. Баъзи байтлари ёмон эмастур, вале мирзонинг девони тамом бир вазндадур...” (129) деган фикрларга гувоҳ бўламиз. Шу билан бирга Ҳусайн Бойқаронинг судурига эътибор қаратилган саҳифада ҳам Камолиддин Ҳусайн Гозургоҳийнинг “Мажолис ул ушшоқ” асарининг таҳлилида “... Султон Ҳусайн мирзонинг отиға боглаб битибтур, бисёр суст ва аксар ёлгон ва бемаза бедабона, ҳарфлар битибдур... яна бу ажаб гўлона амредурким, дебочада Султон Ҳусайн мирзо, ўзумнинг таҳрир ва таснифимдур деб битибдур” (136). Бу ҳолатда Ҳусайн Бойқаронинг шоирлик мақомига унинг ижоди фақат бир вазн билан чегараланганини уктириш орқали ихчам хулоса беради. Ва албатта, “Мажолис ун-ушшоқ”нинг мазмун мундарижасини таҳлил килиш асносида, Султон Ҳусайнни мазкур таснифга жўн караганликда ва чуқур ёндашмаганликда айблаиди. **Айни пайтда эътибор қаратиш лозимки, Бобур Ҳусайний ижодининг ўз замонасидаги биринчи ҳолис адабий танқидчидир.** [таъкид бизники – Э.Ҳ.] Албатта, “Мажолис ун-нафоис”нинг саккизинчи мажлиси тўлалигича Ҳусайнийнинг матлалари таҳлили ҳамда унинг адабиётшунослик иктидорини далилловчи лавҳаларни камраб олган. Бироқ Алишер Навоий ҳам Ҳирот мухитининг вакили, шоҳнинг яқин

дўсти сифатида унинг адабий қобилиятини адабий жамоатчилик хузурида танкидий руҳда таҳлил қилишдан ижтимоий давр нуқтаи назаридан чекланган эди. Бобурнинг мушоҳадалари эса нафақат Ҳусайний ижоди, балки Ҳирот, Хуросон маданий муҳитининг энг аҳамиятли жиҳатларидан баҳс юритувчи салмоқли адабий масалаларга дахлдорлиги билан ҳам кадрли. Ҳусайн Бойқаро тасарруфидаги муҳит ҳақида атрофлича “Шуародин рукнида ўзига замондош бўлган ўн тўрт шоир, уч рассом, саккиз мусанниф ва бир қанча мусикачилар ҳақида маълумот беради”¹⁰⁶ ҳамда ҳассос Бобурнинг теран нигоҳи орқали Ҳирот шаҳри цивилизациясини кўз олдимизда яққол гавдалантиради: “... Султон Ҳусайн мирзонинг замони ажаб замоне эди, аҳли фазл ва беназир элдин Хуросон, батахсис Ҳири шаҳри мамлу эди. Ҳар кишинингким, бир ишга машғуллиги бор эди, ҳиммати ва гарази ул эдиким, ул ишни камолга тегургай” (137.)

“Тарихи Рашидий” асарида ҳам “Бобурнома”даги каби таъкирчилик характеридаги маълумотлар кўплаб учрайди. Чунончи, асарнинг “67-фасл. Султон Саидхоннинг ўбдон фазилат ва хислатларининг зикри”да Султон Саидхоннинг яхши фазилатлар билан ном қозонгани ҳақида сўз бориши билан бирга, унинг шеърятга ҳавасмандлиги, шоирлик истеъдоди ҳақида тўхталади: “... ва яна илмда ниҳояти уламо эдики, хоҳ форсий, хоҳ туркий бўлсун шеър айтмоқда ва ишио ростламоқда беназир эди”¹⁰⁷, деб муаллиф Саидхоннинг саройдаги шеърхонлик мажлисларида айтган ғазалларидан ёд олганини айтиб, айрим парчаларни ҳам келтириб ўтади:

Қайси гулшанинги юзингдек бир гули раъноси бор,

Қайси гулнинг бир менигдек булбули шайдоси бор (199).

Мирзо Ҳайдарнинг битикларидан Султон Саидхоннинг туркий тилда ижод қилиши, ўз шеърый услубида Навоий адабий мактабининг давомчиси эканлиги, унинг саройида уюштирилган шеърхонлик мажлисларида туркиғўй шоирларнинг анчайин фаол эканлиги маълум бўлади. Немис олимаси Аннамарие Шиммелнинг маълумотига кўра, “Саидхон ўзининг туркий шеърлари билан машҳур бўлган. Улардан бирини Фаҳрий Ҳиравий мисол тарикасида ҳам келтирган. Бу байт Заки Валидий Тўғон томонидан буюк турк шоирларидан 1556 йилда вафот қилган Фузулий ғазаллари билан солиштирилган. Ислом комусида келтирилишича, Саидхон Алишер Навоий таъсирида ижод қилган. Унинг ўғли Рашидхон ҳам ажойиб хаттот, машшоқ ва шоир бўлган”¹⁰⁸. Демак, Шарқий Туркистонда Султон Саидхон ўз давлатининг ҳукмдор сифатида маданий муҳитнинг гуллаб-яшнашида катта роль ўйнаган маърифатпарвар ҳукмдор бўлган.

¹⁰⁶ Болтабоев Х. “Бобурнома”да Андижонийлар \ Мумтоз сўз кадри. – Тошкент: Адолат, 2004, 192-бет.

¹⁰⁷ Мирзо Мухаммад Ҳайдар. Тарихи Рашидий. – Тошкент, 2011, 198-бет. Асардан келтирилган кейинги иктибослар саҳифаси матнда қавс ичида кўрсатилади.

¹⁰⁸ Хорижда бобуршунослик. Тадқиқот, талкин ва мақолалар. Нашрга тайёрловчи Х.Болтабоев. – Тошкент: Мумтоз сўз, 2009, 109-бет.

“Тарихи Рашидий”да муаллифнинг Хуросон мухитига оид келтириб ўтган кўплаб бадий лавҳалари ҳам Бобурнинг тазкирачиликка оид қарашларига ҳамроҳанг келади. Жумладан, “Шуаролар жумласидин” номли саҳифада Навоий, Биноий, Ҳусайн Жалойир, Сайфий каби мумтоз адабиёт намояндаларининг адабий мавқеи ва уларнинг шеърят ҳақидаги эстетик қарашлари ҳақида маълумот берилиб, Абдурахмон Жомий, Мавлоно Муъин Воиз, Хожа Алоуддин Аттор каби тасаввуф намояндалари ҳақида, уларнинг қароматлари билан боғлиқ қизиқарли тафсилотларни ҳам баён қилган ҳолда, ўз битигининг ўқишли бўлишини таъминлаган.

Таҳлиллардан “Бобурнома” ва “Тарихи Рашидий”га хос бўлган маълум ҳукмдорлар таъсиридаги маданий-адабий муҳитга хос хусусиятларда: 1) Бобур мушоҳадаларида таъби назмда етуқлик ҳукмдор маънавий қиёфасининг ижобий сифатларини бойитувчи омил эканлиги; 2) шох-шоирларнинг ижодий портретларини чиқишида ҳолислик ва нуқтадонлик; 3) ижодкор ҳукмдорларнинг ўз таъсиридаги ҳукуматда адабий муҳитнинг раванк топтирувчи раҳнамо эканлиги; 4) ҳукмдор ижодий фаолиятини очик баҳолашда ўз шохлик мавқеининг устуворлиги; Мирзо Ҳайдар қарашларида эса: 1) ижодкор шох таъсиридаги адабий муҳитнинг тўла тафсилотларини билдиришга интилиши; 2) шох камолотида, унинг ахлоқий сифатлари беазада таъби нозикликнинг ўрнини таъкидлаши; 3) шох ижодкорлар сифатини таърифлашда тенденцион қайфиятни сақлаб қолиши; 4) адабий муҳит таърифида бадий лавҳаларни ўринли келтирилганлиги каби устувор белгилар аниқланди.

РЕЗЮМЕ. Мақолада мумтоз адабиётда тазкирачилик масалаларини ўрганишда «Бобурнома» ва «Тарихи Рашидий» асарларининг ўрни ва аҳамияти ҳақида мулоҳазалар билдирилган.

РЕЗЮМЕ. В статье приводятся размышления о роли и значении произведений «Бабурнаме» и «Тарихи Рашиди» при изучении вопросов тазкире (поэтической антологии) в классической литературе.

RESUME. The article examines the issues of literary studies of “The Babur-name”, Tarihi Rashidiy’s works.

Таянч сўз ва иборалар: мумтоз адабиётшунослик, тазкирачилик, адабий муҳит, адиблик мавқеи, адабий-эстетик қарашлар, илмий ҳолислик

Ключевые слова и выражения: классическое литературоведение, поэтическая антология, литературная среда, позиция литератора, литературно-эстетические взгляды, научная объективность.

Key words and word expressions: classical literature, literary environment, position of literature, literary aesthetic views, scientific objectivity.

Зухра ҚОДИРОВА
РАШИДИДДИН ВАТВОТ ВА УНИНГ
“ҲАДОЙИҚ УС-СЕҲР” АСАРИ ҲАҚИДА

Ўрта асрларда Хоразмда илм-фан ва маданият ниҳоятда тараққий этди. Маданий ҳаётнинг бундай ривожига маҳаллий олиму адиблар, шоирлар билан бир қаторда турли сабабларга кўра узок эллардан Хоразмга келиб яшаб ижод қилган адиб ва шоирларнинг ҳам ҳиссаси ва ўрни катта бўлган. Ўша даврда Хоразмга келиб бу ерда яшаб ижод қилганлар орасида балхлик шоир ва адиб, машҳур котиб Рашидиддин Ватвот алоҳида ўрин эгаллайди. Унинг тўлиқ исми Муҳаммад ибн Абдуҷалил ал-Умарий

бўлиб, Рашидиддин Ватвот номи билан машхур (ватвот – арабчада кўршапалак дегани бўлиб, у бўйи паст, тепакал ва юзи хунук бўлганидан шундай деб аталган деган тахминлар бор). Насаби мўминлар амири Умар ибн ал-Хаттобга уланади.

Ҳам форс, ҳам араб адабиётларида Ватвот ҳақида етарли даражада маълумотлар сақланиб қолган. У ҳақидаги энг дастлабки манба Ёкут ал-Ҳамавийнинг (1179–1229) “*Мўъжам ал-удабо*” номли асаридир¹⁰⁹. Ватвот ҳақидаги маълумот Аловиддин Ота Жувайнийнинг (вафоти – 1283) Хоразмшоҳлар тарихи ҳақида сўз юритилган “*Тарихи жаҳангушай*”¹¹⁰ номли тарихий асарида ҳамда Закариё Қазвинийнинг (1203–1283) “*Асар ал-билад*”¹¹¹ китобида ҳам мавжуд. Рашидиддин Ватвот ҳақидаги баъзи маълумотларни Амин Аҳмад Розийнинг “*Ҳафт иқлим*” (1594) ва Муҳаммад Ориф Бакийнинг “*Мажмуа ал-фузало*” (1588 йилда ёзила бошлаган) асарларида ҳам учратиш мумкин.

Адиб ҳаёти ва ижодини анча жиддий зўрганган Н.Ю.Чалисованинг кўрсатишича, Рашидиддин Ватвот 1094 йилда Балхда туғилиб, ёшлик йиллари шу шаҳарда ўтган. Балх ўша пайтда Хуросоннинг ҳар томонлама гуллаб-яшнаган йирик шаҳарларидан бири ҳисобланиб, унда кўплаб мадрасалар, масжидлар ва кутубхоналар бўлган. У Балхнинг энг эътиборли мадрасаларидан бири саналган Низомияда таниқли олим Имом Абу Саъд Хиравийдан таҳсил олган. Мадрасани муваффақиятли тамомлаб, амалий фаолият билан шуғулланади ва тез орада эл орасида ўз даврининг кўзга кўринган шоир ва адиби сифатида танилади. Сўнгра у Хоразмга келиб, умрининг охиригача шу ерда яшайди. У Хоразмшоҳлар саройида катта ҳурмат ва эътибор билан қарши олинади, аввал Хоразмшоҳ Отсиз, ундан кейин ўғли Эл Арслон, унинг вафотидан сўнг ўғли Алоуддин Текиш саройида махсус котиб (котиб ал-хосс) вазифасини ўтаб, ҳукмдорларга яқин кишилардан бири бўлиб қолади. Ҳокимлар ўртасидаги расмий мурасалот (ёзишма)ларнинг нозик ва нафис жиҳатларини тўла эгаллагани, мактублар жанрини пухта ўзлаштиргани, араб ва форс тилларини мукамал билиши, шубҳасиз, Ватвотни Хоразмшоҳлар саройида энг эътиборли кишилар даражасига кўтарган¹¹².

Давлатшоҳ Самарқандийнинг ёзишича, у фозил адиб ва соҳиби илм бўлиб, унинг буюклигини бебаҳо асарлари таъмин этган... ўз даврида шуаро ва фусаҳо тоифасига устод эди. Теварак-атроф, узок-яқиндан келган шоирларнинг барчаси ҳамма вақт унинг ҳузурини шеър ва бошқа илмларни ўрганиш билан машғул бўлишган... шоирлар билан баҳслашар, уларнинг ижодидаги бошқалар сезмаган камчиликларни топар, шунинг

¹⁰⁹ Y o k u t a l - K h a m a v i y. Mujam al-udabo. – London: London University, 1923-1925. – P. 23–24.

¹¹⁰ J u v a u n i y. Tarix Jakhongushay. – London: London University, 1912-1937. C. 17–18.

¹¹¹ Қазвиний Закариё. Асар ал-билад. – Г.: АМГ, 1948. С. 223.

¹¹² Ч а л и с о в а Н.Ю. Рашид ад-Дин Ватват. Сады волшебства в тонкаостях поэзии \\\ Перевод с персидского, исследование и комментарий. – М.: Наука, 1985. С. 12.

учун кўпчилик уни хуш кўрмас, айримлари хасад ва бахиллик туфайли унга айрим ҳажвий мисраларини ҳам битишар эди.

Рашидиддин Ватвотнинг девони қарийб ўн беш минг байтдан иборат, аксарияти маснуъ, мурассаъ ва икки қофияли, айникса, тарсеъ ва тажнислидир. У: «Мендан аввал бирон киши, хоҳ араб, хоҳ форс тилида, ҳаммаси мурассаъдан таркиб топган қасида битмаган», – деб даъво қилган. Дарҳақиқат, у қарийб етмиш байтдан иборат бир қасида ёзганки, уларнинг барчаси мурассаъдир.

Рашидиддин Ватвот узоқ умр кўрди. У хатто Хоразмшоҳ Отсизнинг вафотидан кейин – Султоншоҳ ибн Эл Арслон ибн Отсиз даврида ҳам ҳаёт бўлган...

Кейинчалик Ватвот Термизга кетиб қолади ва Султон Санжар ғузлар кўлига асир тушиб, Отсиз эса бу тарафларга лашкар тортади. Хуросон бутунлай кўл остига ўтмагунча бирмунча вақт Термизда истикомат қилади. Шундан кейин Рашидиддин Ватвот Отсиз саройига боради ва Ҳабушонда унинг лашкаргоҳига етишади. У бирмунча вақт Отсизнинг хузурида бўлади... Рашидиддин Ватвотнинг вафоти 1182 (578 ҳижрий) йили Хоразмда содир бўлди. Айтишларича, у тўксон етти йил умр кечирган. Қабри Хоразмнинг Журжония шаҳридадир¹¹³.

Ватвотни калондиомоғ ва мағрур одам деб аташади, у заҳарханда ва ўткир тили билан ажралиб турганидан баъзан мушкул вазиятларга ҳам тушиб турган ва кўпгина душманлар орттирган. Е.Э. Бертельс¹¹⁴ уни шеър санъати билимига, лекин совуқ ақл-идроқка эга ва тили жуда заҳар шоир, деб таърифлайди. Унинг Ватвот лақабини изоҳлашда кўпинча, хусусан, Зикрий Кашонийда берилган латифани мисол қилиб келтирадилар:

“У орик, лекин тили ўткир одам бўлган. Бир куни Хоразмшоҳ Отсиз хузуридаги мажлисда у ўз суҳбатдошлари билан баҳс юритиб, жуда чечанлик билан сўзлаган. Ташки кўриниши унчалик кўркам бўлмаган одам чечанлик билан суҳбат олиб бориб, чиройли сўзларни айтаётганини кўришган. Рашидиддин олдида сиёҳдон турганини кўрган Хоразмшоҳ ҳазил қилиб: “Сиёҳдонни олиб ташланг, унинг ортида ким тургани кўриниб турсин”, – деб айтади. Рашидиддин бу сўзларни эшитиб сакраб туради ва (араб мақолини) келтиради: “Инсон ўзининг энг кичик икки қисми – қалби ва тили билан шуҳрат топган”. Шундай қилиб, Хоразмшоҳ унинг зеҳни ўткирлигини, донолигини ва гапга чечанлигини билиб, шундан кейин уни Ватвот деб атаган. Шу вақтдан бошлаб уни ҳурмат қилганлар, эъзозлаганлар. “Ватвот”нинг маъноси фарастук деб ҳам аталувчи куш бўлиши ҳам мумкин¹¹⁵.

“Саъд ал-мулк” (“Мамлакат бахти”) фахрий унвонига сазовор бўлган. Форс ва араб тилларида ижод қилган. Ғазал, рубоий, қитъаларида адолат, одамийлик, инсоний муҳаббатни улуғлаган. Хоразмшоҳларга

¹¹³ Б р а у н Э. Давлатшоҳ Самарқандий. Тазкират уш-шуаро. – С.: Кембридж университети, 1901. С. 24.

¹¹⁴ Б е р т е л ь с А.Е. Литература на персидском языке в Средней Азии. – М. - Л.: Новый мир, 1948. С. 54.

¹¹⁵ Н а ф и с и й С. Рашидиддин Ватвот. Девон. – Т.: Техрон университети, 1339. С. 41.

бағишлаб қасидалар ёзган. Шеърят назариясига оид “Ҳадойик ус-сехр фи дакойик уш-шеър” (“Шеърый назокатида(н яратилган) сеҳрли боғлар”) асари 1156 йилгача Хоразмда ёзилган. Унда тажнис, сажъ, зулкофиятайн, мақлуби муставий, савол-жавоб каби кўплаб шеърый санъатлар ҳақида сўз юритилган. Асар кейинги давр шоир ва адабиёт олимларига қўлланма сифатида хизмат қилган. Шарофиддин Ромий бу асарга “Ҳадойик ал-ҳакойик” (“Ҳақиқат боғлари”) номли шарҳ ёзган. Шамс Қайс Розий, Атоуллоҳ Хусайний шеърый санъатлар ҳақидаги асарларида унга мурожаат қилганлар.

Ватвотнинг замондоши, хоразмлик машҳур олим, адиб ва шоир Маҳмуд аз-Замахшарий (1075–1144) билан ҳам муносабатлари диққатга сазовордир. Манбаларда келтирилишича, Замахшарий Шарқнинг кўпгина шаҳарларида, жумладан, Маккада бир неча марта бўлган ва узок муддат у ерда яшаган. Шу боисдан ҳам у Жоруллоҳ (“Оллоҳнинг кўшниси”) деган шарафли лақаб билан ҳам машҳур. Ватвот “Мактублар”ида келтирилган бир хатда у ўша пайтда Маккада яшаётган Замахшарийга “ҳар қанча хохишим бўлса-да имконим йўклигию насиб этмаганлиги туфайли Маккани зиёрат қилишдек улугъ неъматдан маҳрумман”, – деб ёзди¹¹⁶.

Рашидиддин Ватвотнинг “Ҳадойик ус-сехр фи дакойик уш-шеър” XII аср форс-тожик адабиётшунослигининг нодир ва катта аҳамиятга молик бўлган фикрлари жамланган асарларидан биридир. Илми бадеънинг форсийзабон анъаналарининг бошланишини Родуъний ва Ватвотларнинг асарлари бошлаб берди ва бу илм келажакда янада ривожланиб борди. Мазкур рисоланинг шуҳрати жуда баланд бўлган. Кейинги асрларда шеърят ҳақидаги барча илмий мажмуаларда унинг номи бежиз қайд этилган эмас. Буни кўплаб манба ва луғатлар тасдиқлайди. Жумладан, XIV асрда яшаган Шарофиддин Ҳасан бин Муҳаммад Рами Табризийнинг “Ҳадойик ал-ҳакойик”идан то XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошларида яшаб ўтган таникли шоир Мирза Абулқосимнинг “Шарҳи Ҳадойик ус-сехр” асарларида шундай илик мулоҳазалар мавжуд¹¹⁷.

Шуниси аниқки, форс тилидаги шеърят бўйича ёзилган деярли ҳар бир асар озми-кўпми Ватвот асаридан таъсирланиб ёзилган. Шеър назарийтчилари ундан шеърый тасвир, шунингдек, изоҳловчи матн сифатида фойдаланишса-да, аммо, бу боғлиқлик доим ҳам Ватвотдан тўғридан-тўғри кўчирма келтириш орқали амалга оширилмаган. “Ҳадойик ус-сехр” асари Шарқ, хусусан, Эрон ва Турон дейиладиган худудларнинг барчасида шоир ва олимларнинг асосий иш китоби вазифасини адо этиб келмоқда. Ватвотнинг рисоласи яратилишидан то ҳозирга қадар форс ва туркий мумтоз шеърятини тушуниш ҳамда баҳолаш учун асос ва мезон вазифасини адо этган.

“Ҳадойик ус-сехр” асари бир неча бор нашр этилган (Эрон ва Ҳиндистонда 6 марта чоп этилган). Ёдгорликнинг танқидий матнини

¹¹⁶ У в а т о в У. Рашидиддин Ватвот мактублари // Гулистон, 1991, 11-сон, 13-бет.

¹¹⁷ Ч а л и с о в а Н.Ю. Рашид ад-Дин Ватват. Сады волшебства в тонкостях поэзии // Перевод с персидского, исследование и комментарий. – М.: Наука, 1985. С. 10.

Аббос Иқбол Аштиёний 1929 йилда амалга оширган. Ушбу нашрнинг асоси сифатида 668 ҳижрий (1271–1272 милодий) йили санаси билан белгиланган Париж миллий кутубхонасидаги қўлёзма хизмат қилган¹¹⁸.

“Ҳадоийк ус-сехр” асари 55 бобдан иборат. Унда 62 санъатга таъриф ва мисоллар келтирилган. Асар форс тилида ёзилган бўлса-да, муаллиф санъатларни изоҳлашда араб ва форс тилларидаги мисоллардан фойдаланган. Биринчи навбатда Қуръони каримдан, ҳадиси шарифлардан сўнгра араб ва форс шоирлари ва ўзининг ижодидан мисоллар келтирган. Ватвот ҳар бир санъатни ифодалашда камида беш ёки олтита мисолдан фойдаланган.

Кейинги даврларда ҳам “Ҳадоийк ус-сехр”га кизиқиш ва эътибор сусайгани йўқ. Жаҳон шарқшуносларининг адабиёт тарихи, мумтоз поэтика, алоҳида жанрлар ва шеърӣ санъатлар ҳақидаги мавзу ва муаммоларни ҳал қилишда унга мурожаати мунтазам давом этиб келмоқда. Шундай буюк асарнинг ўзбек тилига таржимаси эса ҳалигача амалга оширилган эмас. Унинг мукамал илмий таржимасини амалга ошириш шарқшунос олимларимиз зиммасидаги энг муҳим вазифалар қаторида турибди.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада Рашидиддин Вавотнинг ҳаёти ва ижоди, унинг шох асари бўлмиш “Ҳадоийк у сехр фи дақойик у шеър” асари ҳақида маълумот ва мулоҳазалар келтирилган.

РЕЗЮМЕ В статье приведены сведения и размышления о жизни и творчестве Рашидиддина Вавата, его шедевра «Сады волшебства в тонкостях поэзии».

RESUME. This article contains information and comments on the life and work of Rashididdin Watwat, his masterpiece “Gardens of Magic in the subtleties of poetry” This topic is covered in scientific articles, dissertations in Russian and scientific literature in Persian.

Таянч сўз ва иборалар: мумтоз адабиёт, ҳавола, тарихий-илмий, мунозара, адабий жараён, назарий фикр.

Ключевые слова и выражения: классическая литература, ссылка, историко-литературный процесс, обсуждение, литературный процесс, теоретическая мысль.

Key words and words expressions: classical literature, link, classical poetry, historical and scientific discussion, literary process, theoretical thinking.

Инамжан МАДИЯРОВ

ТУРКИЙ ХАЛҚЛАРДА ТЕЗ АЙТИШ ТЕРМИНИ ХУСУСИДА

Дунё фольклоршунослигига хос бўлган тез айтиш ўзининг композицион тузилиши, ижро услуби ва жанрий ўзгачаликлари билан фольклорнинг бошқа жанрларидан ажралиб туради. Ҳар қандай оғзаки ижод асарини, шу жумладан, тез айтиш жанри ва унинг ўзига хос хусусиятларини тадқиқ этишда мазкур жанрни ифода этувчи терминларнинг этимологияси, илмий изоҳи, эволюцияси каби масалаларга аниқлик киритиш муҳим аҳамият касб этади.

Ҳозирда нутқимизда қўлланилаётган “*тез айтиш*” бирикмаси ва унинг этимологиясига эътибор қаратадиган бўлсак, “*тез*” – равиш сўз туркумига оид сўз, “*айтиш*” эса феълнинг ҳаракат номи шакли бўлиб, мазкур икки сўз битишув йўли орқали феълли сўз бирикмасини ҳосил

¹¹⁸ Нафисий С. Рашидиддин Вавот. Девон. – Т.: Техрон университети, 1339. С. 621–707.

қилган. Ўзбек тилининг этимологик луғатида “тез” сўзи форс тилидан олинган, бу сўзнинг бош маъноси – “кескир”, “санчилувчан”, иккинчи маъноси – “шиддат билан”, “зудлик билан” дейилган бўлса¹¹⁹, “айт” сўзи эса туркийча, “айт” – фикр-мулоҳазани оғзаки йўсинда билдирмоқ, қадимги туркий тилдаги “ай” феълига *-(ы)т* қўшимчаси қўшиб ҳосил қилинган, кейинчалик *ы* унлиси тушиб, *айт* кўринишига келиб қолган, дейилган¹²⁰. Бирикмадаги айтиш сўзи *айт+иш*, яъни “айт” феълига феълнинг ҳаракат номи шакли *-иш*нинг қўшилишидан ҳосил бўлган. “Тез” ва “айтиш” сўзлари биргаликда фикрни оғзаки равишда тез баён қилиш маъносини билдиради.

Тез айтиш жанрининг номланишида нафақат туркий халқлар, балки дунё халқларида ҳам ўхшашлик кузатилади. Маълумки, мазкур жанр кўпчилик халқларда “тез айтиш”, “янглишмоқ” ёки шунга яқин маъноларни англатувчи сўзлар билан аталган. Ўзбек халқида тез айтиш “тутал”, “чалғитма”, “чалғитув”, “чалиш”, “адашиш”¹²¹, “чалдирмоқ”¹²² бошқа туркий халқларда: қорақалпоқ ва қозоқларда “жаңылтпаиш”, қирғизларда “жаңылмач”, “жаңылтмач”, “бат айтма”, “тил сындырмақ”, туркманларда “*ýaýyiltmaç*”, “*ýeýyiltmeç*”, татарларда “*тизэйткеч*”, “*тил чаплантиргич*”, “*телкормэвеч*”, “*тел бэйлэндергеч*”, “*тел кормэклэндергеч*”, қрим татарларида “*тезайтым*” ёки “*тезайтув*”, озарбайжонларда “*yaniltmac*”, “*çaşdırma(ca)*”, “*dildolaşdırma(ca)*”, усмонли туркларда “*yaniltmaç(a)*”, “*şaşırma(a)*”, “*şaşırtaç*”, гагаузларда “*yaniltmaç*”, “*şaşırta*”, “*dil dolıştırma(k)*”, “*dil kösteklemä(k)*”, “*dil kırmak*”, кумикларда “*янгылтмач*”, қорачой болқорларда “*джангытхыч*”, “*тилбургъуч*”, бошқирларда “*телкормэуес*”, “*тизэйткес*”, нўғайларда “*янгылтпаиш*”, ёкутларда “*чабыргэх*”, олтойларда “*модор сѳс*” деб аталса, рус халқида “*скороговорка*”, тожикларда “*тезгўяк*” номлари билан тарқалган.

Эътибор берилса, туркий тилли халқларнинг деярли барчасида тез айтиш жанрини ифодалайдиган истилоҳлар яқинлигини кўриш мумкин. Бундай яқинлик мазкур туркий халқларнинг асоси умумий бобо тил эканлигидан нишона.

Мураккаб товушлар тизимидан таркиб топган, тез айтилиши қийин бўлган сўзлар силсиласидан иборат матнни шиддатли талаффуз қилиш жараёнида нутқда янглишиш, чалғиш, адашиш, тутилиш каби ҳодисалар юз беради. Юқорида келтирилган атамалар ушбу жанрнинг ана шундай жиҳатларига асосланганлиги табиий.

Ўзбек халқида кенг тарқалган “тез айтиш” истилоҳи умумистеъмолда фаол қўлланилиб, ўзбек фольклоршунослигида мазкур

¹¹⁹ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. III жилд. – Тошкент: Университет, 2009, 225-бет.

¹²⁰ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. I жилд. – Тошкент: Университет, 2000, 24-бет.

¹²¹ Сафаров. Ўзбек халқ болалар ўйинлари. – Тошкент: Шарк, 2013, 169-бет.

¹²² Хусанова З. Ўзбек топишмоқлари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1966, 14-бет.

жанрни ифодаловчи термин сифатида қабул қилинган. Бу ҳақда болалар фольклори тадқиқотчиси О.Сафаров: “Тез айтиш термин сифатида жанрнинг биргина хусусиятини – бир нафасда шиддат билан айтилишини ифода этса-да, тез айтишдан кузатиладиган мақсад нималигини англамайди. Ана шундай чекланганликка эғалигига қарамай, русча “скороговорка” терминининг таржима эквиваленти сифатида илмий таомилга сингиб кетган”¹²³, – дейди.

Юқорида келтирилган “тутал”, “чалғитма”, “чалғитув”, “чалиш”, “адашиш”, “чалдирмоқ”, “тил сындырмақ”, “*yeñyltmeç*”, “*melkörmevec*”, “*mel bəyləndergəç*”, “*mel körməkləndergəç*”, “*çaşdırma(ca)*”, “*dıldolaşdırma(ca)*”, “*şaşirmac(a)*”, “*şaşirtmaç*”, “*şaşirtma*”, “*dil dolaştırma(k)*”, “*dil kösteklemä(k)*”, “*dil kırmak*”, “*тилбургуьч*”, “*melkörmevec*” каби атамалар эса ёш болаларнинг нутқини ривожлантириш, тилини бурро қилиш, айрим товушларни ёки мураккаб сўзларни яхши айтолмайдиган, нутқида нуксон бор болаларнинг тилини “янчиш”, “синдириш”, яъни тез айтишлар орқали уларнинг нутқидаги нуксонларни бартараф этиш, тўғрилаш мақсадида, шунингдек, қийин сўзларни тез талаффуз қилиш жараёнидаги тутилиш, чалғиш, адашиш, тилнинг айланмай чуваллашиб қолиш ҳолатларига нисбатан қўйилган номлардир.

Ушбу жанр атамаси ҳақида қорақалпоқ фольклоршуноси Қ.Айимбетов шундай дейди: “Аўыз әдебиятының бул жанры жаңылтпаш болып аталыўының себеби де өз-өзинен белгили болып атыр”¹²⁴ (Оғзақи ижоднинг бу жанри жаңылтпаш бўлиб аталишининг сабаби ҳам ўз-ўзидан маълум бўлмоқда). Қ.Мақсетов: “Жаңылтпаш сөзи өзиниң айтып турғанындай ақ “жаңылт”, “жаңылдырыў”, “жаңылыстырыў” соның менен бирге жаңылтпай деген мағананы аңлатады”¹²⁵ (Жаңылтпаш сўзи ўзи айтиб турганидек “янглиштир”, “янглиштирмоқ”, “янглиштириш” шу билан бирга янглишмай деган маънони аңлатади), – деса, “Жаңылтпаш деген аты жаңылтудан шыққан”¹²⁶ (Жаңылтпаш деган номи янглиштиришдан чиққан), – дейди қозоқ турколог олими А.Байтурсинов.

“Қырғыз эл жаңылмачтары” китоби муаллифи Н.Калигулов эса ““Жаңылмач” деген термин жанрдың табиятына туура келип адашып айтууну, жаңылуу же жаңылдыруу маанисин туюндурат. Мындай чыгармаларды элибиз “бат айтма”, “тил сындырмақ” деп да аташат”¹²⁷ (“Жаңылмач” деган термин жанр табиятига мос келиб адашиб айтишни, янглишмоқни ёки янглиштирмоқ маъносини аңлатади. Бундай асарларни элимиз “тез айтиш”, “тил синдирмоқ” деб ҳам аташади), – деб ёзади.

¹²³ Сафаров О. Ўзбек халқ болалар ўйинлари, 169-бет..

¹²⁴ Айимбетов Қ. Қарақалпақ фольклоры. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1977, 50-бет.

¹²⁵ Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дөрөтпелери. – Нөкис: Билим, 1996, 149-бет..

¹²⁶ Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы. I том. – Қазакстан. Ел-шежіре, 2013, 272-бет.

¹²⁷ Калыгулов Н. Қырғыз эл жаңылмачтары. – Бишкек: Турар, 2016, 38-бет..

Дикқат қиладиган бўлсак, тез айтиш жанрининг номланиши ҳар бир халқнинг тил хусусиятларига асосланган. Масалан, қорақалпоқ, қозоқ, қирғиз, қорачой-болқор каби туркийларнинг қипчоқ тиллари гуруҳига мансуб, яъни “ж”ловчи халқларда “жаңылтпаш”, ўзбек, туркман, озарбайжон, усмонли турк сингари туркий халқларнинг уйғур ва ўғуз тиллари гуруҳига қирадиган халқларда “yaniltmac” тарзида номланиши кўпроқ қузатилади.

Туркман фольклоршуноси Ҳ.Гочмурадовнинг қайд қилишича, “*Yañyltmaçlaryň ady “ýalňyşmak” işliginden gelip çykybdyr*”¹²⁸ (Yañyltmaçларнинг номи “янглишмоқ” феълидан келиб чиққан). Р.Алиев “*Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı*” китобида “*Bu sözün mənası yanılmaq, yanılmaq felinin mənası ilə açılır*”¹²⁹ (Бу сўзнинг маъноси янглишмоқ, янглиштирмоқ феълининг маъноси билан очилади), – дейди.

Келтирилган маълумотлардан шу нарса ойдинлашмоқдаки, қорақалпоқ, қозоқ, қирғиз, туркман, озарбайжон, усмонли турк, гагауз, қумиқ, қорачой-болқор, нўғай халқларида тез айтиш жанрининг номланишида ижродаги янглишиш, адашиш ҳолатлари назарда тутилган.

М.Маммадова “*Azərbaycan və Anadolu folklorunda təkərləmələr*” монографиясида ёзишича, “*Yaniltmac; yanılmaq, çaşdırmaq, dili dolaşdırmaq deməkdir. Həm Anadoluda, həm də Azərbaycanda yaniltmac termini istifadə olunur*”¹³⁰ (Yaniltmac; янглишмоқ, аралаштирмоқ, тилни чалкаштирмоқ демақдир. Анадолуда ҳам, Озарбайжонда ҳам yaniltmac термини қўлланилади).

Рус фольклоршунослигида тез айтиш “скороговорка” сўзи тез гапирмоқ, “чистоговорка” тоза гапирмоқ, “частоговорка” сўзи ҳам тез-тез, кетма-кет гапирмоқ маъноларини билдирадиган атамалар билан юритилган¹³¹. Рус болалар фольклоршуноси В.Даль томонидан 1862 йилда нашр қилинган “Пословицы русского народа” мақоллар тўпламидан рус халқ тез айтишлари ҳам ўрин олган бўлиб, олим тез айтишни “скороговорка” ва “чистоговорка” атамалари остида келтирган¹³². Бирок тўпламда ушбу атамалар ҳақида ҳеч қандай маълумот учрамайди.

Демак, юкориди келтириб ўтилган туркий халқлар оғзаки ижодидаги тез айтиш жанрини ифодаловчи термин янглишмоқ ёки янглиштирмоқ феъли асосида пайдо бўлганлиги маълум. Биз ушбу терминнинг илмий изоҳини янада ойдинлаштириш мақсадида унинг этимологияси ҳақидаги маълумотларни келтириб ўтишни лозим деб топдик.

“**Янглишмоқ**” – асли туркийча сўз бўлиб, Л.Вудаговнинг 1871 йилда нашр этилган “С равнительный словарь турецко-татарских наречий”да маъноси хато қилмоқ, адашмоқ маъноларини билдирувчи

¹²⁸ G o ç m u g a d o w Н. Türkmen halk döredijiligi. – Aşgabad: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2010, 74-бет.

¹²⁹ А л и е в Р. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. – Bakı. 2014. S. 326.

¹³⁰ М ə м м ə d o v а. M Azərbaycan və Anadolu folklorunda təkərləmələr. – Bakı: Elm və təhsil, 2019. S. 121.

¹³¹ Русча-ўзбекча луғат. Икки жилдли. II жилд. – Тошкент: ЎМЭ, 2013, 481-бет.

¹³² Д а л ь В. Пословицы русского народа. – М., 1862. С. 26.

“яңлыш”, туркча, озарбайжонча “янылмақ”, қирғизча “жаңылтмақ” сўзлари келтирилган, шу билан бирга луғатда тез айтишни ифодаловчи олттойча “яңгышырмақ”, туркча “яңылтмақ”, қирғизча “яңылтмач”, “жаңылтпаиш” сўз ўйини: талаффуз қилиш қийин бўлган сўзлар тўплами, деб ёзилган ва унга мисол келтирилган: *В Сабандже Шабан суфи продаёт солому и пашет пługом*¹³³.

Л.С.Левитскаянинг “Этимологический словарь тюркских языков” номли луғатида ҳам туркий тилларда мавжуд бўлган “йаныл” сўзининг туркий халқлардаги “йаңыл”, “йаңил”, “йеңил”, “йанғыл”, “yаnğıl”, “йағыл”, “жаңыл”, “д’аңыл”, “наңыл” каби, “йалңыш” сўзининг эса “йалғыш”, “йаңылыш”, “йаңлыш”, “јаңғыш”, “йаңлыш”, “йаңлыш”¹³⁴ сингари кўринишлари мавжудлигини, уларнинг маъноларининг ҳам ўзаро боғлиқлигини изоҳлаган.

Янглишмоқ сўзи “Девону луғотит турк”да “јаңлуқ”¹³⁵, Алишер Навоий асарларида “йаңилмақ”¹³⁶ тарзида қўлланилган бўлиб, янглишмоқ маъносини ифодалаган. Ш.Рахматуллаевнинг туркий сўзларнинг этимологиясига бағишланган “Ўзбек тилининг этимологик луғати”да ҳам “йаңлыш” сўзини учратиш мумкин. Олим луғатда бу сўз қадимги туркий тилдаги “йаң” – хато қил¹³⁷ феълидан келиб чиққанлигини асослайди.

Бундан ташқари, туркий халқларнинг тили, фольклори, адабиёти, тарихи, этнографияси каби кўплаб соҳалари бўйича изланишлар олиб борган рус ва бошқа халқлар олимларининг тадқиқот ишларида ҳам тез айтиш жанрнинг номланишига доир маълумотларни учратиш мумкин. Н.А.Баскаковнинг “Каракалпакский язык” китоби қорақалпоқ диалектологиясини ўрганишга бағишланган бўлса-да, муаллиф китобда қорақалпоқ халқ оғзаки ижоди намуналари ва уларнинг таснифи масаласига тўхталиб ўтган. Китобда тез айтиш “*джанғылтмас*”¹³⁸ номи остида келтирилган. А.Самойловичнинг ёзишича, рус тилшуноси В.Радловнинг “Образцы народной литературы тюркских племен” луғатида тез айтиш усмонли туркларда “*јаңылтмач*”, қозок ва қирғизларда “*жаңылтпаиш*”, Фиридин бай Кўчарлининг “Balalara hədiyuə” китобида эса “*јаңылтмач*” ёки “*јаңлатмач*” тарзида берилган¹³⁹. Шунингдек, А.Самойлович 1916 йилда ёзилган “Крымско-татарския скороговорки” мақоласида шундай фикр билдирган: “Мен Қримда тез айтишлар учун

¹³³ В у д а г о в Л. С равнительный словарь турецко-татарских наречий. Том II. – СПб., 1871. С. 337.

¹³⁴ Л е в и т с к а я Л.С. Этимологический словарь тюркских языков. – М.: Наука, 1989. С. 120.

¹³⁵ А б д у р а х м о н о в Ф, М у т а л л и б о в С. Девону луғотит турк. Индекс луғат. – Тошкент. Фан, 1967, 112-бет.

¹³⁶ Х а с а н о в Б. Навоий асарлари учун қискача луғат. – Тошкент: Фан, 1993, 122-бет.

¹³⁷ Р а х м а т у л л а е в Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. Туркий сўзлар. – Тошкент: Университет, 2000, 139-бет.

¹³⁸ Б а с к а к о в Н.А.. Каракалпакский язык. I том. – М.: Наука, 1951. С. 7.

¹³⁹ С а м о й л о в и ч А.. Скороговорки // Живая старина. – Петроград, 1916. Выпуск I. С. 6.

умумий номни топа олмадим; у ерда “јаңылтмач” атамаси кам кўлланилади”¹⁴⁰.

М.Ф.Гаврилов эса “Кыргызские скороговорки” мақоласида “Агар Кримда тез айтиш маъносини англаторчи “јаңылтмач” атамаси жуда кам маълум бўлса, киргизларда “джангылтмач” номи остида тез айтишлар кенг тарқалган”¹⁴¹ лигини таъкидлаб ўтади. Дарҳақиқат, А.Самойловичнинг бу фикрига биз ҳам қўшиламыз, чунки биз ҳам кузатишларимиз жараёнида крим татар фольклорига у атаб ўтган атамани учратмадик.

Хулоса қилиб айтганда, мавжуд манбаларга, туркий халқлардаги тез айтиш жанрини ифода этадиган терминларнинг қадимийлигига, шунингдек, юқоридаги келтирилган фикр-мулоҳазаларига асосланиб, фольклорнинг мақол ва топишмоқ сингари кичик жанрлари каби тез айтиш жанрининг генетик асослари ҳам узок ўтмишга бориб тақалади, дейиш мумкин.

РЕЗЮМЕ. Мақола тез айтиш жанрининг этимологияси ва генетик асослари тадқиқига бағишланган.

РЕЗЮМЕ. Статья посвящена исследованию этимологии и генетических основ скороговорок.

RESUME. The article is devoted to the study of the etymology and genetic basis of the fast-speaking genre.

Таянч сўз ва иборалар: фольклоршунослик, тез айтиш, жанр, термин, этимология, тадқиқ.

Ключевые слова и выражения: фольклористика, скороговорка, жанр, термин, этимология, исследование.

Key words and words expressions: folklore, rhetoric, genre, term, etymology, research.

Муҳаммадризо Жўраев ЁРИЙ ШЕЪРЛАРИДА ИЙХОМ САНЪАТИ

Мумтоз шеъриятнинг кўп намуналарида учровчи ийхом санъати маънавий санъатлар сирасига кириб, луғавий маъноси истилоҳи маъносига мувофиқ келади. Ийхом луғатларда “шубҳага солиш” маъносини билдиради, истилоҳ сифатида шеър байти ёки мисрасида бир тажнис сўзни келтириб, шу сўз орқали байт мазмунида икки хил ёки ундан зиёд маънога ишора қилади. Луғатда айнан “нотўғри тасаввурни сингдириш, унга ишонтириш, хатога йўллаш” деган маънода ишлатилиш айтилган¹⁴². Атоуллох Хусайний “Бадойиъу-с-санойиъ” асарида ийхомга қуйидагича таъриф беради: “Ани таврия ҳам дерлар. Рашиди Ватвот ани тахйил ҳам дерлар, дептур. Ул андин ибораттурким, каломда бир лафз келтирурларким, андин икки маъно англашилур, бир маъносининг англами якин, иккинчисининг англами йирок бўлур ва мурод англами узок маъно бўлур, анинг яширин маънодошиға, хоҳ ўшул каломда бўлсун, хоҳ андин ташқарида бўлсун, таянлур”¹⁴³. Бу бадийий санъат мумтоз

¹⁴⁰ Самойлович А.. Крымско-татарския скороговорки // Сборник музея антропологии и этнографии. – Т., 1918. № 1. С. 197–200.

¹⁴¹ Гаврилов М.Ф.. Кыргызские скороговорки // Отд. оттиск из. Бюллетеня Ср.-Аз. Гос. Ун-та. – Т., 1927. № 16. С. 35–38.

¹⁴² АН-Найм (арабча-ўзбекча луғат). – Тошкент, 2003, 938-бет.

¹⁴³ Атоуллох Хусайний. Бадойиъу-с-санойиъ. – Тошкент, Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981, 123-бет.

шеърлятида, айникса ғазалиётда жуда “қўб ва хўб” ишлатилган. Чунончи, Хоразмий, Лутфий, Навоий, Бобур, Амирий каби шоирлар шеърлятида ийҳом санъатининг бир-бирдан гўзал намуналарга дуч келиш мумкин. Алишер Навоий бир ғазалида “қўймоқ” феъли ўзаги (асоси)ни икки хил маъно-мазмун ташувчи образ сифатида истифода қилиб, бирида жафокор маъшукани, иккинчисида раҳмдил, вафога вафо билан жавоб қилувчи ҳабибни маҳорат билан гавдалантиради:

*Бош қўяй дедим оёғи туфроғига, деди: “Қўй”,
Бўса истаб лаъли рангин сўрдим, эрса деди: Ол”¹⁴⁴.*

Мазкур мисрада маъшуқа лутфига хос бўлган “Қўй” сўзи ийҳом бўлиб, бирида маъшуқа жафокор сифатида “Бошингни қўйсанг қўявер” деган маънони ифодаласа, иккинчисида “Бошингни қўйиб ўзингни камситма” деган маъно келиб чиқади ва бундан маъшукани ошиққа ижобий муносабати ойдинлашади. Иккинчи мисрадаги “Ол” сўзи ҳам “ола қол” ва “қизил ранг” маъносини англатади. Бинобарин, мисрани “Бўса истаб, лаби рангини сўрсам”, “Лабимнинг ранги қизил” деди ҳамда “Бўса истаб, лаълдек қизил лабини тиласам, ола қол деди” маъносида тушуниш мумкин.

Бобур лирикасида ҳам байтда бир ёки икки сўзни икки маънода қўллаш санъати бўлган ийҳом талайгина. Чунончи, унинг куйидаги байтида “сўрорим бор” бирикмасининг сўрамоқчиман ва сўрмоқчиман тарзида талқин қилиш мумкин:

*Лабинг бағримни қон қилди, кўзумдин қон равон қилди,
Нега ҳолимни ёмон қилди, мен ондин бир сўрорим бор”¹⁴⁵.*

Айрим бир шоирлар ўз шеърларида тахаллусларидан ийҳом сифатида фойдаланадилар. Умархон Амирий бир ғазали мактасида “Ишқ мулкининг Амиримен” деяр экан, ҳам ўз тахаллусини, ҳам ишқ мамлакатининг подшоси эканини таъкидлайди:

*Ишқ мулкининг Амиримен, муҳаббат – зеварим,
Истарам то субҳи маҳшиар ёр васлидин лиқо”¹⁴⁶.*

Бугина эмас, яна бошқа бир қатор шеърлари мактасида “Амир” сўзини ҳам тахаллус, ҳам подшоҳ маъноларида ишлатиб, таъсирчан образлар кашф эта олган. Кўринадики, айрим шоирлар тахаллуслари шеърлари мактасида ийҳом санъатини юзага келтиришда қўл келади. Ёрмуҳаммад Ёрий шеърларида ҳам қатор ўринларда унинг тахаллуси ийҳом бўлиб келган ва ажойиб сўз ўйинларини юзага келтиришга хизмат қилган. Хусусан, шоир бир ғазалининг мактасини бундай тугатади:

*Етур Ёра арз, эй насими сабо,
Хабар бер: “Қачон хуш шиорим келур?”¹⁴⁷*

Ёки:

¹⁴⁴ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. 1-жилд. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2011, 406-бет.

¹⁴⁵ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Сочининг савдоси тушти. – Тошкент: Шарк, 2007, 49-бет.

¹⁴⁶ Амирий. Девон. 1-жилд. – Тошкент: Тамаддун, 2017, 43-бет.

¹⁴⁷ Ёрий. Девон. – Тошкент Абу Райхон Беруний номидаги Шаркшунослик қўлэмалар институти фонди. инв №93/58, 51-саҳифа.

*Базмидан ёндирмангизлар номувофиқ Ёр деб,
Ишқидан сизларга тухфа нолаи зори турур*¹⁴⁸.

Биринчи мисолдаги “ёра” сўзи ийҳом санъатининг бир намунаси бўлиб, аввало, бу сўз ғазал муаллифи таҳаллуси вазифасини ўтаган бўлса, айна пайтда макта мазмунида бу сўз ёрга, маъшукага маъносида ҳам келган ва байтнинг умуммазмунидан лирик қаҳрамон тонг елига мурожаат қилар экан, ундан висол дамлари қачон бўлишини Ёрга етказишини ўтинади.

Иккинчи мисолда ҳам таҳаллус ийҳом вазифасини бажарган. Байтнинг ийҳом сифатидаги мазмуни куйидагича: мен ошиқни маъшукага нолайиқ деб, номувофиқ ёр деб камситманглар, менинг нолаю фиғонларим унга бўлган мухаббатимнинг тухфасидур. Бу ўринда таҳаллус тўлиқ ишлатилмаган. Худди Амирий кўп ўринларда Амир таҳаллусини қўллаганидек, бу шоир ҳам баъзи шеърларида “Ёр” дейиш билан ўз таҳаллусига ишора қилади. Шундай ҳолатни “Бўлдим” радибли ғазалида ҳам ишлатган:

*Паричехра нигор боқмас абушқасан деб,
Ёр шавқи-завқи ортар суҳбатда бор бўлдим*¹⁴⁹.

Бу байтда таҳаллус “ошиқнинг шавқи-завқи ортирадиган суҳбат” бирикмаси ичида келаётир.

Бошқа бир ғазалнинг мактасида ҳам шундай ҳолатни кузатиш мумкин:

*На яхши Ёр отинг қилди мувашишаҳким, надур журми,
Карам қилмай қабоқ чертиб, багир қон айлади жонон*¹⁵⁰.

Бунда таҳаллус маъшука маъносини ифодалаб, “яхши ёр жафо қилса сабр қилмок жоиз” деган мазмун англашилади.

Хуллас, Ёрийнинг жуда кўп шеърларида ийҳом санъатининг мана шу усули кенг истифода қилинган ва шоир демоқчи фикрнинг ғазал мазмунига тўла ҳамоҳанг бўлишига олиб келган. Айна чоғда эса, ушбу усул шоир маҳоратининг бир кирраси сифатида кўзга ташланади ва мактадан олдинги байтлардаги бадий тасвир усуллари силсиласида ўзига хос мавқе тутади.

РЕЗЮМЕ. Мақолада Ёрий таҳаллусининг шоир шеърларида ийҳом санъати сифатида қўлланиши таҳлил қилинади.

РЕЗЮМЕ. В статье анализируется псевдоним Яри, который в стихах поэта образует поэтическую фигуру ийхам.

RESUME. The article analyzes the use of the nickname *Yari* as the art of *iyham* in the poems of the poet.

Таянч сўз ва иборалар: ғазал, таҳаллус, ийҳом, тасвир, маҳорат.

Ключевые слова и выражения: газель, псевдоним, ийхам (поэтическая фигура), изображение, мастерство.

Key words and words expressions: ghazal, nickname, *iyham*, skill.

¹⁴⁸ Ўша жойда, 52-бет.

¹⁴⁹ Бу ҳақида қаранг: Ё р и й. Девон (Нашрга тайёрловчи Темура Фаттоҳ). – Тошкент, Ўздавнашр, 1945, 23-бет. Мазкур ғазал Ёрийнинг қўлёзма девонидан учрамайди. – М.Ж.

¹⁵⁰ Ё р и й. Девон – Тошкент Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик қўлёзмалар институти фонди. инв №93/58. 138-саҳифа.

Жуманазар ЭШОНҚУЛОВ

МУҲАММАДСИДДИК ҲАЙРАТ ВА УНИНГ ДЕВОНИ

Муҳаммадсиддик Ҳайрат (1878–1902) адабий меросининг асосини ғазал, қасида, китъа, кичик маснавий ҳамда байтлар ташкил этиб, улар шоир вафотидан кейин яхлит ҳолатга келтирилган. Садриддин Айний “Эсдалиқлар” асарида Ҳайрат адабий меросига алоҳида фасл бағишлаб, унинг ҳаёт йўлидаги ажойиб саргузаштлари ва ижод маҳсулини бугунги кунга қадар қандай етиб келганлиги ҳақида мулоҳаза юритган¹⁵¹.

1951 йилда тожик адабиётшунос олими Расул Ҳодизода Айний тавсияси ва раҳнамолигида XIX–XX асрлар тожик адабиёти тазкираларини таҳлил ва тадқиқ қилишга киришди. Тадқиқотчи олим ўзининг илмий изланишлари натижасида Тожикистондаги Абулқосим Фирдавсий номидаги кутубхонадаги Шарқ қўлёзмалари захирасидан “Девони Ҳайрат”ни топишга муваффақ бўлди¹⁵². Олимнинг фикрича, вафотидан сўнг уни Абдулвоҳид Мунзим шоирнинг турли қораламалари асосида тартибга келтирган. У бир неча далиллар асосида мазкур нусха Октябрь тўнтаришидан олдинги даврда чиқарилган дафтарга ёзилганлигини аниқлаган, чунки муҳри 1903 йилда деб ёзилган (22). Мунзимнинг Ҳайратнинг тугалланмаган шеърлари, мухаммаслари ва бошқа ғазалларига маҳсус қайдларини кўрамиз (22). Маълум бўладики, бу нусха Ҳайратнинг вафотидан кейин тартибга келтирилган девон бўлиб, эҳтимол у Абдулвоҳид Мунзим уйини талон-торож қилиш вақтида бирон маърифатпарвар кишининг қўлига тушиб, кейинроқ кутубхонага топширилган. Муҳаммадсиддик Ҳайрат девонининг Садриддин Айнийнинг тақлифи ва топшириғига биноан Мирзо Абдулвоҳид Мунзим томонидан китоб шаклида кўчирилган нисбатан ишончли ва муқаммал нусхаси бугунги кунда Тожикистон Фанлар академиясининг қўлёзмалар захирасида №1247 рақами билан сақланади.

Р.Ҳодизода “Шарқи Сурх” (“Қизил Шарқ”) журналининг 1957 йилдаги 5-сонида “Ҳайрат шеърларининг намуналари” номли мақола чоп этиб, унда Ҳайрат девони топилганлиги ҳақида маълумот бериб, шоир шеърларидан намуналар илова қилган. “Жашнномаи Айний” (“Айний юбилейи”) тўпламида нашр қилинган “Айний ва Ҳайрат” номли бошқа бир мақоласида олим Сайдриддин Айнийнинг “Тожик адабиётининг намунаси” ва “Эсдалиқлар”ида келтирилган шеърларини Ҳайрат девонидаги шеърлар билан қиёсий таҳлил қилиб, уларнинг фарқлари, афзалликлари ва муаллифга мансублигини имкон даражасида аниқлаган¹⁵³.

Р.Ҳодизода ташаббуси билан 1964 йилда Ҳайратнинг “Ашъори мунтахаб”и (“Сайланма шеърлар”) нашр этилиб, 2447 байтни камраб

¹⁵¹ Айний С. Ёддоштхо. Жилди 7. Қисмҳои 3–4. – Душанбе, 1957. С. 237.

¹⁵² Ҳайрат. Ашъори Мунтахаб. – Душанбе, 1964. С. 19.

¹⁵³ Расул Х. Айний ва Ҳайрат \ Жашнномаи Айний. – Душанбе, 1960. С. 141–151.

олади. Олимнинг маълумотига кўра, “ушбу девон ниҳоятда аълосифат бўлган дафтар варақларида, настаълиқ ёзувида китобат қилинган. Шеърлар сарлавҳалари қизил бўёқ ва матнлари эса, қора рангда ёзилган бўлиб, шеърлар матни ҳар бир бетда икки қаторда жойлашган. Баъзи бетларнинг хошияларида Ҳайратнинг илова тарикасидаги шеърлари қора ва жўша (қизил бўёқ) рангида ёзилган” (34–35).

Шоир ижодида ғазал етакчи мавкега эга бўлиб, девонида тақрибан 85 та ғазал келтирилган. Бу даврдаги ғазалиёт мавзусига хос бўлган хусусиятлардан бири услуб ва тасвирда ҳиндий услубидаги сўз санъатига ёндашиш кўпроқ кузатилади. Аммо улар тўлиқ ҳиндий услубига тақлид қилмасдан, форсий ва туркий адабиётнинг Ҳофиз, Жомий, Навоий, Фузулий каби забардаст сўз санъаткорлари услуб ва йўналишларига таважжуҳ зоҳир этиб, ғазалда кўпроқ улар изидан борганлар. Мазмуни теран ва бадинияти юксак бўлганлигидан тазкира ва баъзларда бошқаларга нисбатан Муҳаммадсиддик Ҳайрат ғазаллари кўпроқ келтирилган.

Қитъа ҳам Ҳайрат девони таркибидаги асосий жанрлардан бўлиб, унинг тўпلامдаги сони 34 та ва 231 байтдан иборат. Қитъа жанри кўпроқ тарихий мавзуларни қамраб олиб, унга “Аҳмад Дониш вафотига” (2 та), “Туғрал Самарқандий” (2 та), “Рустамчанинг қатл этилишига оид қитъа”, “Насаф вилоятида мажлис ҳикояси”, “Саромос (бош шамоллаш натижасида шишиш касаллиги (минингит) бўлиш ҳикояси” ва ҳоказолар мансубдир.

Муҳаммадсиддик Ҳайратнинг “Ашъори мунтахаб”ида мухаммас жанри ғазалдан кейинги ўринни эгаллайди. Шоирнинг жами 9 та мухаммаси маълум бўлиб, улардан биттаси таъби худ мухаммас бўлиб, қолганлари Бедил Дехлавий, Пари Ҳисорий, Оят, Гавҳарий, Исмаил Бухорий (2 та), Шараф, Яғмо ғазалларига боғланган. Бу мухаммаслар Ҳайратнинг буюк салафлари билан муносиб беллаша олганлигини кўрсатади.

Ҳайратнинг “Ашъори мунтахаб”ида ҳаммаси бўлиб 14 та рубоий келтирилган. Шоир рубоийлари кўпроқ хижрон, замондан шикоят, маъшуқа жамолнинг тавсифи ва ишқу муҳаббат тараннумига бағишланган. Баъзи рубоийлари ижтимоий мавзуларда. Муҳаммадсиддик Ҳайрат аруз илми қондалари ва нозикликларидан яхши хабардор бўлиб, Айний бу борада ўз асарларида ишоралар қилган. Шоир ўзининг биринчи мисраси аруз илми атамаси билан ёзилган бир рубоийсида, айтмоқчи бўлганки: “менинг талабимнинг асли моҳияти сенинг вафосизлигингдан ўзга сурат олди” (201).

Шоирнинг таркиббанд жанрида ёзилган биргина шеъри кузатиладики, у 5 банд ва 44 байтдан иборат. Мазкур таркиббанднинг иккинчи банди байти восила байтисиз бўлиб, “Тоҷик адабиёти намунаси” да:

*Ғар бар сари чашми ман нишини,
Нозат бикашам, ки нозанини, –*

тарзида келтирилган (204).

Ҳайрат ҳажвий шеърларида ўта қаттиқ ва қўпол сўзлар билан ўз замонасидаги ноҳақликлар ва иллатларни кескин танқид остига олади. Масалан, “Дар ҳажви Мир Ҳикмат ва Мир Муҳиддин ном саррофон”

(“Мир Ҳикмат ва Мир Муҳиддин номли саррофлар тўғрисида ҳажв”), “Боз дар ҳажви саррофони мазкур ба равияи Хожа Аҳмад Яссавий” (“Яна Хожа Аҳмад Яссавий йўналишидаги мазкур саррофлар (пулни бошқасига алмаштирувчи, қалбаки пулни ҳақиқий пулдан ажратадиган киши, нархловчи) тўғрисида ҳажв”) ва бошқалар шулар жумласидандир (207–216).

Муҳаммадсиддик Ҳайратнинг пароканда ҳамда тугалланмаган шеърлари 62 байтдан иборат бўлиб, улар турли мавзулар ва асосан китъа, фард каби кичик лирик жанрларда ёзилган. Жумладан, “Қасидаи баҳория” (“Баҳор қасидаси”) дан 9 байт келтирилган (217).

“Сайланма шеърлар”да шоирнинг биргина “Маснавийи саёҳати Фарғона” (“Фарғона саёҳати ҳақида маснавий”) асари жой олган бўлиб, мазкур саёҳатнинг тарихи 1900 йилга тўғри келади. Маснавий 107 байтдан иборат бўлиб, унда шоирнинг Фарғона вилоятига сафари таассуротлари ҳамда ўша давр манзаралари ўз аксини топган.

Ҳайрат девони тадқиқи юзасидан қуйидаги хулосаларга келиш мумкин: 1) шоир форсий ва туркий тилларда шеър ижод қилган; 2) қасида, маснавий, ғазал, мухаммас, китъа, таърих, мусаддас, рубоий, таркиббанд, фард каби кўплаб адабий жанрларда маҳорат билан қалам тебратган; 3) хинд услубига майл қилиб, ундан ижодий фойдаланган; 4) ҳасби ҳол ҳаратеридаги шеърларида унинг фақирона турмуши ва турли ҳасталиклардан азият чеқкани тасвирланган.

РЕЗЮМЕ. Мақолада Ҳайрат девонининг жанрий таркиби ва шеърларининг мавзу қўлами хусусида фикр юритилади.

РЕЗЮМЕ. В статье речь идёт о жанровом составе дивана Хайрата и тематическом охвате го стихотворений.

RESUME. The article discusses the genre structure of Hayrat Diwan and the thematic scope of his poems.

Таянч сўз ва иборалар: девон, жанр, ғазал, қасида, маснавий, мухаммас, китъа, таркиббанд, мавзу, шакл, мазмун.

Ключевые слова и выражения: диван, жанр, газель, қасыда, месневи, мухаммас, кыта, таркиббанд, тема, форма, содержание.

Key words and words expressions: diwan, literary genres, ghazal, kasida, masnavi, muhammas, kita, composition, forma.

Рашид ШУКУРОВ

ҚАТОР УНДОШЛИ СЎЗЛАР ЛУҒАТИНИ ТУЗИШ ТАМОЙИЛЛАРИ

Ўрта мактаб она тили таълимининг концептуал асосларида унинг зарурий воситаси иккита эканлиги таъкидланади: **биринчиси – дарслик, иккинчиси – луғат.** Ўқувчиларнинг ижодий тафаккурини ва нутқини ўстиришнинг зарурий омилларидан бири луғатлар устида ишлашдир. Ривожланган мамлакатларда боғчадан университетгача бўлган таълимнинг ҳар бир бўғини учун юзлаб луғатлар яратилгани, ҳатто рус мактаблари учун ўттиздан ортик луғат турлари мавжудлигини эътиборга олсак, ўзбек мактаблари учун луғатлар тузиш қанчалик долзарблигини ҳис этамиз. Мактаб ва лицей учун изоҳли луғат, маънодош сўзлар луғати, антонимлар луғати, даражаланиш луғати, сўзларнинг бирикувчанлик луғати, уядош

сўзлар луғати, шаклдош сўзлар луғати, ҳар бир фан учун терминологик луғатлар ва комуслар яратиш долзарб вазифалардандир. Бу борада Қарши давлат университети ўзбек тилшунослиги кафедраси профессор-ўқитувчилари мактаблар учун мавзувий ўқув луғатлари тузиб, бу долзарб вазифани бажаришда дастлабки қадамни қўйдилар. Аммо бу луғатларни янада бойитиш, мактаб ва лицей ўқувчилари учун мослаштириш лозим.

XXI аср ўзбек луғатчилиги маълум ютуқларга эришди. Мустақиллигимиз шарофати туфайли луғатчилик иши **умумхалқ** ва **умумдавлат** иши бўлиб қолди. Қисқа вақт ичида 5 жилдди изоҳли луғат, этимологик луғат, кирилл ва лотин алифболарида ўзбек имло луғатлари, ўзбек тили ўхшатишларининг изоҳли луғати, ўзбек тили энантиосемик сўзларининг изоҳли луғати тузилди. Бироқ, луғатчилик ишлари ҳали замон талабидан анча орқада. Мактаб, лицей ўқувчилари учун мўлжалланган имло, талаффуз ва турли изоҳли луғатлар яратишга эътибор қаратилмаяпти.

Мустақиллик шароитида ўқитишга бўлган талаб янгиланаяпти. Баркамол инсонни тарбиялаш эса ўқувчи тафаккурини ривожлантиришни, унинг эркин ва ижодий фикрлашини шакллантиришни талаб этади. Ўқувчининг сўз бойлиги унинг мустақил ва ижодий фикрлаш даражасини акс эттириб, тафаккурининг ривожланишига хизмат қилади. Шунинг учун ҳам **мактаб ўқувчиларига мўлжалланган махсус луғатлар яратиш вақти келди**. Янги ўқув дастури ва дарсликларда турли луғатлар билан ишлашга алоҳида аҳамият берилган, вақт ажратилган. Луғатлар ўқувчиларни ижодий фикрлаш кўникмаларини ҳосил қилувчи асосий омиллардан бири сифатида қабул қилиниб, “Она тили ўқитишнинг асосий воситалари” сирасига киритилган. Мактаб, лицей дастурида луғатлар билан ишлашга алоҳида эътибор қаратилган. Бу эътибор ўзбек луғатчилиги олдида жуда тезлик билан ҳал қилиниши лозим бўлган катта муаммони қўйди. Аввалги луғатларни қайта нашр эттириш билангина муаммо ҳал этилмайди. Ижодий тоншириқларни бажариш учун мактаб ўқувчилари қўлида “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”¹⁵⁴, “Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати”, “Ўзбек тили антонимларининг изоҳли луғати”¹⁵⁵, “Ўзбек тилининг фразеологик луғати”, “Уядош сўзлар луғати”, “Тилшунослик атамаларининг изоҳли луғати”, “Кўш унли ва ундошли сўзлар луғати”, “Қатор ундошли сўзлар луғати” бўлиши ҳаётий заруратдир. Ана шу заруратни ҳис этиб, “Кўш унли ва ундошли сўзлар луғати”, “Қатор ундошли сўзлар луғати”ни тузишни мақсад қилиб олдик. Бундай луғат олий таълим талаблари, мактаб, лицей ўқувчилари учун зарур қўлланма сифатида хизмат қилиши мумкин.

Таркибида ёнма-ён бир хил унли ёки ундош билан келган сўзлар қўш унли ва ундошли сўзлар дейилади. Ўзбек тилида қўш ундошли сўзлар кўп. Қўш унлилар асосан ўзлашма сўзларда учрайди. Ўзбек тилида қатор ундошли сўзлар ҳам кўплаб учрайди. XI асрда яратилган Махмуд ибн

¹⁵⁴ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Беш жилдди. – Тошкент: ЎМЭ, 2006–2008.

¹⁵⁵ Раҳматуллаев Ш., Мамаатов Н., Шукуров Р. Ўзбек тили антонимларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980.

Хусайн ибн Муҳаммад ал-Кошғарийнинг “Девону луғотит турк” (“Туркий сўзлар девони”) асаридида кўш унли ва ундошли сўзлар ҳамда қатор ундошли сўзлар луғати берилган эди. Н.Маҳмудов, А.Нурмонов, А.Собиров, В.Қодиров, З.Жўрабоевалар томонидан яратилган умумий ўрта таълим мактабларининг 5-синфи учун ёзилган она тили дарсликларидида кўш унли ва ундошли ҳамда қатор ундошли сўзларга ўқувчиларнинг диққатини қаратганликлари, бундай луғатларини тузиш талаба ва ўқувчилар учун ғоят зарурлигини кўрсатади¹⁵⁶. Шунини назарда тутиб “Кўш унли ва ундошли сўзлар луғати”¹⁵⁷, “Қатор ундошли сўзлар луғати”ни¹⁵⁸ тузди.

Бир бўғинда ёнма-ён икки хил ундошли сўзлар қатор ундошли сўзлар дейилади. Қатор ундошли сўзлар луғати ҳам мактаб, лицей ўқувчилари ва олий таълим талабаларининг саводхонлигини оширишда фойдали эканлигини ҳисобга олиб, бундай луғатни тузишга ҳам жазм этдик.

Одатда, кўпинча, ўқувчидан тортиб ўқитувчилару мутахассисларгача қатор ундошли сўзлар қандай талаффуз этилиши ва ёзилишини эсда саклаб қололмайди. Чунки қатор ундошли сўзларнинг талаффузи ва ёзилишида фарқли томонлари мавжуд: 1) сўз охирида келган қатор ундошлардан бири талаффузда тушиб қолса ҳам ёзувда ифодаланади: *дўст, гишт, гўшт, артист, статист, процент, кишт* каби; 2) сўз ўртасида келган ундошлардан бири талаффузда тушиб қолса ҳам ёзувда ифодаланади: *дастлаб, даштпиёз, муштламоқ* каби.

Қатор ундошли сўзлар кўпинча сўз бошида келади: *кресло, крест, орт, отряд*, сўз охирида: *пайванд, параметр, раунд, рақс*, сўз боши ва охирида: *транспорт, штамп, штурм* каби.

Икки бўғинда ёнма-ён келган ундош: *мактаб, тахта, уста, ҳамда* каби сўзлар қатор ундошли сўзлар сирасига кирмайди.

Луғат ўзбек тилида илк бор нашр этилаётгани учун унда баъзи мулоҳазали ўринлар учраши табиий. Луғат юзасидан маслаҳат берган китобхонлардан миннатдор бўлардик.

Луғатнинг тузилиши

1. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғатидан ҳозирги ўзбек тилида яхлит лексик бирлик билан ифодаланмайдиган сўзларни ҳам киритдик:

Далв – қудуқдан сув олинадиган идиш.

Набз – қўлдан томир уришини кўриш.

Санж – қўшма сўзнинг иккинчи компоненти.

Синж – чилдирма гардишига ўтказиладиган занжирчалар.

Ҳамдаст – ёрдам берувчи.

2. Баъзи тушунилиши қийин бўлган сўзларнинг маъноси қавс ичида кўрсатилади: *лавҳ* (ёзув тахтаси), *лаҳв* (бефойда иш), *катм* (сир саклаш), *ашк* (кўз ёзи), *ҳатм* (марҳумга фотиҳа ўқиш).

¹⁵⁶ Она тили (5-синф). – Тошкент: Маънавият, 2015, 156–57-бетлар.

¹⁵⁷ Ш у к у р о в Р. Кўш унли ва ундошли сўзлар луғати. – Тошкент: Баёз, 2013.

¹⁵⁸ Ш у к у р о в Р. Қатор ундошли сўзлар луғати. – Тошкент: Баёз, 2014.

3. Қадр, қунт, расм, абр, ажр каби содда сўзлар, *нақшайванд*, *баландпарвоз*, *базмхона*, *дарсхона*, *чустдўпти* каби кўшма сўзлар берилди.

4. Мустақил ҳолда ишлатилмайдиган сўзлар берилди: *дирк* (*дирк этмоқ*), *карр* (*карр қилмоқ*), *қулт* (*қулт этмоқ*) каби.

5. Такрорий сўзлар берилди: *чирт-чирт*, *гарч-гарч*, *қарт-қарт*, *қирс-қирс*, *қулт-қулт* каби.

Баъзи сўзларнинг қайси соҳага оидлиги кавс ичида қискартирилган ҳолда берилди (китоб охирида шартли қискартмалар берилди): *герц* (*бот.*), *критин* (*мат.*), *қулт-қулт* (*тақл.с.*), *себанд* (*мус.*), *назд* (*кл.ад.*) каби.

РЕЗЮМЕ. Мақолада мактаб, лицей ўқувчилари учун лугатлар яратиш долзарб эканлиги асосланган. Қатор ундошли сўзлар лугатини тузиш тамойиллари баён этилган.

РЕЗЮМЕ. В статье обоснована важность создания словарей для школьников и учащихся лицеев. Изложены принципы составления словаря слов с сочетанием согласных.

RESUME. The article is based on the importance of creating dictionaries for high school students and high school students. The principles for compiling a consonant dictionary are outlined.

Таянч сўз ва иборалар: лугат, сўз, кўш унли сўзлар, кўш ундошли сўзлар, қатор ундошли сўзлар, талаффуз.

Ключевые слова и выражения: словарь, слово, слова с удвоенными согласными, слова с сочетанными согласными, произношение.

Key words and word expressions: dictionary, word, double vowel words, double consonant words, series consonant words, pronunciation.

Умиджон ЙИГИТАЛИЕВ

ГАПНИНГ КОММУНИКАТИВ ҚУРИЛИШ ЖАРАЁНИДА “ШАХС” ТУШУНЧАСИНИНГ ДЕЙКТИК ИФОДАЛАНИШИ

Гап лисоний синтактик структуранинг асосий бирлиги. Сўз бирикмаси ва унга ёндош синтактик алоқалар эса мазкур ҳодисанинг таркибий қисмлари саналади¹⁵⁹. Бундан ташқари гап мураккаб иерархик қурилишга эга. У интонация, синтактик номинация¹⁶⁰, модаллик¹⁶¹, формал-грамматик¹⁶² ва коммуникатив-динамик¹⁶³ структуралар каби жиҳатларнинг узвий боғланишидан ташкил топган бутунликдир.

¹⁵⁹ Нурмонов А. Танланган асарлар. Уч жилдик. 1-жилд. – Тошкент: Akademnashr, 2012, 288-бет; Башманов М. Изучение членов предложения узбекского языка в дихотомии “язык–речь”. Уровен языка. АҚД. – Ташкент, 1991; Усмонова Х. Ўзбек тилида гап бўлақларининг позицион тадқиқи. ДДА. – Тошкент, 2007; Богланов В.В. Семантико-синтаксическая организация предложения. – Л., 1977. С. 5–10.

¹⁶⁰ Махмудов Н.М. Ўзбек тилидаги содда гапларда семантик-синтактик асимметрия. – Тошкент, 1984, 92-бет; Хожиев А., Махмудов Н. Семантик ва синтактик позиция \ \ Ўзбек тили ва адабиёти, 1987, 2-сон, 60–63-бетлар.

¹⁶¹ Нурмонов А.Н. Гап ҳақидаги синтактик назариялар. – Тошкент: ТошДУ, 1989; Ёкубов Ж.А. Модаллик категориясининг мантик ва тилда ифодаланишининг семантик хусусиятлари. – Тошкент: Фан, 2005, 44–45-бетлар.

¹⁶² Сайфуллаева Р.Р. Ҳозирги ўзбек адабий тилида кўшма гапларнинг шакл-вазифавий (формал-функционал) талқини. ДДА. – Тошкент, 1994; Қурбонова М.М. Ўзбек тилшунослигида формал-функционал йўналиш ва содда гап қурилишининг талқини. ДДА. – Тошкент, 2001.

Муайян ҳодисанинг замон, макон ҳамда фаолият субъекти (шахс – У.Й.)га ишора қилиши билан боғлиқ назарий қарашлар – **дейксис**¹⁶⁴ ҳодисаси тилшунослигимизда ҳали янги соҳа ҳисобланади. Шу нуктаи назардан тилдаги дейктик жараён асосидаги гапнинг коммуникатив қурилиши, бошқача айтганда, гапда юзага чиқадиган актуал бўлиниш унинг грамматик бўлинишига фаол таъсир кўрсатади, у билан чамбарчас муносабатдорликда амал қилади.

Муайян **шахс** таъсирида¹⁶⁵ гапнинг актуал-коммуникатив бўлиниши унинг шаклий-грамматик бўлинишига қарши қўйилади. Агар шаклий-грамматик бўлинишда грамматик элементлар юзага келса, актуал-коммуникатив бўлинишда матн билан боғлиқ бўлган маъновий элементлар шаклланади¹⁶⁶. Шаклий-грамматик бўлинишнинг асосий элементлари *эга* ва *кесим* ёки *эга* конструкцияси ва *кесим* конструкцияси ҳисобланса¹⁶⁷, актуал-коммуникатив бўлинишнинг асосий элементлари гапнинг нуткий вазият учун маълум қисми ёки *темаси* ҳамда нима хабар қилаётган қисми ёки *ремаси* ҳисобланади (бунда фикр маълумдан номмаълумга қараб йўналади). Мазкур илмий фаразни қуйидаги матн орқали асослашга ҳаракат қиламиз: *“Толибжон қумга чалқанча ётиб, сўнгсиз осмонга тикилди. Бу унинг болалик осмони эди. Ёшилик излари тушган, гўдаклик ўйлари қолган бу сокин оролчадан асло кетгуси йўқ эди”*¹⁶⁸. Бунда, энг аввало, мазкур матндага ҳар бир гап ўзининг *эга* ва

¹⁶³ Нурмонов А. Танланган асарлар. 1-жилд, 385-бет; Матезиус В. О так называемом актуальном членении предложения // Пражский лингвистический кружок. – М., 1967. С. 240–245; Ковтунова И.И. Современный русский язык. Порядок слов и актуальное членение предложения. – М., 1976; Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. – М., 1962. С. 45; Панфилов В.З. Грамматика и логика. – М., 1963; Хайитметов А. Ўзбек тилида актуал бўлиниш ва позицион масалалар. – Тошкент, 1984; Базаров О.О. Ўзбек тилида гапнинг коммуникатив (актуал) тузилиши. НДА. – Фарғона, 2004.

¹⁶⁴ Кибрик А.А. Об анафоре, дейксисе и их соотношении // Разработка и применение лингвистических процессоров. – Новосибирск, 1983. С. 107–128.; Шамова Г.А. К типологии функционирования дейктических средств. АКД. – Пермь, 1992; Иванов Л.Ю. Текст научной дискуссии: Дейксис и оценка. – М.: НИП «2Р», 2003; Мисайлова Т.И. Дейксис как актуализация компонентов речевой ситуации и денотативного содержания в повествовательном и описательном художественных текстах. АКД. – М., 2005; Лутфуллаева Д. Ўзбек тилида сонларнинг дейктик хусусиятлари // Ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари. – Тошкент, 2009, 24-бет.

¹⁶⁵ Крушельницкая К.Г. К вопросу о смысловом членении предложения // ВЯ.1959. – №5. – С. 57; Каримова З. Логико-грамматическое членение простого предложения современном узбекском языке в сопоставлении с английским. АКД. – М., 1981.

¹⁶⁶ Боймирзаева С.Ў. Ўзбек тилида матннинг коммуникатив-прагматик мазмунини шакллантирувчи категориялар. ДДА. – Тошкент, 2010.

¹⁶⁷ Шведова Н.Ю. О соотношении грамматической и семантической структуры предложения // Словянское языкознание. VII Международный съезд славистов. Доклады советской делегации. – М. 1973. С. 461.

¹⁶⁸ Ахмад С. Жимжитлик (Роман). – Тошкент: “O‘zbekiston”, 2011, 9-бет

кесим конструкцияларига эга. Ҳар бир конструкция, ўз навбатида, яна ўзининг ички бош ва иккинчи даражали бўлакларига ҳам бўлинади. Бу шаклий-грамматик бўлиниш саналади. Айни шу конструкцияга бошқа бир жиҳатдан, муайян синтактик ҳодисалар замирида шахснинг яширин ифодаланиши, яъни коммуникатив вазиятда актуал бўлган элементни ифода этишига кўра **тема-рема**тик муносабатни юзага чиқаради. Масалан, “Толибжон кумга чалқанча ётиб, сўнгсиз осмонга тикилди” гапида нуткий вазият учун маълум кесим (рема) ҳамда шу нуткий вазиятда нима хабар қилинаётган кесим (тема) ёрқин кўзга ташланиб туради. Бирок, кейинги гаплар: “Бу унинг болалик осмони эди” ва “Ёшлик излари тушган, гўдаклик ўйлари қолган бу сокин оролчадан асло кетгуси йўқ эди” да матн мазмунидан шахс (Толибжон)га ишора кузатилади. Бу ҳолатни шаклий-грамматик нуктаи назардан тадқиқ қилиб бўлмайди. Бунда, албатта, актуал-коммуникатив бўлинишга ҳамда дейксис ҳодисанинг синтактик (**матн** орқали – У.Й.) ифодаланишига суяниш лозим. Зероки, рус тилшуноси Ю.Караулов таъкидлаганидек: “Ҳар қандай матн ортида лисоний тизимларни эгаллаган муайян шахс туради”¹⁶⁹. Бошқача айтганда, тил ва шахс ўртасидаги муносабатларни ёритиб беришда асосий восита, манба сифатида матн эътироф этилганлиги олимларимиз томонидан исботланган¹⁷⁰. Умуман, нуткий вазият билан шартланмаган матн – гапларда актуал бўлиниш имкониятлари – “тема” ва “рема” грамматик бўлиниш компонентлари – эга ва кесимга мувофиқлашади. Лекин бу дегани нуткий вазият билан шартланмаган барча гапларда тема ва рема эга ва кесимга мос келади деган маънони билдирмайди, албатта.

Нуткий вазият билан шартланмаган, стилистик нейтрал гапларда, одатдаги сўз тартиби ҳукмрон бўлганда, тема иккинчи даражали бўлак саналмаслиги ҳол ёки детерминант вазифасида юзага чиқиши мумкин¹⁷¹. Бундай ҳолларда рема “эга+кесим”дан иборат бўлган грамматик структура доирасида юзага чиқади. Масалан: “Мустақиллик майдонида Наврўз тантаналари бўлиб ўтди” (жонли сўзлашув нуткидан) гапи нуткий вазият билан шартланмаган, стилистик нейтрал, одатда, тўғри тартиб билан шакллантирилган гап ҳисобланади. Унда ўрин холи (“Мустақиллик майдонида” тема вазифасида юзага чиқмоқда, ёки тема метёрий вазиятда ўрин холи билан ифодаланмоқда. Рема эса (“Наврўз тантаналари бўлиб ўтди”) “эга+кесим”дан борат бўлган грамматик асоси ёрдамида юзага чиқмоқда. Ёки шунга ўхшаш: “Кенг дала йўлида қатновчилар сийрак” (Ойбек) гапида тема “кенг дала йўлида” детерминант холи ёрдамида юзага чиқмоқда. Рема эса (қатновчилар сийрак) “эга+кесим”дан иборат бўлган гап грамматик асоси ёрдамида юзага чиққан. Юқоридаги гапларда ҳол ёки

¹⁶⁹ Караулов Ю.Н. Русская языковая личность и задача её изучения // Язык и личность. – М.: Наука, 1989. С. 3–8.

¹⁷⁰ Худайберганаева Д.С. Ўзбек тилидаги бадий матнларнинг антропоцентриқ талқини. ДДА. – Тошкент, 2015, 15-бет.

¹⁷¹ Бошмонов М. Ўзбек тилида детерминант бўлаклар // Ўзбек тили ва адабиёти, 1982, 2-сон, 41–44-бетлар.

детерминант ҳолларнинг гап бошида ўринлашуви одатдаги меъёрий тартиб ҳисобланади¹⁷².

Маълумки, ҳар қандай гап нутқ ичида ўзидан олдинги ва кейинги гаплар билан муносабатда бўлади. Бунда, одатда, синтагматик муносабат олдинги гапдан кейинги гапга қараб йўналади. Яъни гапнинг актуал бўлинишини кўрсатувчи жонли олдинги гапнинг шаклига боғлиқ бўлади¹⁷³. Масалан, “*Аёл бир сиқим тупроқ олди, Юзлари олдига олиб келди. Синчиклаб тикилди*”¹⁷⁴. Матнга эътибор берилса, логик-грамматик тавсиф ва синтагматик муносабат таъсирида “*аёлниг бир сиқим тупроқ олиши*” жумласининг мазмун моҳияти кейинги гаплар (“*юзлари олдига олиб келиши*”, “*синчиклаб тикилиши*”) орқали, нафақат, аёлниг хатти-ҳаракатига, шунингдек, муайян миллатга хос бўлган миллий-маънавий қадриятларга ҳам ишора кузатилади.

Илмий адабиётларда¹⁷⁵ таъкидланганидек, тема ахборот предмети ҳисобланади. Теманиг одатдаги типик ифодаланиш усули эга ва эга гуруҳидир. Рема тема ҳақида маълумот беради. Реманиг типик ифодаланиш усули кесим ёки кесим гуруҳи бўлиб ҳисобланади. Маълум бўладикки, эга ёки эга гуруҳининг олдин келиши, кесим ёки кесим гуруҳининг кейин келиши, контекст ёки нутқий вазиятнинг қандай бўлишидан катъи назар тема-рематик муносабатни ифодалашнинг энг кулай ва энг мувофиқ усули ҳисобланади¹⁷⁶. Бундай тартиб контекст билан боғлиқ бўлмайди. Шу сабабли юкоридаги тартиб ёрдамида шакланган гаплар контекстуал ёки синтагматик гап бўлиб ҳисобланади. Бундай гапларда, одатда, предмет маъносини билдирувчи сўзлар тема, белги-ҳаракат маъносини билдирувчи сўзлар рема бўлади¹⁷⁷. Бироқ нутқий вазият ёки контекст актуал бўлинишнинг юкоридаги тартибини бузиб юбориши ҳам мумкин¹⁷⁸. Бунда актуал бўлинишнинг бошқа бир парадигмаси юзага келади. Бундай ҳолатда белги билдирувчи сўзлар *тема*, предмет билдирувчи сўзлар *рема* бўлиб келиши ҳам мумкин.

Бир гапда бирдан ортиқ тема қатнашганда актуал бўлиниш босқичли ҳолатда касб этади. Гап икки темали бўлганда тема ремага ажратишнинг биринчи босқичида иккинчи тема рема таркибига қиради. Иккинчи босқичда эса рема қисм яна ўз ичида тема-ремаларга бўлинади. Бу синтактик жараёнлар, ўз навбатида, унинг замирида шахс ёки шахсга хос характерни қизиқ беради. Чунончи, қуйидаги матнга эътибор қаратайлик: “*Бадавлат одам жон бераётганда тўплаган бойлигидан ажраётгани учун қайғурадими ё йўқми – билмаймиз. Улар жондан эмас дунёларидан жудо*

¹⁷² Убаева Ф. Ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳол категорияси. – Тошкент: Фан, 1972, 78-бет.

¹⁷³ Нурмонов А., Маҳмудов Н., Аҳмедов А., Солихўжаев С. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. – Тошкент: Фан, 1992, 99-бет.

¹⁷⁴ Мурод Т. Отамдан қолган далалар. – Тошкент: Шарқ, 1994, 88-бет.

¹⁷⁵ Золотова Г.А. Кўрсатилган асар, 46-бет; Базаров О.О. Кўрсатилган автореферат, 16-бет.

¹⁷⁶ Падучева Е.В. О семантике синтаксиса. – М., 1974. С. 12.

¹⁷⁷ Нурмонов А. ва бошқ. Кўрсатилган асар, 100-бет.

¹⁷⁸ Ўринбоев Б. Сўзлашув нутқида гап бўлаклари тартиби // Ўзбек тили ва адабиёти, 1976, 6-сон, 49–53-бетлар.

бўлаётганликлари учун аламдалар, дея олмаймиз...¹⁷⁹. Мазкур матн, нафақат, “бадавлат одам”, балки “мансабдор” шахснинг ҳам ўлим тўшагида ётиши (“оғзим энди оиға етганида, бошим тоиға етди-я”) жараёнидаги аламли ўй-хаёлларига ҳам ишора қилади. Умуман олганда, ушбу турдаги грамматик ва актуал бўлинишларни ифодаловчи воситалар, улар синтактик-семантик ва формал-грамматик кўринишга эга бўлишдан қатъи назар, маълум функционал-прагматик майдонлар атрофида гуруҳланиди ва булардан энг асосийлари дейктик жараён сифатида **шахсга** ишора қилади.

РЕЗЮМЕ: Ушбу мақолада гапнинг коммуникатив қурилиш жараёнида “шахс” тушунчасининг дейктик ифодаланиши ўзбек тили материаллари мисолида аниқланган.

РЕЗЮМЕ: В данной статье на материале узбекского языка выявлено дейктическое выражение понятия «личность» в процессе коммуникативного конструирования предложения.

RESUME: In this article, the deictic expression of the concept of “personality” in the process of communicative construction of a sentence is identified using the example of materials in the Uzbek language.

Таянч сўз ва иборалар: шахс, тушунча, гап, гапнинг шаклий-грамматик бўлиниши, гапнинг актуал-коммуникатив бўлиниши, дейксис, дейктик ҳодиса, матн, коммуникатив воситалар

Ключевые слова и выражения: личность, понятие, предложение, формально-грамматическое деление предложения, актуально-коммуникативное деление предложения, дейксис, явление дейксиса, текст, коммуникативные средства.

Key words and word expressions: personality, concept, sentence, formal grammatical division of a sentence, actual communicative division of a sentence, dexterity, action event, text, communicative means

Ўтқур ИСЛАМОВ

НУТҚ МАДАНИЯТИ СОҲАСИГА ИЛМИЙ ВА ТАШКИЛИЙ ЁНДАШУВ

Ҳозирда тилшунослиқда “тил маданияти” ва “нутқ маданияти” деб номланган тушунча, умуман, одамларнинг ижобий ёки салбий муносабатининг таркибий қисми бўлиб, унинг талаблари турли тарихий даврларда жамият ва ижтимоий табақаларнинг тилга доир давлат олиб бораётган сиёсат билан ҳам боғлиқ ҳолда ўзгаришларга учраб турган.

Ўтмишда кишилар тил – инсон тарбияси ва ахлоқ-одобининг, шунингдек, комилликка эришишнинг асосий воситаларидан бири, деб билганлар. Шу сабабли “нутқ маданияти” тушунчаси “нутқ одоби”, “нутқий ахлоқ” деб юритилган. Яъни одоб-ахлоқ нормаларидан бири, дея қаралган.

Нутқ маданиятини илмий тушунча, лингвистик талаб ва ҳодиса деб тушуниш, асосан, адабий тил пайдо бўлиши ва адабий тилнинг қонун-қоидалари, мезонларига, меъёрларига амал қилиб ёзиш ва сўзлаш, маърифатга интилиш билан боғлиқ. Шу маънода “тил маданияти”, “нутқ маданияти” тушунчаларининг ахлоқ-одоб категорияси, лисоний категория, илмий тушунча ва халқона тушунча, табиий-одатий ҳодиса ва илмий тушунча сифатидаги хусусиятларини фарқлаш лозим. Масалан, тил талаб-қоидаларига амал қилиш табиий эҳтиёж сифатида доимо мавжуд бўлган, аммо уни илмий тушунча доирасида умумлаштириш ва “нутқ маданияти” деб номлаш илмий ишларда XX аср бошларида учрайди ва ўтган асрнинг

¹⁷⁹ М а л и к Т. Танланган асарлар. Ўн учинчи жилд. Умидлар дашти. – Тошкент: Sharq, 2016, 110-бет.

60-йилларида у тилшуносликда махсус соҳа ва тушунча сифатида шаклланди ва эътироф этилди. Илмда нутқ маданиятининг назарий ва амалий муаммолари махсус тадқиқ қилина бошлади. Натижада мана шу даврга келиб нутқ маданияти мавзуга бағишланган рисолалар, мақолалар, илмий тўпламлар нашр этилди. Нутқ маданияти тилшунослик соҳаси сифатида тан олинди ҳамда мутахассислар томонидан соҳанинг илмий режалари тузилди.

Нутқ маданияти муаммосини тадқиқ қилиш аввалига жамоатчилик асосида ташкилий жиҳатдан уюштирилди. Дастлаб Москвадаги Рус тили институтида Нутқ маданияти сектори очилди. Сўнгра мана шундай секторлар собиқ иттифоқнинг барча миллий республикаларида ҳам ташкил қилинди. 1969 йили “Нутқ маданияти” сектори ЎзР ФА Тил ва адабиёт институтида ҳам ўз ишини бошлади. Мана шу пайтдан бошлаб ўзбек нутқи маданияти муаммоларини махсус режа асосида илмий тадқиқ қилиш бошланди ва нутқ маданиятига эътибор кучайди, аммо нутқ маданияти тушунчасининг кўпгина муаммолари, тадқиқ методикаси, ушбу соҳа тилшуносликнинг бошқа соҳаларидан фарқли томонлари ноаниқ эди. Ўша пайтда нутқ маданияти ҳақида фикр юритган муаллифлар уни гоҳ соф назарий ёки соф амалий муаммо сифатида тушундилар.

Қайд қилинган ишлар эълон қилингандан кейин анча вақт ўтди. Мустақилликдан сўнг нутқ маданияти соҳасининг бир қатор мураккаб муаммоларига оид анчагина ишлар қилинди. Ўзбек тилшунослигида нутқ маданияти ўрта мактаб, лицей ва коллежларда кенгрок ўрганиладиган бўлди. Бунинг учун, аввало, ўқитувчининг нутқ маданияти борасида намунали савияда бўлиши алоҳида ўрин тутиши сир эмас, албатта. Ушбу муаммонинг барча томонларига жавоб берувчи, ўқитувчилар учун энг зарур тавсияларни ўз ичига олган қўлланмалар яратилди¹⁸⁰. Шунга қарамадан нутқ маданиятининг бир қатор назарий муаммолари ҳали ҳам ноаниқ, мунозаралигича қолмоқда.

Бизнингча, нутқ маданияти соҳасининг мақсад ва вазифаларини, ушбу тушунчанинг моҳиятини аниқ белгилаб олиш мазкур соҳанинг ривожини учун ниҳоятда муҳим. Айниқса, ушбу масала ўзбек тилшунослиги учун жуда лозимдир. Нутқ маданияти тушунчасининг моҳияти, ушбу соҳанинг мақсад ва вазифаларига доир айрим фикрлар баъзи ишларда учраб туради. Бундай фикр баён қилинган адабиётларнинг кўпчилиги рус олимлари қаламига мансуб. Бизнинг ушбу масалани тилга олишдан мақсадимиз, эзгу ниятимиз ҳам нутқ маданияти тушунчасига ва нутқ маданияти соҳасига, уларнинг моҳияти, мақсад ва вазифаларига маълум аниқлик киритишга уринишдан иборат. Нутқ маданияти тушунчаси ва соҳасининг бир томондан, ҳали етарли аниқликка эга эмаслиги, иккинчи томондан, ушбу масалаларга оид фикрларнинг кўпчилиги кўп ҳолда бир-бирини инкор этиши ва мунозарали эканлиги бизни ушбу йўналишда иш кўришга мажбур этди. Филология фанида кейинги вақтда жуда тез-тез тилга олинаётган, кўпгина илмий мунозараларга сабабчи бўлаётган

¹⁸⁰ Қўнғуров Р., Бегматов Э., Тожиев Ё. Нутқ маданияти ва услубият асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992; Махмудов Н. Ўқитувчи нутқи маданияти. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2007.

ходисалардан бири нутқ маданияти ёки тил маданияти деб юритилаётган муаммолардир.

Нутқ маданияти тушунчаси, унинг асосий моҳияти, ушбу тушунчанинг юзага келиш даври, тадқиқот объекти, бошқа лингвистик категориялардан чегараси ҳамда иш кўриш методи ҳақида фанда турлитуман қарашлар, бири иккинчисини инкор қилувчи фикрлар анчагина. Шу сабабли жуда кўпчилик тадқиқотчиларнинг ҳақли равишда қайд этишларича, нутқ маданияти муаммосини назарий жиҳатдан асосламасдан туриб бу соҳада бирор илмий муваффақиятга эришиш қийин. Ҳозирда нутқ маданияти соҳаси юкорида ҳам қайд этилганидек, энг муҳим муваффақиятларни қўлга киритди, яъни нутқ маданиятини илмий муаммо сифатида қўйиш ва ишлаш лозимлиги кўпчилик олимлар томонидан тан олинди. Шу сабабли ҳам В.В.Веселитский бир вақтлар: “Ҳозирда нутқ маданияти бўйича тадқиқот олиб боришнинг зарурлигини исботлаб ўтириш ортикчадир”¹⁸¹, – деб ёзган эди. Лекин, афсуски, нутқ маданияти соҳасининг алоҳида мустақил муаммо сифатида мавжудлиги ва унинг ҳал этилиши мумкинлигига шубҳа билан қаровчи кишилар ҳам йўқ эмас. Баъзи тадқиқотчиларнинг бундай мулоҳазаларга келишининг асосий сабаби, бизнингча, нутқ маданияти ҳодисасининг тилшуносликда ҳозирга қадар етарли даражада ойдинлашмаганлиги, кўп ҳолда аниқ ҳодиса сифатида кўрсатилмасдан, умумий, мавҳум гаплар тарзида талқин этиб келинаётганлигидир. Нутқ маданияти соҳасига ишончсизлик билан қарашни туғдирувчи сабаблардан яна бири, бизнингча, бу муаммони фақат ўта оддий ҳолда тушуниш ва тушунтиришдан иборат. Бундай қарашга кўра, нутқ маданияти тилшуносликнинг тилдаги хатоликларни, чалкашлик ва нуқсонларни ахтарувчи, уларни коллекция қилувчи ҳамда бундай ҳодисаларга қарши фақат “қураш” олиб борувчи соҳадир. Масалан, бундай тушуниш ва тушунтириш нутқ маданиятининг ўз илмий қарашларига эга бўлган мустақил лингвистик соҳа эканини шубҳали қилиб қўяди.

Кўзга кўринган тилшунослар ҳам нутқ маданияти масалаларини долзарб муаммо сифатида ҳар доим таъкидлаб ўтганлар. Умуман нутқда йўл қўйилган турли нуқсонларни аниқлаш ва унга қарши қурашиш тилшуносларнинг вазифасига қиради. Аммо бу масаланинг фақат практик томони бўлиб, ўз ўрнида унинг ўз назарий асосларини ҳам ишлаб чиқишни талаб этади.

Нутқ маданияти деб юритилаётган соҳа тилшунослик фанида ўз ўрнини топиши ва мавқеини эгаллаши учун, бизнингча, у назарий жиҳатдан асосланиши, унинг текшириш объекти, муаммолари, илмий методи, амалий аҳамияти сингари масалалари аниқланиши, исботланиши керак. Нутқ маданияти масалаларига бағишланган ва мамлакатимиз шаҳарларида нашр этилган китоб ва тўпламлар, алоҳида катга ва кичик мақолалар, қўлланма ва рисоаларни ўрганиб чиқиш нутқ маданияти муаммосининг турли муаллифлари томонидан ҳар хил талқин этилаётганлиги ҳар хил маъно ҳамда мазмунда, турли услуб ва усулда

¹⁸¹ Веселитский В.В. О некоторых понятиях правильной речи // Сб. «Вопросы культуры речи», №6. – М., 1961. С. 69.

тушунтирилаётганини пайқаш имкониятини беради. Баъзи тилшунослар нутқ маданияти соф назарий муаммо деб тушунсалар, баъзи тилшунослар эса уни фақат амалий масала ва соҳа сифатида талкин этадилар. Бундай асарлар орасида нутқ маданияти масалалари этикавий категория, психологик ёки методик-педагогик муаммо тарзида ёритилган ишлар ҳам учрайди.

Нутқ маданияти тушунчаси ва муаммосини лингвистик аспектда тушунишда ҳам аниқлик ва изчиллик белгиланган эмас. “Нутқ маданияти” сарлавҳаси билан нашр этилган ва этилаётган асарларнинг кўпчилигида, асосан, тилшуносликнинг шу кунга қадар у ёки бу бўлимларида ўрганиб келинган тушунчалар ҳамда маълумотлар берилади. Натижада нутқ маданияти соҳаси билан лингвистиканинг бошқа бўлимлари ўрганувчи масалалар орасидаги ўхшашлик юзага келадики, бу нутқ маданияти тушунчасининг ўзига хос мустақил муаммо ва соҳа эканини шубҳали қилиб қўяди. Шу сабабли ҳам ҳар ҳолда нутқ маданияти соҳасининг мустақил муаммо тарзида яшаш ҳуқуқига эгаллигини исботлаш лозим бўлади. Шунинг учун ҳам, бизнинг назаримизда, тилшуносликда ҳали бу соҳа илмий таҳлиллар асосида деярли пухта ишланган эмас. Масалан, маданий нутқ тушунчаси, маданий нутқнинг мезони, нутқ маданияти соҳасининг ўрганиш объекти, унинг категориялари, маданий деб юритилувчи нутққа талаб даражаси ва б. Шу туфайли ҳам нутқ маданияти тушунчасининг моҳияти ва мақсади ҳақида тилшунослик фанида эришилган ютуқларни ўрганиш ва илмий умумлаштириш, ўз навбатида, уни янада ривожлантириш асосида аниқлик сари бориш ғоят муҳимдир. Нутқ маданияти (маданий нутқ) нинг у ёки бу томони юзасидан айтилган баъзи кимматли фикрлар турли муаллифларнинг ишларида билдирилган. Масалан, нутқ маданияти тушунчасига берилган ўнлаб таърифларни учратиш мумкин. Уларнинг барчаси ҳам бир-бирдан маълум томони билан фарқланади. Бундай таърифларни умумлаштириш, илмий нуқтаи назардан мақсадга мувофиқ бўлганини танлаш мумкин. Шу кунга қадар собиқ иттифок тилшунослигида нутқ маданияти муаммосини атрофлича, кенг назарий ҳамда амалий тарзда исботлаб ва тавсифлаб берувчи монографик тадқиқотлар юзага келганича йўқ. Шу сабабли нутқ маданияти тушунчаси, унинг лингвистик соҳа сифатидаги хусусияти ҳамда муаммолари мунозарали, етарли аниқланмаган ва тарқок ҳолда қолиб келмоқда.

Ўзбек тилшунослигида нутқ маданияти муаммосини ўрганиш илмий асосга қўйилган, яъни биринчидан, нутқ маданиятини ўрганиш ташкилий жиҳатдан уюштирилган. Нутқ маданияти ёки тил маданияти номи билан илмий текшириш институтларида ва олий таълим муассасаларида нутқ маданияти муаммосини ўрганиш бўйича шароитлар назарий-амалий жиҳатдан мустаҳкамланди. Яъни нутқ маданияти масалалари олий ўқув юртларида махсус курс сифатида ўқитиладиган бўлди. Нутқ маданияти масаласи эндиликда тор илмий доирадан чиқиб, умумхалқ мулкига, кенг халқ оммасини кизиктирувчи, ҳаяжонлантирувчи муаммолардан бирига айланмоқда. Нутқ маданияти ҳақида эндиликда баъзи мутахассис олимларгина эмас, балки бошқа фан соҳиблари ҳам, кенг халқ оммаси вакиллари ҳам ушбу соҳа доирасида муҳокама, мунозара

киладиган бўлди. Тўртинчидан, нутқ маданияти тушунчаси ва унинг илмий асосларини ишлаш ва ташвиқот қилиш ишончли ҳамда қониқарли воситалар орқали олиб борилмоқда. Шу кунга қадар нутқ маданияти масалаларига доир махсус рисолалар нашр этирилган¹⁸². Республика радиоси ва телевидениесига нутқ маданияти масалалари махсус эшиттиришларда, суҳбатларда кенг ёритилмоқда.

Келтирилган фактларнинг ўзиёқ нутқ маданияти масаласининг ўзбек тилшунослиги ва ўзбек халқи маданий ҳаётида ҳам илмий, ҳам ташкилий жиҳатдан рўёбга чиқаётганлигидан, юртимизда миллий тилнинг тараққиёти учун кенг кўламли ишлар уюштирилаётганлигидан далолат беради. Демак, илмий ва ташкилий ёндашув нутқ маданияти соҳаси тараққиёти учун асосий омил сифатида белгиланиши бугунги куннинг энг долзарб масаласидир. Чунки бу икки ёндашувсиз нутқ маданияти соҳасини махсус соҳа сифатида ўрин топишини, тараққиёти ва тақомилини тасаввур этиш қийин.

РЕЗЮМЕ. Мақола нутқ маданияти соҳасига илмий ва ташкилий ёндашув муаммолари тахлилига бағишланган.

РЕЗЮМЕ. Статья посвящена проблемам научного и организационного подхода к культуре речи.

RESUME. The article is devoted to the analysis of the problems of scientific and organizational approach to the field of speech culture.

Таянч сўз ва иборалар: тилшунослик, нутқ маданияти, муаммо, категория, тушунча, тадқиқ, таҳлил, таъриф.

Ключевые слова и выражения: языковедение, культура речи, проблема, категория, понятие, исследование, анализ, определение.

Key words and words expressions: linguistics, speech culture, problem, category, concept, research, analysis, definition.

Насиба ЯРАШОВА

БАДИЙ МАТНДАГИ БОЛАЛАР НУТҚИДА ФОНОГРАФИК-УСЛУБИЙ ВОСИТАЛАРНИНГ ҚўЛЛанилиши

Болалар нутқи, унинг ривожланиш масалалари психолог, педагог, логопед ҳамда тилшуносларнинг доимо диққат марказида бўлган. Рухшунослар томонидан болалар нутқининг психологик жиҳатлари ўрганилган бўлса, XX асрнинг 40-йилларига келиб болалар нутқининг

¹⁸² Хўжаева Л. Нотиклик санъати. – Тошкент, 1967; Иномхўжаев С. Ўтмиш Шарқ нотиклиги. – Тошкент, 1972; Иброҳимов И. Адабий талаффуз маданияти. – Тошкент, 1972; Иброҳимов С. Тилга эътибор – элга эътибор. – Тошкент, 1972; Содикова М. Нутқ этикаси. – Тошкент, 1972; Бегматов Э. Нутқ маданияти ва норма. – Тошкент, 1978; Аҳмедов А. Тил – лектор қуроли. – Тошкент, 1972; Собиров М. Лекторлик маҳорати ҳақида мулоҳазалар. – Тошкент, 1972; Усмонов Ў. Ҳозирги адабий талаффуз ҳақида. – Тошкент, 1973; Бегматов Э., Туробова М. Буржуача суҳанбозликнинг реакцион моҳияти. – Тошкент, 1973; Маҳмудов Н. Тил. – Тошкент: Ёзувчи, 1998; Маҳмудов Н. Ўқитувчи нутқи маданияти. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2007 ва бошқалар.

фонологик хусусиятлари тадқиқ этила бошланди¹⁸³. Зеро, А.М.Шахнарович таъкидлаганидек, «бола нутки лингвист учун ўзига хос синов майдони бўлиб, бу ерда мавжуд назариялар ва махсус яратилган нутк онтогенези концепциялари синовдан ўтади»¹⁸⁴. Шу боис тилшуносликда ҳозирга қадар яратилган тадқиқотларда болалар нутки фаолияти, уларга таъсир этувчи омиллар ва уларнинг механизмлари тадқиқ қилинган. «Боланинг ўзини тутишида юзага келувчи мураккаб бошқарув масалаларида нутк фаолияти асос бўлади»¹⁸⁵.

Боланинг нуткий фаолияти бадий матнда яққол юзага чиқади, катталар каби боланинг нуткий савияси, фикрлаш кўлами ва рухий дунёсини намоён этишнинг ҳам энг мақбул йўли бадий матнда улар нутқини хослаштириш, индивидуаллаштиришдир. Шунинг учун маҳоратли ёзувчиларнинг қаҳрамонлари нутки бир-биридан фаркли ва бетакрор тарзда шакллантирилган бўлади.

Бадий матндаги болалар нутқининг услубий жиҳатлари тадқиқ этилганда, фонетик бирликларнинг эстетик хусусиятларига алоҳида эътибор қаратиш зарурлиги кўзга ташланади. «Одатда, тилдаги бирор стилистик хусусият лексик ёки грамматик жиҳатдан тўла намоён бўлмаса, уни фонетик жиҳатдан шакллантириш натижасида тўлдирилади»¹⁸⁶. Бадий матнда сўзнинг турли ўрнида унли ёки ундош товушларни бирдан ортик ёзиш, ундошларни қаватлаш, сўзларни тўғри талаффуз қила олмаслик, товушларни ортириб қўллаш ёки товушларни тушириб қолдириш натижасида эмоционал-экспрессивлик юзага чиқади. Унли ёки ундош товушлар услубий жиҳатдан хосланганда улар билан боғлиқ нормаларни ёзувда айнан ифодалаб бўлмайди, аммо фонографик воситалар ёрдамида талаффуз ҳамда тавсиф мувофиқлиги таъминланади. «Афлотун ва Арасту яшаган замонлардаёқ сўзнинг талаффуз тарзи ва уни айнан ёзувга кўчириш муаммоси мутафаккирлар эътиборини ўзига жалб қилган эди. ... сўзнинг, сўздаги ҳарфларнинг талаффузи билан боғлиқ оҳанглар гармонияси буюк файласуфларга илҳом манбаи бўлган эди. Улар сўз таркибига сингиб ўзига хос маъно ва оҳанг касб этиб улгурмаган ҳарфларга ҳам ўзгача мазмун беришга интилишган эди»¹⁸⁷. Олимлар томонидан тезлик ҳамда шиддатнинг рамзи сифатида **р** товуши, виқор, силлиқлик ва ялтироқликнинг ифодачиси сифатида **л** ундоши, кискаликнинг кўриниши сифатида **и** унлиси, кенгликнинг рамзи сифатида **а** товуши, абадият белгиси сифатида **е** унлиси келтирилган. Товушларнинг табиатини ўрганган баъзи мутахассислар даҳшатни ёдга солувчи сифатида

¹⁸³ M o w g e r O. N. Speech development in the young child, the autism theory of speech development and some clinical applications. In: Journod of speech and hearing disorders, 1952. P. 17., 263.

¹⁸⁴ Ш а х н а р о в и ч А. М. Проблемы психоллингвистики. – М.: Наука, 1987. С. 134.

¹⁸⁵ Л у р и я А. Р. Язык и сознание. – М.: Наука, 1979. С. 70.

¹⁸⁶ А б д у а з и з о в А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992, 16-бет.

¹⁸⁷ Й ў л д о ш е в М. М. Бадий матн ва унинг лингвопоэтик таҳлили асослари – . Тошкент: Фан, 2007, 42-бет.

у, д, р товушларини, хурсандчиликнинг рамзи деб и унлисини, назокатнинг кўрениши сифатида м, н, л сонор товушлари талкин қилинган¹⁸⁸. Гувоҳи бўлинганидек, ҳар бир товушнинг рамзий ифодаси қадим замонларга бориб тақалади.

Рус тилидаги илмий манбаларда з, с товушлари сокинлик ва хотиржамликка, ч товуши чорасизлик ва кескинликка, л товуши назокат ва гўзалликка, р товуши қатъиятга ишора қилиши таъкидлаб ўтилган¹⁸⁹. Д.Галикарнасский, А.Августин, М.Ломоносов, Г.Лейбницлар айрим товушларнинг семантикасига доир кимматли фикрларини мисоллар орқали исботлашган¹⁹⁰. Жумладан, М.Ломоносов а товуши улуғворликни, коинотнинг кенглигини, қутилмаган кўрқинчни; е, и, ю товушлари майинликни, ёқимлиликни, йиғлоқиликни ва кичик нарсаларни; я ёқимлиликни, қувноқликни, майинлик ва мойилликни; о, у, ы кўрқинч ва кучли нарсаларни: ғазаб, ҳасад, ҳадиксираш ва қайғуни англатиши; к, п, т, б, г, д лар тумтоқ, маъносиз ва уларда майинлик ҳам, куч ҳам йўқ эканлиги, с, х, ц, ч, р талаффузда жарангдор ва шиддаткор ҳамда кучли, буюк, баланд, кучли ва ажойиб нарса ва ҳодисаларни ифодалаши, ж, з, в, л, м, н мулоғим талаффуз этилиши ва шунинг учун мулоғим ва юмшоқ нарса ва ҳаракатларни ифодалаши ҳақидаги фикрларини қайд этган¹⁹¹. Зотан, тил ташувчиси нуктаи назаридан олиб қаралганда, товушларнинг маълум семантик-услубий маънога эга эканлиги шубҳасиз.

Худойберди Тўхтабоев асарларидаги болалар нутқида қўлланилган фонографик воситалар текширилганда, улар нутқида ундош товушларнинг мотивланиши кузатилди. Шу ўринда айтиш жоизки, мактабгача ёшдаги болаларнинг кўпчилигида асосан ундош товушларни тўғри талаффуз қила олмаслик ҳолати кузатилади. Болалар кўп вазиятларда шовқинли, титроқ, сонор ундошларни талаффуз қилишда қийналишади. Ана шундай товушлардан саналган р ҳамда л товушларини талаффуз қилиш жараёнида айрим ҳолларда болалар нутқида р→л ёки л→й нуксонлари кўзга ташланади, масалан: *рўмол-лўмол, лаб-йаб* тарзида. Нутқ муаммолари ўз вақтида бартараф этилмаса, бола нутқи ривожига салбий таъсир кўрсатиши мумкин. Бу каби жиҳатлар бадий матнда ҳам кузатилади. Масалан, «Бемор» ҳикояси қаҳрамони – тўрт яшар қизча нутқида куйидагича жумла келтирилган: – *Худоё аямди дайдиға даво бейгин...*¹⁹². Бадий матнда бу каби қўлланишлар орқали бола нутқида хос табиийликни таъминлаш мақсад қилиб олинади. Шунингдек, Х.Тўхтабоевнинг «Телебола» ҳикояси қаҳрамони 7 ёшли Давронбой нутқида р товуши қатъият, шиддат, кескин ҳаракат тусини ифодалашга хизмат қилганлиги кўзга ташланади: – *Бас қилинлар, ўртоғим қийналиб*

¹⁸⁸ Қаранг: К у х а р е н к о В. А. Интерпретация текста. – М.: Просвещение, 1988. С. 192.

¹⁸⁹ <http://www.Lunaris.narod.ru/book/parts>.

¹⁹⁰ Ж у р а в л ё в А. П. Фонетическое значение. – Л.: ЛГУ, 1974. С. 16–17.

¹⁹¹ Б а р л а с Л. Г. Русский язык. Стилистика. – М.: Просвещение, 1978. С. 189.

¹⁹² Қ а х х о р А. Дахшат (ҳикоялар тўплами). www.ziyouz.com. 6-бет.

кетди...^{*} Асарнинг яна бир ўрнида **р** товуши жумла мазмунига монанд тарзда, яъни фоносемантиклик касб этиб, боладаги титрок, кўрқувни ёркин ифодалашга хизмат қилган: – *Барибир мен кўрқавераман. (28-б.)*

«Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да **кўрқмоқ** сўзининг лексик маъноси куйидагича келтирилган: **КЎРҚМОҚ** 1 Кўрқув хис этмок, кўрқув ҳиссига берилмок. 2 Кўрқоклик, юраксизлик қилмок, юраги бетламай, дов бермай қочмок. 3 Ҳадик олмок: ботина олмаслик, юраги дов бермаслик; чўчимок. ...¹⁹³

Кузатилганидек, *кўрқавераман* сўзи семантикаси ва сўзнинг шаклий ифодасидаги **р** товуши такроридан ифодаланаётган мазмун уйғунликда кучли таъкид олган. Ёки «Уч сайёҳнинг сафари» асари бош қаҳрамони Сорахон нутқида **л** товушининг такрор қўлланиши орқали гўзаллик ҳамда назокат намоён этилган: – *Вой, лолалар ҳам очилиб ётибди. (75-б.)*. Гендер хусусияти жиҳатидан фарқлаганда, киз болалар нутқида ўзига хос нафосат, назокат, гўзал нарсаларга нисбатан эътиборнинг юқори эканлиги, ҳар бир чиройли нарсадан завқланиб, баҳра олишга интилиш кучлилигига гувоҳ бўламиз. Ижодкор асарларида асосан ўғил болалар бош қаҳрамон сифатида танланган, ўғил болалар нутқида уларнинг табиатига хос эркинлик, мустақиллик, кайсарлик, ўз сўзида қатъий туриш, уддабуронлик, мардлик, киз болалар нутқида киз болаларга хос мулоқотмандлик, дўстоналик, мулойимлик, итоаткорлик сифатларини кўрсатиб бера олган: – *Оловни мен ёқдим, – деб Ҳумоюн ўрнидан туриб кўйлагини еча бошлабди.*

«Пешонасига телевизор ёпишган боланинг саргузаштлари» асари қаҳрамони Ҳафизахоннинг нутқида ҳам **и** унли товуши ўзига хос услубий вазифа бажарган: – *Сиз сеҳргармисиз? (61-б.)*. Бу ўринда кўнгли тоза, меҳрибон Ҳафизахон ўз ички хис-туйғуларини яширолмай, мўъжизалар кўрсатган аёлга кўрқа-писа «*Сиз сеҳргармисиз?*» дейди, бу ўринда сўзлардаги **и** товушининг такрори асосида ижодкор қаҳрамонининг руҳий ҳолатидаги кўрқувни, йиғлаш туйғусига мойилликни ифодалаш каби кечинмаларни кўрсатиб бера олган.

Одатда, болаларнинг нутқи табиат ходисаларида кечадиган товушларга ёки катталар нутқида тақлид тарзида шакллана боради. Илмий адабиётларда онаматопея усули хусусида гапириладики, «онаматопея – поэтик нутқда шеър ёки насрдаги товуш ходисаларига бадий тақлид қилиш усулидир»¹⁹⁴. Х.Тўхтабоевнинг «Куёнлар салтанати» асари қаҳрамони Эгамберди нутқида табиат ходисалари рўй берадиган пайтда намоён бўлувчи физик товушларни ифодалашда нутқ товушларидан бирининг физик-акустик аспектига мос келиши кузатилади: ... *ниятимга етказ деб шивирлаб туришинг керак. (59-б.) // ... шиддат билан кириб*

^{*} Тўхтабоев Х. Муҳаббат кўшиғи. – Тошкент: Зиё нашр, 2019, 42-бет. Бундан кейинги мисолларда қавс ичида асар номи ва саҳифаси кўрсатилади.

¹⁹³ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Беш жилдли, 5-жилд. – Тошкент: ЎМЭ, 2008, 415-бет.

¹⁹⁴ Хотамов Н., Саримсоков Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1979, 215-бет.

келди. (110-б.). – Эгам, шовқин солма... (114-б.). //...«шошил, шошил, шошилгин» деб қистаб турар... (131-б.).

Юқоридаги мисолларда **ш** ундош товушининг шовқинли эканлигига эътибор қаратилиб, *швираммоқ, шиддат, шовқин, шошилмоқ* каби лексемаларни талаффуз қилиш орқали улар англатадиган маъно аниқ тасаввур этилади, товушлар гармонияси маъно билан уйғунлик касб этиб, сўзга кўшимча эмоционал-экспрессив вазифа юклаб, маъно бўёқдорлигини кучайтиришга хизмат қилган.

В.Виноградов қайд этганидек, «Тил системасида нутқ товушлари ҳам маънодор, уқилган бўлади. Сўзнинг товуш шакли турли маъно оттенкаларининг манбаи ҳисобланади»¹⁹⁵. Кўринадики, В.Виноградов ҳам товушларда маънодор шакл акс этишини таъкидлаган. Бадиий матнда фонетик воситаларнинг ўрнини тадқиқ қилган И.Ларикова ҳам **а** товуши аъло даража, чексиз кенглик, чуқурлик ва юксаклик; **и, е, ю** товушлари майинлик, ёқимлилик, йиғиға мойиллик, майда, кичик предметларни; **я** товуши хуш кайфият, қувноқлик, дилбарлик, қобилият; **о, у, ы** товушлари кўркинчли ва кучли нарсалар – ҳасад, ғазаб, кайғуни ифода этишини эътироф этади¹⁹⁶. Адибнинг «Қайлардасан, болагим» асаридаги Омонбой ва Давронбойларнинг нутқида ҳам ёзувчининг аниқ мақсадни кўзда тутиб, айрим товушларнинг кенг қўлланишига эътибор қаратиши эшитиш орқали кўзда тутилган маъно ёки мазмун образини гавдалантиришдир: – *Ўзим қўрқиб кетяпман-у, тагин уради-я! (27-бет.)*

Умуман олганда, бадиий матнда болалар нутқидаги товушларда физик-акустик, перцептив таъсир натижасида рамзий маъно акс этиб, товушлар муайян услубий вазифа бажарган.

РЕЗЮМЕ. Мақола Худойберди Тўхтабоев асарларидаги болалар нутқидаги фонографик-услубий воситалар таҳлилига бағишланган.

РЕЗЮМЕ. Статья посвящена анализу использования фонографико-стилистических средств в детской речи в произведениях Худайберди Тухтабаева.

RESUME. The article is devoted to the analysis of the use of phonographic and methodological tools in children's speech in the work of Khudaiberdi Tukhtabaev.

Таянч сўз ва иборалар: болалар нутқи, фонографик-услубий восита, унли фонема, ундош фонема, онаматопоея, фонопрагматика.

Ключевые слова и выражения: детская речь, фонографическо-методические средства, гласная фонема, согласная фонема, онаматопоея, фонопрагматика.

Key words and word expressions: Children's speech, phonographic and methodological tools, vowel phoneme, consonant phoneme, onomatopoeia, phonopragmatics.

Манзура ШАМСИЕВА

БИЛИНГВИЗМ – ИККИ ТИЛЛИЛИКНИНГ МОҲИЯТИ

Сўнгги йилларда мультимаданият ва кўп тилли ҳаёт тажрибаси одатий ҳолга айланмоқда ва натижада илк ёшларидан икки тиллилик вазиятида қоладиган болалар сони ошмоқда. Биринчи навбатда, бу оилаларнинг турли миллат вакилларида ташкил топиши ҳамда чет

¹⁹⁵ Виноградов В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. – М.: Высшая школа, 1972. С. 614.

¹⁹⁶ Ларикова И. Е. Звуковые средства художественной выразительности. //http://festival.1september.ru/articles/210566. 20.05.2004.

тиллари ўрганишга бўлган талаб ва кизиқишнинг ортиши билан боғлиқ. Ушбу ҳодиса дунёнинг йирик мегаполисларида кескин ошиб бормоқда. Ўзбекистонда ҳам қадимдан турли миллат вакилларининг ҳамжихатликда яшаб келганликлари, улар ўртасидаги никоҳ, оила муносабатлари ҳам билингвизмга сабабчи бўлган. Шунингдек, сўнгги йилларда глобаллашув жараёнида чет тилларини ўрганишга бўлган талабнинг ошиши натижасида билингвизм кенг ёйилиб, оилаларда билингвал болалар сони кўпаймоқда.

Оммавий билингвизм ривожланган мамлакатларда замонавий ижтимоий-демографик вазиятнинг ажралиб турадиган жиҳатларидан бири ҳисобланади. Билингвизмнинг икки тури ажратилади: табиий билингвизм ва сунъий билингвизм (тиллари ўрганиш). Дунёнинг турли ҳудудларида ўқиш, меҳнат қилиш истаги чет тилларни мақсадли ўрганиш мотивациясини ҳосил қилади. Аввало, ижтимоий ўзаро таъсир ва мулоқотда тиллардан қай даражада фойдаланишига қараб табиий ва сунъий билингвизм фарқланади. Табиий тил муҳитидан ташқарида, чекланган шароитда мақсадли шаклландиган билингвизмга сунъий билингвизм дейилади. Табиий билингвизмнинг сунъий билингвизмдан яна бир фарқи тилни ўзлаштириш механизмлари билан боғлиқ. Табиий билингвизм учун шундай механизмлардан бири “таклид орқали статик ўрганиш”дир. Сунъий билингвизм ҳолатида эса статик ўрганиш нутқий тажрибанинг чегараланганлиги туфайли ишламайди. Психоллингвистларни билингвизмнинг биринчи, иккинчи, учинчи ва ҳоказо тилларда лисоний онг (олам манзараси) мазмуни, бу мазмундаги фарқлар ва уларга тил ҳамда маданият хусусиятлари таъсири кизиктиради.

Сунъий ёки ўқув билингвизмини ўрганиш жараёнида билингвизмнинг лисоний онг тадқиқотлари методикасини такомиллаштириш имконини берувчи қизиқарли маълумотларга эга бўлинди. Е.А.Попкованинг кўрсатишича, ҳатто иккинчи тилни юқори даражада эгаллаганлик ҳам билингвизмнинг иккинчи тилдаги лисоний онг мазмуни унинг табиий соҳиби лисоний онги мазмунига мос келишини кафолатламайди, чунки “сунъий билингвизм лисоний онг мазмуни шаклланиши ўз маданияти ва тилининг кучли таъсири остида бўлади”.

Глобаллашув шароитида тиллараро мулоқот самарадорлигини таъминлаш зарурати янада долзарблашиб бормоқда, бу эса тилларнинг ўзаро алоқаси ва ўзаро таъсири муаммосини чуқур ўрганишга, билингвизмнинг шаклланиши ва фаолиятига оид лингвистик тадқиқотларнинг диққат марказида бўлишига олиб келади. Лингвистик тадқиқотларнинг ҳозирги босқичи тил фаолиятининг коммуникатив код сифатидаги хусусиятлари, ҳозирги тил ҳолати ва тил ўзгарувчанлигини ўрганиш билан характерланади. Тил алоқаларига бағишланган лингвистик адабиётларда билингвизм ҳодисасининг моҳияти ва табиатига зид ёки ҳатто диаметрал қарама-қарши ёндашувлар, атамани изоҳлаш, билингвизм турларини таснифлаш ҳамда уни тадқиқ этиш жиҳатларига оид қарашлар мавжуд. Лингвистик талқиндаги билингвизм ёки икки тиллилик икки тилдан галма-гал фойдаланиш амалиёти сифатида таърифланади. Шу билан бирга, бу ҳодисанинг асосий хусусияти бир хил сўзлашувчилар мулоқотида икки тилнинг фаолият кўрсатишидир. Бу айниқса муҳимдир, чунки тизимларнинг ўзаро таъсири фақат уларнинг фаолият юритишида

амалга ошади. Бир катор тадқиқотчилар (Шчерба, Герд) учун билингвизм муайян аҳоли гуруҳларининг вазият ёки шароитга қараб икки тилда мулоқот қилиш қобилиятидир. Ўз миллий тилини ҳам, бирон-бир чет тилини ҳам яхши эгаллашни билингвизм деб ҳисоблаб, айрим тадқиқотчилар икки тиллилик таракқиёти миллий тилларнинг ривожланишига асло тўсик бўлмаслигини, аксинча, билингвизм ҳодисаси миллий тилларни янада ривожлантиришнинг муҳим манбаларидан бири бўлиши мумкинлигини таъкидлайдилар. Бироқ “билингвизм” атамасини талкин қилишнинг мавжуд ёндашувларидан катъи назар, унинг моҳияти ва табиатига оид илмий қарашларнинг хилма-хиллигини икки гуруҳга бўлиш мумкин. Биринчи концепция икки тилни тенг даражада эркин эгаллашни билингвизм деб ҳисоблайди, иккинчи концепция эса икки тилни билишдаги сезиларли фарқлар ва билингвда тилни ўзлаштиришнинг турли даражаси (паст ва юкори) мавжудлигини кўрсатади¹⁹⁷.

Блумфилд иккинчи тилни она тили даражасида эгалласагина, “билингвизм” атамасини қўллаш мумкинлигини таъкидлайди. Розенцвейг, аксинча, икки тиллилик шароитида тиллардан бирида малака даражаси анча паст бўлиши мумкинлигини таъкидлайди. Икки тиллилик типологияси масаласида турли бошланғич нуктаи назар ва тасниф мезонларидан келиб чиққан ҳолда олимларнинг қарашлари ҳам фарқланади. Кўпинча тадқиқотчилар билингвизмнинг шаклланиш шароитларига эътибор қаратади. Л.Шчерба шахс онгида тил тизимларининг икки кўринишини ажратади: соф; аралаш. У соф икки тиллилик параллел, бир-бирига боғлиқ бўлмаган тарзда ўзлаштирилишини, аралаш икки тиллилик эса икки тилни таққослаш орқали биринчиси асосида иккинчиси ўрганилишини қайд этади.

Билингв онгида икки тилни солиштириш усулига қараб қуйидагилар ажратилади: 1. Координатив икки тиллилик (билингв икки тилни тенг даражада билади, мулоқот вазиятига қараб бирдан иккинчисига ўтади, икки тил ҳам тўлиқ автономлашган). 2. Субординатив икки тиллилик (билингв фақат ўз она тилида эркин сўзлашади, унинг онгига бошқа тил бўйсунди). 3. Аралаш икки тиллилик – аслида нутқни таҳлил қилиш ва синтез қилишнинг ягона механизми бўлиши керак.

Ҳозирги замон фанида билингвизм феноменини тадқиқ қилиш жиҳатлари. Олимларнинг таъкидлашича, ҳозирда икки тилни қўллаш жараёнида интерференциянинг намоён бўлиши, шунингдек, икки тил соҳиблари хулқ-атворини икки тиллилик билан боғлиқ бўлган, ҳар бир тил меъёридан оғиш жиҳатларини ўрганиш муҳим ҳисобланади. Билингвизмни тадқиқ қилишнинг лингвистик аспекти билингвнинг иккинчи тилни ўзлаштиришдаги индивидуал қобилиятларини ўрганувчи психологик аспект билан чамбарчас боғлиқдир. Психологик аспект мулоқотда икки тил тизимидан фойдаланадиган шахс нутқий психофизиологик механизмларининг ўзига хос хусусиятларини ақс эттиради. Билингвизмнинг психологик асосларини ўрганиш билингвнинг

¹⁹⁷ D ö p k e S, editor. Cross-linguistic structures in simultaneous bilingualism. – Amsterdam: Benjamins; 2000. P. 368.

тил онгига ўрнашиб қолган лингвистик категориялар ва тушунчаларни яхшироқ тушунишга, билингвизмнинг шахс тафаккурига таъсирини ўрганишга ёрдам беради. Психологик аспектда билингвизм маълум мезонлар билан характерланади. Коммуникатив кўникмалар асосида амалга ошириладиган ҳаракатлар сони ва ҳолати, яъни биринчи мезон бўйича билингвизмнинг қуйидаги турлари ажратилади: рецептив – иккинчи тил тизимига тегишли бўлган нутқий тузилмаларни тушуниш; репродуктив – ўқилган ёки эшитилган нарсаларни амалга ошириш; маҳсулдор – нафақат тушуниш ва репродуктив амалга ошириш, балки иккинчи тилда эркин мулоқот қилиш имконини беради.

Нутқнинг тафаккур билан алоқа усули – иккинчи мезон бўйича билингвизмнинг икки тури ажратилади: бевосита – бирламчи ва иккиламчи нутқий кўникмалар тафаккур билан бевосита боғлиқ бўлади; бавосита – билингв бирламчи тил имкониятларини кўрсатиш мақсадида иккинчи тилга код тизими сифатида муносабатда бўлади.

Психологик аспектда билингвизм муаммоси турли тил кодларини эгаллаш ва бу кодларнинг ўзаро алоқаси масаласи сифатида қаралади. Иккинчи тилни назарий жиҳатдан ўрганиш янги фикрлаш тизимини ўрганиш жараёни бўла олмайди, балки у фақат она тили кодига проекцияланадиган янги кодни ўзлаштиришидир. Билингвларнинг ягона идрок тизими ва она тили ҳамда чет тилларида нутқ ҳосил қилишнинг икки алоҳида тизими мавжудлиги экспериментал тарзда аниқланган.

Билингвизм ҳодисасини ўрганганда нейролингвистик жиҳатлар билан боғлиқ масалаларни четлаб ўтиш мумкин эмас. Бунда билингвизм ҳолатида чап ва ўнг мия ярим шарлари турли қисмларининг нутқ ҳаракати, уларнинг функционал асимметрияси, бош мия тузилмаси моделларини модификациялашни ҳисобга олиб, нутқ ҳосил қилиш ва уни аниқлашда психофизиологик механизмлар, нутқ ҳосил қилишда уларнинг ролини мавҳумлаштириш ва умумлаштириш жараёнларини тадқиқ қилиш ҳақида гап боради. Икки тиллилик шароитида билингвнинг чет тилидаги нутқ функциялари асосан чап ярим шар тузилмалари орқали таъминланади, улар таҳлил, ментал тасаввурлар ва уларнинг фонетик тузилмасини ҳосил қилиш учун масъулдир, она тилида нутқ фаолияти иккала ярим шарлар тузилмалари орқали таъминланади.

Билингвизмнинг педагогик жиҳати тилни фаол ва пассив билиш масалаларини ўз ичига олади ва билингвизм ҳолатида (табиий ёки сунъий) тилларни ўқитишнинг метод ва усулларини ишлаб чиқишни ўз олдига мақсад қилиб қўяди, чунки икки тиллиликнинг ҳар қандай ҳолати ўқув жараёнида муаммоларнинг юзага келишига сабаб бўлади.

Билингвизмнинг адабий-бадиий аспекти билингв-ёзувчиларнинг ёзган бадиий асарлари ва билингвал жамият томонидан уни қабул қилинишини таҳлил қилиш билан боғлиқ бўлади. Бадиий асарларнинг тил материалида ёзувчилар билингвизмининг шаклланиш манбалари, билингвизмнинг шахс шаклланишига таъсири, билингвнинг нутқ хусусияти, муаллифлик таржима вазиятида билингв лексикони, тиллараро код алмашинуви сабаблари, билингв-ёзувчи лисоний олами манзарасида алмашиш ҳодисалари тадқиқ қилинади. Айтиш жонзки, билингвизмнинг ҳар бир аспектида бошқа жиҳатлар билан яқин алоқа мавжуд бўлиб, ўзаро

боғлиқ фанларнинг метод ва методикаларидан фойдаланишни таъминлайди.

РЕЗЮМЕ. Мақола бугунги кундаги долзарб масалалардан бири билингвизм – икки тиллиликка бағишланган. Билингвизмга нисбатан турли олимларнинг таснифлари, турли фан аспектида билингвизмни тадқиқ этиш жиҳатлари ёритилган.

РЕЗЮМЕ. Статья посвящена одной из актуальных проблем современности – билингвизму, то есть двуязычию. Приведены различные классификации ученых относительно билингвизма, освещены особенности изучения билингвизма в различных научных аспектах.

RESUME. The article is devoted to bilingualism – bilinguism, one of the topical issues of today. In relation to bilingualism, the classification of different scientists, aspects of the study of bilinguism in different science aspects are covered.

Таянч сўз ва иборалар: билингвизм, икки тиллилик, билингв, лугат, миллий тил, соф билингвизм, сунъий билингвизм.

Ключевые слова выражения: билингвизм, двуязычие, билингв, словарь, национальный язык, чистый билингвизм, искусственный билингвизм.

Key words and words expressions: bilingualism, able to use two languages, bilingual, dictionary, national language, pure bilingualism, artificial bilingualism.

Р.АЛЛАЁРОВ

ИМПЕРАТИВ КОНСТРУКЦИЯЛАРДА “МАЖБУРИЯТ” ВА “ЭРКИНЛИК” МАЪНОЛАРИНИНГ ИФОДАЛАНИШИ

Императивлик функционал-семантик категория сифатида модалликнинг умумий категорияларига қараганда анча мураккаб моҳиятга эга. Императив ифодалар анъанавий ва ирреал модаллик билан боғлиқ бўлган (Г.А.Золотова ва М.В.Всеволодова концепциясида объектив ташки синтактик модалликнинг бир тури, шу билан бирга, “мажбурият” ва “имконият” маъноларини очиб беради, яъни улар ҳам ички синтактик модаллик билан бевосита алоқада бўлади (диний мазмундаги тадқиқотларида модалликнинг бу тури “волонтератив модаллик” деб юритилади)¹⁹⁸.

Тадқиқотчилар императивликини функционал-семантик категория сифатида модаллик тизимининг маъно билан алоқадор таркибий қисми доирасида кўриб чиқилиши (масалан, “тасдиқ/инкор” ва бошқ.) зарурлигини таъкидлайдилар¹⁹⁹. Бу борада миллий тилшуносликларда анча-мунча тадқиқот қилинган ва императивларнинг мазмуний мундарижаси ишлаб чиқилган. Масалан, ўзбек тилшунослиги ва ўзбек тили стилистикаси билан боғлиқ адабиётларда буйруқ ифодаловчи гаплар ҳақида қуйидагидек мазмунда маълумотлар берилган: “Буйруқ гап. Бунда тингловчини бирор ишни бажариш ёки бажармасликка ундаш, даъват этишдан ташқари, дўқ, катъий буйруқ, илтимос, маслаҳат, ялиниш, таклиф кабилар ҳам ифодаланади. Буйруқ гапларнинг бўлишсиз формаси фақат -*ма* аффикси орқали шаклланади. Буйруқ гаплар бадий адабиётларда, диалог формасидаги нутқда, расмий-иш қоғозлари услубида, турли

¹⁹⁸ И з о т о в А.И. Функционально-семантическая категория императивности в современном чешском языке как прагмалингвистический феномен. АҚД. – М., 2007.

¹⁹⁹ Б и р ю л и н Л. А. Семантика и прагматика русского императива. – Helsinki, 1994.

чакириқларда, илмий услубга оид машқ ва топшириқларда кўп қўлланади. Буйруқ гапнинг кесими кўпинча буйруқ майлидаги феъллар билан ифодаланган бўлади. Буйруқ гапларнинг бу турида кесим таркибида *-гин (-гил)* аффикси келиши ҳам мумкин. Бу вақтда буйруқ илтимос, сўраш оттенкасига эга бўлади. Буйруққа таажжуб оттенкасини бериш учун гап кесими юклама олиб келади²⁰⁰.

Кейинги ўн йилликларда тил ҳодисаларига тизимли ёндашув анъанага айланди ва бу ўзбек тилшунослиги ривожига жиддий таъсир кўрсатди. М.Эрназарова грамматик маъно тадқиқига бағишланган монографиясида нутқнинг шаклланишини лисоний ва прагматик омиллар яхлитлигида текширар экан, унинг тартибли ва тартибсиз ифодаланиши ва матндаги аксланиши ҳақида шундай фикрни билдиради: “нутқ инсоний онг асосида нутқий қобилиятнинг ишга солиниши бўлиб, унинг натижаси таъсир қамровининг кенгайиб кетиши билан белгиланади. “Бир вақтнинг ўзида инсон онги билан пайдо бўлган нутқ онгни моддийлаштириб, уни нафақат бир кишининг, балки жамоанинг бошқа аъзоларининг ҳам мулкига айлантириб, индивидуал онгни ижтимоий онг қисмига, шахсий ахборотни жамоа ахборотига, шу билан биргаликда, бутун бир жамиятга тегишли маълумотларни ҳам очиб беради”²⁰¹. Нутқ лисоннинг жонли вокеланиши ва реал намоён бўлишидир. Унга лисоний қонуниятлар, лисоний бирлик ва структурага хос барқарор белгиларнинг фойдаланувчи онгли фаолияти асосида, нутқ йўналиши ва оқими сифат ҳамда миқдорига бевосита ёки билвосита таъсир қилувчи нолисоний омиллар билан қоришган ҳолда моддийлашуви сифатида қаралади. (...) Барча моддий реаллашган системалар каби нутқий система ҳам, бир томондан, диалектик қонуниятлар асосида шархланувчи қатъий тартиб ва “тартибсизлик”ни ўзида бирлаштиради. Бу, диалектик таъбир билан айтганда, зарурият ва тасодиф, мажбурият ва эркинлик категориясининг ўзига хос равишда намоён бўлишидир”²⁰².

А.Е.Супрун таъкидлаган нутқ орқали онгнинг моддийлашуви ва индивидуал онгнинг ижтимоий онгга айланиш жараёни бадий матнда муайян эстетик мақсад асосида шаклланади. Мазкур жараённинг лисоний кўрсаткичларини (у фонетик, лексик ёки синтактик сатҳга алоқадор бўлиши мумкин) лингвоконцептуал аспектда ёндашиш орқали бир қадар тўлиқ ва атрофлича ёритиш мумкин бўлади. Ҳозирги кунда бу тамойилнинг афзаллиги, деярли барча илмий тадқиқотларда таъкидланмоқда. “Концепт” атамаси бугунги кунда тилшуносликнинг асосий тушунчаларидан бирига айланган бўлиб, рус тилшунослигида

²⁰⁰ Шомаксудов А, Расулов И, Қўнғуров Р, Рустамов Х. Ўзбек тили стилистикаси. – Тошкент, 158–159-бетлар.

²⁰¹ Супрун А.Е. Лекция по теории речевой деятельности. – Минск, 1996. С. 16.

²⁰² Эрназарова М. Грамматик маъно лисоний ва прагматик омиллар яхлитлигида. – Тошкент, Академнашр, 2016, 19–20-бетлар.

дастлаб XX асрнинг 20-йилларидан қўлланила бошланган²⁰³. XX асрнинг 80-йилларига келиб, Н.Д.Арутюнова, В.И.Карасик, Д.С.Лихачев, Ю.С.Степанов каби тилшунослар ҳам ўз ишларида мазкур терминдан фаол қўллана бошлаган. Бунда муайян сўзларнинг шунчаки луғавий маъносигина эмас, балки тушунча сифатида нутқда пайдо бўлиши, нутқнинг индивидуал ва ижтимоий моҳиятини кўрсатиб бериш имконияти, нутқнинг таркибий тузилмасидаги мавқеи, нутқ қаратилган халқнинг идрок савияси, дунёга қараши ва бадий-эстетик тафаккуридаги фаолияти, коммуникатив компетенция кабилар яхлит ҳолда тадқиқ қилинади. Текширилаётган сўз/бирлик маълум бир матн ичида қандай маъновий воқеликларни ўртага чиқараётганига кенгрок эътибор қаратилади. “Лингвокультурологик тадқиқотларда айнан концептнинг ифодаланиши муаммоларига жуда катта эътибор қаратилмоқда, интернет материаллари билан танишганда, масалан, Россиядаги тилшуносликларда бу йўналиш нихоятда кенг тарқалганлигини кўриш мумкин, бу борадаги ишларни санаб, санаоғига етиш ҳам мушкул”²⁰⁴. Олим бу ҳақда фикрларини билдирар экан, “Фалон концептнинг фалон тилда ифодаланиши” кабилидаги ишлар кўпайиб бормоқда, ҳатто муайян қолип шаклини ҳам олиб улгурди. Бу тип ишлар, шубҳасиз, жуда ҳам керак, аммо қолиплашувдан қочган маъкул, деган хавотирини ҳам тилга келтиради²⁰⁵. С.А.Асколдов-Алексеев ўз тадқиқотида концепт терминининг янги тушунча эмаслигини, аммо шунга қарамай, унинг моҳияти “ҳанузгача номаълум” қолаётганлигини таъкидлайди²⁰⁶. Айтиш мумкинки, ушбу муаммо ҳозиргача ҳам ўз ечимига етган эмас. Айниқса, концепт терминининг структурал моҳияти, концептлар таснифи, тадқиқ, тавсиф ва ёндашув усуллари масалалари ҳақидаги тортишувлар давом этмоқда.

“Кўринадики, нутқ тушунчаси сўзловчининг идрок қилиш ва ифодалаш фаолиятининг махсули сифатида қатор янги йўналишлар объекти бўлиши мумкин”. Олим нутқни прагмалингвистик аспектда текширади ва нутқда яширин маъноларнинг ифодаланиш механизми ҳақида шундай ёзади: “Ифоданинг умумяширин мазмуни ўзининг қуйидаги баъзи кўринишларига эга бўлади: импликация, тағмаъно, аллюзия, пресуппозиция, номатний маъно”²⁰⁷. Бу фикрлардан нутқнинг қатламдорлиги ва тушунилиши билан боғлиқ мураккаб лингвопсихологик жараён эканлигини англаш қийин эмас.

Бадий матнда ифодаланган маънолар таҳлилида текширувчининг позицияси муҳим. Ёзувчи эстетик ниятини ўрганиш мақсад қилинганда “ёзувчи марказли” таҳлил амалга оширилади ва ёзувчининг маҳорати ўртага чиқарилади. Асар қаҳарамонларининг ички дунёси, лисоний

²⁰³ Асколдов - Алексеев С. А. Концепт и слово // Русская словесность. От теории к структуре текста: Антология. – М.: Academia, 1997. С. 267–279.

²⁰⁴ Ҳакимов М. Ўзбек прагмалингвистикаси асослари. – Тошкент: Академнашр. 2013, 60-бет.

²⁰⁵ Ўша манба, 31-бет.

²⁰⁶ Асколдов - Алексеев С. А. Концепт и слово. С. 267–279.

²⁰⁷ Ҳакимов М. Ўзбек прагмалингвистикаси асослари, 96-бет.

маданиятини текшириш мақсад қилинса, асар “қаҳрамони марказли” тахлилга тортилади. Бундан ташқари, “матн марказли” тахлилда барча бирликлар матнни шакллантирувчи бирликлар сифатида матн тилшунослиги нуктаи назаридан текширилади.

Ўрнидан туриб, қовогини солди-да, тўсатдан шерикларига қараб деди:

– *Тур ўрнингдан, ўтираверасанми? Биттангни қадр-қимматинг ўша қизчалик эмас, гийбат қилиб гап сотишингни қара!*

Кейин қўшиб қўйди:

– *Яхшиси, жўна ҳамманг уйингга, бола-чақангни олдига!* (И.Султон)

Келтирилган мисолга эътибор берилса, императив мазмун ифодаланган иккита гап борлиги англашилади. Бу гаплар лексик ва семантик жиҳатдан фарқли шаклланган. Биринчи гапда *Биттангни қадр-қимматинг ўша қизчалик эмас, гийбат қилиб гап сотишингни қара!* сўзловчи нуткида буйруқ оҳангида мажбурийлик олдинги планга чиқарилмаган. Кўпроқ айтилаётган гапга “эътиборни қаратиш”, “нутк қаратилган кишиларга танбех бериш”, “қилинган ишнинг маъқул эмаслигини кучли оҳангда таъкидлаш” каби императивлар қаторида жинслараро тўғри/нотўғри ёки мақбул/номақбул фаолият айрими ҳам ифодаланган. “Биттангни” сўзи нуткнинг кўпчиликка қаратилганлигини кўрсатиб турибди. “Қадр-қиммат” сўзи эса аслида эркакларга хослигини таъкидлашга уриниш сезилади, бироқ “*гийбат қилиб гап сотиш*” ифодаси фониди “қизча”да қиёсланаётган шахсларга нисбатан баланд эканлигига ишора қилинмоқда. Императивнинг кескин тарзда ифодаланишида бирлик мазмунидаги кесим “*қара!*”нинг ўз ўрни бор. Нутк “*қараларинг!*” тарзида ҳам ифодаланиши мумкин эди. Бунда ҳам салбий маъно бўрттирилган ҳолда акс этар эди. Аммо сўзловчи бир кишига қаратилган кескин оҳанг орқали буйруқнинг “эркинлик” ва “имконият” маъносини фаоллаштиришга эришган. “Эркинлик” маъноси “гийбат қилмаслик”, “гап сотмаслик”, “қадр-қимматни йўқотмаслик” маъноларининг умумлашмасида аниқ кўринади. Яъни “гийбат қилиш”, “гап сотиш”, “қадр-қимматнинг йўқолиши”га олиб келади. Буларга эътибор қилмаслик ҳам мумкин, тингловчи маълум маънода “эркин”, унга шундай “имконият” берилаяпти. Шунга кўра, сўзловчи нуткида реаллашган императивнинг мазмуний мундарижасида юқорида таъкидланганидек, “мажбурийлик”дан зиёда “эркинлик” ва “имконият” маънолари аниқ сезилади, дейиш мумкин.

“*Яхшиси, жўна ҳамманг уйингга, бола-чақангни олдига!*” гапида “мажбурийлик” аниқ сезилади. Муаллиф бунда “*жўна ҳамманг уйингга*” гапи орқали буйруқнинг тингловчиларнинг ҳаммасига тегишли эканлигини таъкидлайди. Синтактик тартибнинг эркинлиги императив оҳанг мақсадига мувофиқ танланган. Сўзловчи, шунчаки, ҳайдаш билан кифояланиб қолмаяпти. Уйига, бола-чақасининг ёнига кетиши шарт қилиб қўйилаяпти. Кириш сўзи вазифасидаги бирлик ҳам “мажбурият” мазмунини таъкидлашга хизмат қилган.

– *Юринг бўлмасам. У ерда қариндошим бор, тўшак опчиқиб бераман. Овқат қиламиз!.. Кетдик!* (Ш.Холмирзаев) гапи ҳам мазмуний ва структурал жиҳатдан императив конструкция эканлиги маълум. Фақат императивлик “эркинлик” ва “имконият” модал маънолари асосида

шаклланган. “Юринг бўлмасам”, “овқат киламиз!..” “кетдик!” гапларида буйруқ оҳанги нуткнинг умумий оҳангини ва мазмунини белгилаб турибди. Лекин нутқ қаратилган шахс сўзловчининг буйруқларини бажаришга мажбур эмас. Нуткнинг тузилишидан буйруқнинг “таклиф” моҳияти аниқ сезилади. “*Ўтган ҳафта оғоҳлантирган эдим-а!*”, “*Ука, одамнинг қўлидан келмайдиган иш йўқ!*”, “*Катта бўлса ўзига!*”, “*Аграномга ярашмайди бу!*”, “*Мана соат ҳам тўрт бўпти!*”, “*Милтиқ отишини билмайсиз-ку!*” каби мисоллардаги императив конструкцияларда ҳам “эркинлик” ва “имконият” маънолари сезилиб туради. “*Милтиқ билан муомала қилиш сизнинг қўлингиздан келиши шарт, зарур!*”, “*Бачканалик қилманг!*”, “*Тўхтанг!*” каби императив конструкцияларда “мажбурийлик” маъноси яққол сезилади.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, бадий матндаги императив конструкцияларга лингвопоэтик, лингвопрагматик ва лингвокултурологик тамойиллар асосида ёндашиш орқали бундай курилмаларнинг очилмаган қирраларини ўртага чиқариш мумкин экан. Жадал ривожланиб бораётган ўзбек тилшунослигида бунга ўхшаш ҳодисаларнинг замонавий тилшунослик эришган ютуқлардан фойдаланган ҳолда тадқиқ қилиниши зарур. Ўзбек бадий адабиётидаги императив конструкцияларнинг мазмун мундарижаси ва ифода имконларининг тўлиқ ўрганилиши тилшунослигимизнинг ривожига улкан ҳисса бўлиб кўшилиши баробарида, тилимизнинг яширин имконларини намоён қилади.

РЕЗЮМЕ. Мақолада императив конструкцияларнинг мазмун мундарижаси ва ифода имконларининг тўлиқ ўрганилишининг муҳим омиллари, нутқ тушунчаси, интеррогация термини тилшуносликда сўроқ гаплар учун ишлатилиши, интеррогатив конструкция термини сўроқ мазмунини ифодаловчи бирикма ва гаплар учун ишлатилиши, буйруқ гап, унинг хусусиятлари, тингловчини бирор ишни бажариш ёки бажармасликка ундаш, даъват этишдан ташқари, дўк, катгий буйруқ, илтимос, маслаҳат, ялиниш, таклиф кабилар ҳақида сўз юритилади.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются важнейшие факторы изучения содержания и выразительных средств императивных конструкций, понятие речи, использование в лингвистике термина «интеррогация» для обозначения вопросительных словосочетаний и предложений, повелительные предложения, их особенности, выражение в них не только побуждения или призыва к совершению или несовершению действия, но и принуждения, строго наказания, просьбы, совета, мольбы, предложения.

RESUME. The article deals with the imperative constructions of the context and the implications for the full study of expression, the concept of speech, the use of the term interrogation in linguistics, the use of the term interrogative constructions for phrases and sentences that express the content of an interrogation. Apart from the addressing, the notions of threats, tough orders, kind request, advise, begging, suggestions have been discussed thoroughly.

Таянч сўз ва иборалар: интеррогатив конструкция, интеррогатив вазият, бадий матн, интеррогация, буйруқ гап, сўроқ гап, концепт, сўз, бирлик, импликация, модал маънолар,

Ключевые слова и выражения: интеррогативная конструкция, интеррогативная ситуация, художественный текст, интеррогация, повелительное

предложение, вопросительное предложение, концепт, слово, единица, импликация, модальные значения.

Key words and word expressions: interrogative construction, interrogative state, literary text, interrogation, imperative sentence, interrogative sentence, concept, word, unit, implication, modal meanings

Дилафрўз МУҲАММАДИЕВА
**“БОБУРНОМА”ДАГИ БАЪЗИ
 ФРАЗЕМАЛАРНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ**

Фразеологизм икки ва ундан ортиқ сўзларнинг барқарор боғланишидан ҳосил бўлган иккиламчи номинация саналади. Фраземалар лексикадан юкори, гапдан куйи сатҳда турадиган тил ходисаси сифатида ҳам эътироф этилади²⁰⁸. Фразеологик маъно фразеологизм таркибидаги сўзларнинг лексик маънолари йиғиндисидан келиб чиқмайди, у умумий яхлитлик хусусиятига эга. Фразеологик маъно билан лексик маъно ўртасида умумийлик бўлиши билан бирга, бир қатор ўзига хос белгилар мавжуд. Умумий белгилар бу икки ходиса ўртасидаги ўхшаш жиҳатлари кўрсатиб турса, ўзига хос белгилар фарқловчи (дифференциал) белги сифатида уларнинг тил системасида яшовчи алоҳида ходисалар эканлигини кўрсатади.

Фраземалар тил бирлиги сифатида тайёр ҳолда мавжуд бўлади. Тилнинг барча қатламларида, тарихий тараккиёт босқичларида фаол қўлланиб келмоқда. Фраземаларнинг лингвистик тараккиёт босқичларига хос хусусиятлари тарихий, бадий ва адабий манбалар тилини тадқиқ этиш орқали аниқланади.

“Бобурнома”да қўлланилган фраземаларни семантик жиҳатдан қуйидагича таснифлаш мумкин:

1. “Ҳаракат-ҳолат” семали фраземалар: *гуноҳини бағишлаб – кечирмоқ* (*Хожа Калоннинг шафоати била гуноҳларини бағишлаб, аҳл ва аёлларини аларга қайтиб руҳсат берилди.162-б.*)²⁰⁹, *тилим тутулди – гапира олмаслик* (*Андоқким, тўрт кунгача тилим тутулди, озгимга пахта била сув томизурлар эди.63-б.*), *бошсизлиқ қилгон – бўйсунмаслик* (*Қорабулоққа тушганда баъзи кирган кенд-кесакка бошсизлиқ қилгон мўгулларни тутуб келтурдилар.56-б.*) каби. “Бобурнома”да учрайдиган ҳаракат-ҳолат семали фраземаларнинг аксариятида бошқарув усули етакчилик килади. *Туфроққа топшурдук, кўзум уйқуга борибдур, бурунидин чиқди, урушга бел боғладилар, жонга еттуқ, юзуга солмадук, яхши маош қилмоқ, шунқор бўлди* иборалари бунга мисолдир. Бу фраземаларнинг аксариятида тана аъзолари асосида маъно кўчган (кўз, бурун, бел жон каби).

²⁰⁸ Жуманазарова Г. Ақл узвли иборалар \ \ Ўзбек тили ва адабиёти, 2 сон, 72-бет.

²⁰⁹ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома, Нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов. – Тошкент: Шарқ, 2002. Кейинги мисоллар ҳам шу нашрдан олинди, саҳифаси кўсатилади.

2. “Нарса-ходиса” семали фраземалар: **жон ваҳми** – **ўлимдан кўрқиш** (Оламда жон ваҳмидин ёмонроқ нима бўлмас эмиш. 99-б.) **зери дасти** – **кўли остида** (Самарқанд подшоҳи анинг зери дасти эди. 195-б.), **Беш кун ўтар дунё-ўткинчи дунё** (Беш кун ўтар дунё учун бир ўзи ўстургон валинеъматзодасини кўр қилди. 49-б.), **Мулкғирлик дагдагаси** – **ерларини кенгайтириш хоҳиши** (Ҳамиша мулкғирлик дагдагаси бор эди. 36-б.) **Беш кунлик ўтар дунё** фраземаси икки фраземанинг қўшилишидан ҳосил бўлган, **Беш кунлик дунё – ўтар дунё**. Бу икки фразема бирикиб, маънонинг кучайишига хизмат қилган

3. “Белги” семали фраземалар: **сўзига ўз – сўзининг устидан чиқадиган** (Сайди Қаро агарчи сўзига ўз эди, қиличига сустроқ эди. 82-б.), **тили қисик – тазийқ ўтказолмаслик** (Хейли тили қисик йўқ эди. 186-б.), **риоят қобили-эътиборга арзирли** (Мунча риоят қобили эмас эди. 135-б.) каби.

4. Ўрин ва ҳолат семали фраземалар: **кўз етар ерда – яқин** (Кун туш бор эдиким, кўз етар ерда бир отнинг устида бир нима илтираб кўринадур 99-б.), **бепой бўлуб – безовталанмоқ** (Шоҳ Искандар Балхнинг кирганидан бепой бўлиб, Ғурий қалъасини ўзбакка берур 219-б), **даст-поча бўлуб – кўрқиб** (Даст-поча бўлуб, заҳрнинг улуг ярмини ўчоққа ташлар 27-б).

Бўлишли-бўлишсизлик категорияси феъл сўз туркумига хос асосий ва доимий хусусиятлардин бири ҳисобланади. Феъл сўзлардан фаркли равишда фраземаларнинг барчаси ҳам ҳар икки аспектда баравар қўллана олмайди. Бундай ибораларни Ш. Раҳматуллаев 3 гуруҳга бўлиб таснифлайди: 1. Ҳар икки аспектда кела олувчи иборалар. 2. Фақат бўлишли аспектда кела олувчи иборалар. 3. Фақат бўлишсиз аспектда келувчи иборалар²¹⁰.

“Бобурнома”даги фраземаларни юкоридаги таснифга кўра куйидагича таҳлил қилиш мумкин:

1. Ҳам бўлишли, ҳам бўлишсиз аспектда келувчи иборалар: **сўзларини қулоққа олмоқ – шионмоқ** (Ушмундоқ маҳалда муҳолифларнинг фирибомуз сўзларини қулоққа олиб,элчиликка юбордилар. 64-б.); **юзларига келтурмай – таъна қилмай** (Султон Ҳусайн Мирзо борига эҳсон мақомида бўлуб, ёмонлиқларини юзларига келтурмай, инъомлар ҳам қилди. 123-б.) каби.

2. Фақат бўлишли аспектда келувчи иборалар: **беҳузур бўлди – ўзини ёмон ҳис қилмоқ** (Менинг онам хоним беҳузур бўлдилар, хейли ёмон беҳузурлук эди. 86-б.), **шунқор бўлди – вафот этди** (Умаршайх Мирзо дардин кабутар ва кабутархонаси била учуб, шунқор бўлди. 37-б.), **жонга еттуқ – сабри тугамоқ** (..биз ҳам анинг ахлоқ ва афъолидин жонга еттуқ, руҳсат бердук. 125-б.) каби.

3. Фақат бўлишсиз шаклда келувчи иборалар: **кўзга илмас эди – писанд қилмаслик** (Агарчи Дарвеш Муҳаммад тархон тўра ва муча била мундин улуг эди, вале бу фиръавн ани кўзга илмас эди 45-б.), **писанд**

²¹⁰ Раҳматуллаев Ш. Феъл фразеологик бирликларда мавжудлик категорияси \ \ Ўзбек тили ва адабиёти, 1963, 4-сон, 32-бет.

тутмас эди – писанд қилмаслик (Ўзидин ўзга ҳеч кишини ҳеч ишта писанд тутмас эди. 50-б.) каби.

Хулоса қилиб айтганда, «Бобурнома»да қўлланилган ибораларни структур тадқиқ этиш тарихий фраземаларнинг бугунги кундаги эволюциясини аниқлаш ва ўзига хосликларни белгилашга ёрдам беради. Тахлиллардан кўриниб турганидек, «Бобурнома»даги феъл-атвор ва ҳолат билдирувчи иборалар шахс руҳиятини очиб беришда муҳим роль ўйнайди. Улар орасидаги шаклан ёки мазмунан ўзгарган иборалар тилимизнинг қанчалик тараққиётга учраганлигини кўрсатади. Бу эса тил тарихи, тилшунослик назарияси, лексикология, лексикография ва фразеология соҳалари учун муҳим илмий-назарий маълумотлар бериши мумкин.

РЕЗЮМЕ. Мақолада «Бобурнома» матнида учрайдиган иборалар тадқиқоти объекти сифатида танланиб, уларнинг тарихий ва бугунги кундаги маънолари ўртасидаги муносаббат ва фарқли жиҳатлари тахлилга тортилган.

РЕЗЮМЕ. Данная статья посвящена анализу соответствия и различий исторического и современного значений фразеологизмов в «Бабур-наме», являющихся объектом исследования.

RESUME This article is devoted to the problems of analysis of structures and semantics of phrases. There are selected phrases from the text of the "Babur-name" as an object of analysis, the similarities and differences between their historical and modern meanings are analyzed.

Таянч сўз ва иборалар: «Бобурнома», семантика, парема, фразема, концепт, аслият.

Ключевые слова и выражения: «Бабур-наме», семантика, парема, фразема, концепт, оригинал.

Key words and word expressions: "Bobur-name", semantics, parema, phrase, concept, productivity.

Азиза АХМЕДОВА

ЧЎЛПОН АСАРЛАРИДА ФОЛЬКЛОРИЗМЛАР

Бадий асарларда қўлланилган халқ оғзаки ижоди унсурлари «фольклоризм»лар деб аталади ва бу ходисани Б.Саримсоқов шу тарзда изоҳлайди: «Бирор ижодкор асарига бирор мақсад билан киритилган фольклорга хос барча материални фольклор деб эмас, балки фольклоризм атамаси билан юритиш лозим, чунки унга ижодкор томонидан муайян бир «ишлов» берилган бўлади»²¹¹. Олим ўзбек адабиётида мавжуд фольклоризмларни структура ҳамда бадий асар тўқимасида бажарган функцияси жиҳатидан икки типга ажратади: оддий фольклоризмлар ва мураккаб фольклоризмлар. Мураккаб фольклоризмларни: а) аналитик фольклоризм; б) синтезлашган фольклоризм; в) стилизация характеридаги фольклоризмлар кўринишида уч гуруҳга бўлади²¹². Биз ушбу мақолада Чўлпон асарларида қўлланган оддий фольклоризмлар ва уларнинг қўлланилиши ҳақида сўз юритамиз. Чунки адиб ўз асарларида мақола маталлар, қайроқи иборалар, аллаю ёр-ёрлар, ривояту афсоналар, қарғишу олқишлар, халқона оҳанглардан фойдаланиб, асарларининг таъсирчанлигини, халқчилигини оширган.

Б.Саримсоқов «халқ мақол ва маталлари, юмуқ иборалари, оғзаки нутқ учун хос ифода ҳамда оборотларнинг қўлланишини оддий

²¹¹ Саримсоқов Б. Фольклоризмлар типологияси масаласига доир // Ўзбек тили ва адабиёти, 1980, 4-сон, 39-бет.

²¹² Ўша мақола, 37-45-бет.

фольклоризм”²¹³, деб ҳисоблайди. Фольклоризмларнинг бадиий таркибида яққол ажралиб турганлиги учун фольклоризм сўзи олдида “оддий” аниқловчасини қўллайди. И.Ёрматов мазкур мавзуга алоқадор бир мақоласида Б.Саримсоқов таснифини бирмунча тўлдириб, оддий фольклоризмларнинг қўлланишига кўра икки гуруҳга ажратади: *асл оддий фольклоризмлар* ва *қайта ишланган оддий фольклоризмлар*. Ижодкор томонидан онгли тарзда маълум ғоявий-бадиий мақсадда ҳеч қандай ўзгаришсиз айнан қўлланган фольклоризмларни асл оддий фольклоризмлар, қайта ишланган, бироз ўзгартириш киритилган фольклоризмларни эса қайта ишланган фольклоризмлар деб атайди²¹⁴.

Кейинчалик Л.Шарипова ўз тадқиқотида Б.Саримсоқовнинг оддий фольклоризмларга берган таърифларига эътироз билдиради. “Оғзаки нутққа хос ифода ҳамда оборотлар оддий фольклоризмлар бўлолмайди. Чунки улар нутққа хос ҳодиса бўлиб, мақол, матал каби тилда ҳамиша тайёр ҳолда учраса ҳам бадиий ижод маҳсули сифатида жанрий белгиларга эга эмас. Шу маънода фольклор жанри бўлган мақол ва матал ўзлашувига алоҳида эътибор бериш лозим”²¹⁵, деб таъкидлайди. Фақат шуни айтиб ўтиш лозимки, Б.Саримсоқов санаб ўтган ҳодисалар халқ оғзаки нутқида тайёр ҳолда имконият сифатида мавжуд бўлиб, ҳар сафар янгитдан яратилмайди, балки тайёр ҳолда нутққа олиб кирилаверади. Шу маънода, турғун ибора ва муайян қолипга эга оборотларни ҳам оддий фольклоризмлар сифатида қабул қилиш мумкин, деган фикрдаммиз.

Мақол ва маталлар шаклан ихчам, мазмунан кенг, образли ва яхлит, барқарор оҳангга эга бўлганлигидан нутқда, айниқса, бадиий нутқда алоҳида қимматга моликдир²¹⁶. Барча шоир ва ёзувчилар ўз асарларида мақоллардан унумли фойдаланганлар. Бу билан асарнинг тилини ширадор қилган, халқ тарихи ва маиший ҳаёти, воқеа-ҳодисалар ва жамиятдаги турли шахсларнинг хулқ атворини халқчил, жонли тарзда очиб берган. Бу эса асарнинг кенг омма томонидан қабул қилишини таъминлаган. Чўлпон ҳам ўз асарларида мақоллардан унумли фойдаланган. Уларни асл ҳолида ва ўзгартирган ҳолида қўлланган

Чўлпоннинг “Кеча ва кундуз” романи “*Ҳамал келди, амал келди*”²¹⁷ мақоли билан бошланган. Ушбу мақол “Маънолар маҳзани” китобида “Ҳамал кирди, амал кирди” тарзида берилган ва қуйидагича изоҳланган: “Ҳамал – куёш йили ҳисобида йилнинг биринчи оғи бўлиб, 22 мартдан – 21 апрелгача бўлган даврни ўз ичига олади. Маълумки, бу даврда “қиш уйқусидан уйғонган” табиат аста-секин чирой оча бошлайди, дарахтлар куртак отиб, ўсимликлар, ўт-ўланлар амал ола

²¹³ Ўша мақола, 40-бет.

²¹⁴ Ё р м а т о в И. Фольклоризмларнинг типологик хусусиятлари // Ўзбек тили ва адабиёти, 1982, 2-сон, 54-58-бетлар.

²¹⁵ Ш а р и п о в а Л. XX асрнинг 70–80-йиллари ўзбек шеъротида фольклоризмлар. НД. – Тошкент, 2008, 34-бет.

²¹⁶ Й ў л д о ш е в М. Чўлпоннинг бадиий тил маҳорати (“Кеча ва кундуз” романи мисолида). НД. – Тошкент, 2000, 85-бет.

²¹⁷ Ч ў л п о н. Асарлар. Тўрт жилдик. 2-жилд. – Тошкент: Академнашр, 2016, 4-бет. Келтирилган барча мисоллар шу китобдан олинган.

бошлайди. Мазкур мақол билан ана шу хушхол ҳодисани ифода этганлар²¹⁸. Демак, Чўлпон мақолдаги “кирди” феълини “келди” феъли билан ўзгартирган. Биринчидан, мақолни ўз маъносида қўллаган бўлса, иккинчидан, кўчма маънода қўллаган бўлиши мумкин. Ўзбек аёллари ҳеч қандай ҳақ-ҳуқуқларга эга эмас эди. Уларнинг ҳаётлари аянчли ўтган. Оталари ихтиёри билан давлатманд одамларнинг иккинчи, учинчи, ҳатто тўртинчи хотини бўлиш тақдирида ёзилган кизлар ҳам бўлган. Илгари замонларда турмушга чиқаётган киз ўз турмуш ўртоғини фақат гўшангадагина кўриши мумкин бўлган. Чўлпон бежизга мақолдаги “кирди” сўзини “келди” сўзига ўзгартирмаган. Балки ушбу ҳолатга йўқ дейиш вақти келганлигини, уйғониш, зиндонни бузиш, аёлларни озодликка олиб чиқиш вақти келганлигини айтиш ғоясини ушбу мақолга сингдиргандир. “Чўлпон бу асарлари билан янги жамиятни куришга киришган авлод аввало ўзбек хотин-кизлари яшаётган зиндонни бузиши... аёлларимизнинг ҳақиқий ҳуррият ва инсоний бахтга эришишини таъминлаши лозим, деган эзгу ғояни ифодалади”²¹⁹. Балки асарнинг “Кундуз” қисми ёзилганида ушбу ҳолатни кўрган бўлармидик. Бир мақол бутун бир романнинг ғоясини очиб берган. Бу ёзувчининг маҳоратидан далолат беради.

Чўлпон асарларида мақолларни ўзгартирмасдан асл ҳолида қўллайди. Бунда *дейдилар, деган гап бор, дейди бурунгилар* каби сўз бирикмаларини кўшиш орқали изоҳ беради: – *Таши ялтироқ, ичи қалтироқ деган гап бор.* – *деди у.* – *Мунинг бу кулишидан кўрқаман! Зебихон билан мунча апоқ-чапоқ бўлиши бекор дейсизми?* (213) – *Йўқ, сенлар тушунмайсан, – дейди Маматурди. – Оғзи қийшиқ бўлса ҳам бойнинг ўгли гапирсин*” *деган гап бор* (259). *Фақат, не чораки, у киши бериб ўрганмаганлар, олиб ўрганганлар. “Ўрганган кўнгул ўртанса қўймас”, – дейди бурунгилар* (290).

Насрий матнларда қўлланган мақолларнинг муҳим бадий хусусиятларидан бири – ўхшатиш вазифасини бажариши²²⁰. Бу ўхшатишлар бир неча кўринишда намоён бўлади.

1. Матндаги воқелик мазмунини мақолдаги воқелик мазмунига ўхшатиш. Ушбу матнда матннинг шаклий яхлитлигини таъминлаш мақсадида ёзувчи “дейди бурунгилар” сўз бирикмасидан фойдаланган. Бунда ўхшатиловчи матн, бу ўхшатиш тизимида мақол етакчилик қилиб, ўхшовчи унсурни ўз мазмунига муайянлаштирувчи сифатида қабул қилади²²¹. Мисол: *Эшонбобо хотиржам, бир чақа ҳам бермайдилар. У киши, албатта, бераман десалар-ку, қўлларидан келади: ҳар қандай катта закунчининг иштаҳасини қондирадиган дунёлари бор. Фақат не чораки, у киши бериб ўрганмаганлар, олиб ўрганганлар. “Ўрганган кўнгул ўртанса қўймас”, – дейди бурунгилар. У кишини*

²¹⁸ Шомаксудов Ш., Шораҳмедов Ш. Маънолар махзани. – Тошкент: ЎМЭ, 2018, 465-бет.

²¹⁹ Чўлпоннинг бадий олами. – Тошкент: Фан, 1994, 60-бет.

²²⁰ Турдалиева Д.С. Ўзбек халқ мақолларининг лингвопоэтик хусусиятлари. Филол.фан. бўйича фалсафа д-ри (PhD)..... – Тошкент, 2018, 91-бет.

²²¹ Ўша манба, 92-бет.

беришга ўргатиш қийин! У киши шунча бадавлат бўлиб туриб, эшикдан гадой кирса, қўлига қарайди “назари йўқмикан” деб (290). Мақолдан кейинги матнни ўқир эканмиз, киноя воситасидан ҳам фойдаланилганини кўришимиз мумкин. “...эшикдан гадой кирса, қўлига қарайди “назари йўқмикан” деб” қисми аччиқ кинояни юзага келтиради. Бу кулги эшоннинг тамагирлик асосида кун кечиришини кўрсатиб берган.

2. Матндаги шахсни мақолдаги предметга ўхшатиш. Шахс/предмет ўхшатилиши куйидаги мақолда мавжуд: – *Ҳа қўйинг, тўра, одамни хафа қиладиган гапларни гапирмайлик. “Эртанинг гамини эшак ейди”.* Эртага Худо пошио эгам... (149) Ушбу матнда мақол асл холида қўлланган. Матндаги шахс мақолдаги предмет (ҳайвон) эшакка ўхшатиляпти.

3. Мақолдаги шахсни матндаги шахсга ўхшатиш. Бунда шахснинг хусусий сифатини ёритиш учун мақолдаги умумий шахс сифати билан боғлаш ҳолатига гувоҳ бўламиз²²². Мисол: *Қурвонбидининг аччиги келди: – “Эчкига ўлим, қассобга ёғ!” Мен ўлолмай гаранман, сиз ҳадеб қуласиз. Ҳа, эшонбувамга айтолмайманми? – Ҳа, айт! Айт бориб! – деди сўфи яна кулиб туриб. Аблахлигини пиримизга ҳам кўрсат, фитна!* (114) Ушбу ўринда мақолнинг биринчи қисми ўзгартириб қўлланган бўлиб, “жон” сўзи ўрнида “ўлим” сўзи қўлланган. Матнда мақолнинг биринчи қисмидаги “эчки”га иложсиз аҳволда қолган Қурвонбиди, иккинчи қисмига, яъни “қассоб”га эса қулаётган сўфи ўхшатиляпти.

4. Матндаги ҳолат мақолдаги ҳолатга ўхшатилади. Мақол матнда тасвирланаётган ҳолатга ўхшатилади ва матннинг таъсирчанлигини оширади, ҳаётийлигини кўрсатади. Мисол: *Иккала “қадрдон” қучоқлашиб кўриша кетдилар. Султонхон бутун бу суҳбатни қундошларига эшитдирмоқ учун мумкин қадар баланд овоз билан олиб борарди. – Ана, топишиб ҳам кетди! – деди Хадичахон ичкаридан. – Пес пес билан... қоронгида! – деди Пошиахон* (215). Ушбу ўринда мақол ёзувчининг истагидан келиб чиққан ҳолда, ўзгартириб қўлланган. Мақол аслида *Пес, пес билан қоронгида топишар* холида қўлланилади, аммо ушбу ўринда таъсирчанликни ошириш мақсадида “топишар” сўзи тушиб колдирилган. “Маънолар махзани” китобида қўйидагича изох берилади: “Мажозда ўғри, муттаҳам, юлғич, тамагир, “қўли эгри”, нияти қора, дилгир, тухматчи, иғвогар, ҳасадгўй, фитначи, бузғунчи, умуман, ярамас одамларни “пес”га ташбих этадилар. Бундай одамлар одатда ўзларининг ярамас ишларини кишилардан бекитикча, қоронгида, паскам жойларда қиладилар, бир-бири билан тунда ва шундай кимсасиз жойларда учрашиб, ўз ниятларини амалга ошириш ҳаракатида бўладилар”²²³.

Султонхон ўзининг “ҳолис” истагини амалга ошириш учун, танимаган аёлига илтифот кўрсатиб, ёрдам беради. Ёзувчи

²²² Ўша манба, 93-бет.

²²³ Шомақсудов Ш., Шораҳмедов Ш. Маънолар махзани, 314-бет.

Пошшахоннинг кундошига бўлган нафрати ва ғазабини шу мақол орқали ҳаётий тасвирлайди. Лекин шу ўринда бир нарсани айтиб ўтиш керакки, адиб ушбу “кадрдонлар” учрашувининг натижаси қандай бўлишиги, Султонхоннинг Ҳақимжон билан пинҳона учрашувларини мақолдаги ҳолатга ўхшатган бўлиши мумкин.

Хулоса ўрнида шунини айтиш мумкинки, ёзувчи мантда мақолларни маҳоратидан келиб чиққан ҳолда асл ҳолда ва ўзгартирган ҳолда қўллаши мумкин. Бу билан асарнинг таъсирчанлиги, экспрессив бўёқдорлиги, халқчиллиги ортади. Матнда қўлланган мақоллар муҳим бадий хусусиятларидан бири – ўхшатиш вазифасини бажаради. Бу ўхшатишлар бир неча кўринишда намоён бўлади. Ушбу ҳолат асарнинг бадийлиги таъминлайди. Бадий асарда қўлланилган мақолларни фольклоризм сифатида текширганда уларнинг бадий матни шакллантирувчи бирлик ва асар бадиятини, эстетик қимматини белгиловчи восита эканлигини эътибордан қочирмаслик керак.

РЕЗЮМЕ. Мақола Чўлпон асарларида қўлланилган оддий фольклоризмлар таҳлиliga бағишланган.

РЕЗЮМЕ. Статья посвящена анализу обычных фольклоризмов в произведениях Чулпана.

RESUME. The article is devoted to the analysis of simple folklorisms used in Chulpan's works.

Таянч сўз ва иборалар: фольклоризм, оддий фольклоризмлар, мақол, матал, оборот, тургун ибора, ўхшатиш, мати, маҳорат.

Ключевые слова и выражения: фольклоризм, обычный фольклоризм, пословица, поговорка, оборот, устойчивое выражение, сравнение, текст, мастерство.

Key words and word expressions: folklore, simple folklorisms, proverbs, parables, turnover, fixed expression, simile, text, skill.

Зохида МУҚИМОВА

МАҚОЛЛАРНИНГ ЛИНГВОПОЭТИК ВА ЛИНГВОМАДАНИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ (Ўткир Ҳошимов асарлари мисолида)

Ўткир Ҳошимов ўз асарларида қаҳрамонлар нутқини бойитиш, эмоционал-экспрессивликни ошириш мақсадида мақоллардан маҳорат билан фойдаланган. Баъзи қаҳрамонлар характерини ёритишда мақоллар лингвопоэтик қиммат касб этган. Масалан, “Икки эшик ораси” романида *Кеча келди югуриб, бугун олар суғуриб, Ўғри қариса, сўфи бўлади, Отдан тушсаям эгардан тушмайди, Амал тегди ҳиндига – бошини суқди юндига* каби мақоллар орқали Умар Зақунчининг характери рўй-рост тасвирланган.

Маълумки, мақоллар қўлланиш вазияти, муайян жанр хусусиятларига қараб турли-туман маъно-мазмун ифодалашини, тузилишини жиҳатидан ҳам турли кўринишларда бўлиши мумкин. Мақолларга ҳос бўлган бундай ҳолат Ў.Ҳошимов асарларида ўзгача кўринишларга эга. Ёзувчи халқ мақолларини баъзан ижодий ўзгартирган ҳолда қўллайди. Бу, ўз навбатида, ёзувчининг ўзига ҳос услубга эга эканлигидан далолат беради. Адибнинг кўплаб асарларида шакли ўзгартирилиб қўлланган мақолларнинг бир қанча кўринишлари кузатилди. Масалан, “Икки эшик ораси” романи матнида *Бош омон бўлса, дўппи топилади* мақоли бадий мақсадга бўйсундирилганлиги сабабли асосий мазмунни сақлаган ҳолда

тузилиш жиҳатидан ўзгача кўринишда қўлланган, яъни мақолдаги бош сўзи жон сўзи билан, дўшти сўзи мол сўзи билан алмаштирилиб, бадний тасвир (кахрамонлар ҳолати, турмуш тарзи) янада кучайтирилган: *Биламан, ўлдим деганда ҳар бирингда сандиқ бурчагига бекитиб қўйган битта билагузук, бир жуфт зирак бор. Яхши ният билан бирини қизинга, бирини келининга атаб қўйибсан... Жон омон бўлса, мол топилади. Боланг соғ-саломат келса, тўйни тақинчоқсиз ҳам қилаверасан. Омади гап шу: белимда белбоғим бор деганинг обчиқавер лаш-лушингни!* (272-б.)

Ў.Ҳошимов ҳажвий ҳикоялар яратиш жараёнида мақолларга жуда кўп ўринларда мурожаат этган. Айниқса, “Уста кўрган шогирд” номли ҳажвий ҳикоясида мақоллардан моҳирона фойдаланиб, ҳикояда ўткир юмористик рух ярата олган. Ҳикоя муаллиф тилидан баён қилинган бўлиб, асардаги мақоллар ҳикоя персонажлари, яъни устоз ва шогирд ўртасидаги ўзаро суҳбат жараёнида қўлланилади. Устоз ва шогирд ҳар бир суҳбат жараёнида суҳбат мавзусига мувофиқ ҳолда мақоллардан жуда кўп фойдаланишади. Муаллиф бунинг асосий сабабини ҳикояда қуйидагича изоҳлайди: *Домла Обидий бир замонлар “Халқ оғзаки ижодида мақол-маталлар ишлатиш” деган мавзуда диссертация ёқлаган, икки гапнинг бирида мақол ишлатмасга туролмасди.*

– *Ассалому алайкум, домлажон, – деди таъзим қилиб. – Устоз отангдек улуг деган гап бор. Сиздек устозимни бир зиёрат қилгани келувдим, домлажон.*

Домла суюниб кетди.

– *Баракалла ука! Олтин олма, дуо ол, деганлар.*

Турсунбой гапнинг мавриди келганини сезиб, илиб кетди.

– *Ўзингиз биласиз, домлажон, уста кўрмаган шогирд ҳар мақомга йўрғалайди. Мен сиздан кўп миннатдорман. Катта дарахтнинг сояси ҳам катта бўлади, деб паноҳингизга келдим. Биласиз, домлажон, катта арава қайси издан борса... – у бирдан ошириб юборганини тушуниб қолди. “Мақол ишлатмай ўл, – деди ичида сўқиниб. – Аравага бало бормиди?” Аммо ўзини йўқотиб қўймади. – Кечирасиз, – деди мингиллаб, – яхшидан етар шарофат деганларидай... Илм қилмоқчи эдик, домлажон.* (144-б.)

Ҳикояда мақолларнинг иштироки меъёрдан ошган бўлса ҳам, бу ҳикоянинг мазмун-қўламини янада бойитишга хизмат қилган. Иккала персонаж нутқидаги мақоллар ўқувчида ажойиб бир эмоция, яхши кулги уйғотади. Тўрт саҳифали ҳикояда 45 дан ортиқ мақол қўлланганлиги мақолларнинг бадний асарда катта ўрин тутишидан далолат беради. Ҳикояда қўлланилган мақолларнинг бирортасининг ортиқчилиги сезилмайди, китобхонда табиий ҳолдек тасаввур уйғотади. Биламизки, мақолларга бундай ёндашувнинг ажойиб намунаси Гулханийнинг “Зарбулмасал” асарида учрайди. Ў.Ҳошимов ҳам мазкур ҳажвий ҳикояда мақолларга кўчма маъно, тағмаъно, киноя, кесатиш, пичинг каби вазифаларни юклаб, мақолларни лингвопозитик мақсадда ўринли қўллаган.

Халқнинг маданияти, тарихи ва урф-одатларини ихчам тарзда етказиб берувчи халқ мақоллари халқнинг менталитетини ифодалашда ҳам етакчи ўринни эгаллайди. Ў.Ҳошимов асарларида қўлланилган мақолларни тадқиқ этиш адиб асарлари тили, қолаверса, уларнинг миллий-

маданий ўзига хослигини кўрсатиб беришга хизмат қилади. Мақоллар ҳам бошқа лингвомаданий бирликлар каби миллат менталитети, маданияти, турмуш тарзини ўзида ёрқин акс эттиради. Лингвокультурология соҳасида кўплаб ишларни амалга оширган В.Н.Телиянинг таъкидлашича, “мақоллар халқнинг кундалик ҳаёти билан боғлиқ маданий қадриятларнинг асрлар давомида анъанавий тарзда аждоқлардан-авдоқларга ўтиб келаётган улкан манбаидир”²²⁴.

Ў.Ҳошимов халқ оғзаки ижодига – мақолларга юксак бадий тафаккур хазинаси сифатида қараган. Ёзувчи қаҳрамонлари нутқининг таъсирчан ифодаланишида, аниқ ва теран ёритилишида мақоллар бебаҳо бадий хазинаси бўлган. Айниқса, адиб ўз асарларида давр руҳини беришда, миллий колорит яратишда, қаҳрамонлар нутқини индивидуаллаштиришда мақоллардан унумли ва ўринли фойдаланган. “Кўк йўтал” ҳажвий ҳикоясида қўлланилган *Инсоф сари – барака* мақоли бадий ниятнинг амалга ошишида ўзига хос лингвомаданий киймат касб этган: *Йўқ, мен унақа ноинсофлардан эмасман. Бошқалардан арзонроқ сотаман. Хусусий фермамнинг номини ҳам ўйлаб қўйдим: “Инсоф!”*. *Рост-да, инсоф сари – барака, – деган машоихлар!* Адибнинг ўзи таъкидлаганидай, “халқимизнинг ажойиб удумлари бор. Чақалокнинг танглайини кўтараётганда “Умринг узок бўлсин, инсофли-тавфикли бўл”, – деб дуо қилади. Бирор муаммони ҳал этаётганда “Инсоф сари барака”, – дейди. Бировнинг ноинсофлигидан ранжиса, “Инсоф қилинг-да, биродар”, – дейди. Ва, ниҳоят, жудаям жонидан ўтиб кетса, (кечирасиз-ку, кўполроқ бўлса ҳам халқ иборасини ўз номи билан айтишга мажбурман) “Ўғри бўл, ғар бўл, инсоф билан бўлгин-да”, – дейди...

Хуллас, “Инсоф” деган тушунча билан боғлиқ гаплар кўп. Ўйлаб қарасам, бу сўзнинг бошқа тиллардаги таржимасини топиш анчайин қийин экан. Масалан, рус тили дунёдаги энг бой тиллардан бири. Унда “честность”, “порядочность”, “великодушие”, “долг”, “совесть” сингари теран маъно ташувчи сўзлар кўп. Бирок, менимча, улар айнан “инсоф” деган сўз маъносини тўлиқ англамайди. Балки, адашаётгандирман, лекин, билишимча, шундай²²⁵.

Бизнингча ҳам, *инсоф* сўзининг бошқа тиллардаги айнан таржимасини топиш анчайин мушкул. Халқимиз инсофлилик ва одилликни энг яхши инсоний фазилат деб билади, моддий манфаатининг баракаси, деб ҳисоблайди. “Маънолар махзани”да *Инсоф сари – барака* мақолининг изоҳи келтирилиб, ўтмишда имоннинг бир дарахтга ташбиҳ этилиши ҳамда унинг бешта шохидан бири инсоф эканлиги айтилган²²⁶. Адибнинг “Кўк йўтал” ҳажвий ҳикоясида мазкур мақол воситасида инсофлиликнинг яхши самара бериши, инсофсизликнинг эса оқибати ёмон бўлиши уқтирилган.

²²⁴ Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М.: Школы “Языки русской культуры”, 1996. С. 241

²²⁵ Ҳошимов Ў. Инсоф. – Тошкент: “Davr press” нму, 2014, 3-бет.

²²⁶ Шомаксудов Ш., Шорахмедов М. Маънолар хазинаси. – Тошкент: ЎМЭ, 2001, 134-бет.

Миллий кадриятларимиздан ҳисобланган меҳмоннавозлик ёзувчи маҳорати туфайли қуйидаги мақоллар воситасида акс эттирилган. Масалан: – *Баҳай! Меҳмон отангдек улуг! – пакана киши пилдираб бориб дадамга тирсагини тутди. – Хуш келибсиз, меҳмон! ... Уқдим, меҳмон келса бош устиса, дедим-ку!*, *Меҳмон – атойи худо! Сийлаш керак!* Адиб бу каби мақолларни қўллаш орқали, аввало, асарлари тилининг халқона, равон, тасвирнинг ишонарли, содда ва таъсирчан бўлишини таъминлаган, қолаверса, бой миллий кадриятлари бор миллат ва элнинг ички, сирли, тақдорланмас урф-одатларини мақоллар воситасида кўрсата олган ҳамда бадий воқеликни ёрқин акс эттирган. Азалдан ўзбек халқида меҳнат ва меҳнатсеварлик доим улуғланган. Адиб шундай мазмунни ифодаловчи мақолни қуйидаги матн таркибига усталик билан кирита олган: *Муроджон қолипни қумга қорар экан, шу томонга қараб жилмайиб қўйди: – Йигит кишига қирқ ҳунар ҳам оз... – Шундай деди-ю, яна чўнкайиб, лой зувала қила бошлади.*

Маълумки, ўзбек халқида набиранинг ардоқлиниши ажралмас миллий хусусият даражасига кўтарилган. Ўзбек тилида *Данагидан мағзи ширин* мақолининг юзага келишига ҳам шу ахлокий кадрият сабаб бўлган. Маълумки, меванинг ичида данаги, данагининг ичида мағзи бўлади. Мазкур мақолда ота-она мевага, фарзанди унинг данагига, набираси эса ана шу данакнинг ичидаги мағзига ўхшатишмоқда. Бу ўхшатиш воситасида ўзбек халқида ота-она учун боласидан-да набираси ширин ва суюкли эканлигига ишора қилинмоқда. Набирага нисбатан бундай умуммиллий кадрият касб этгани боис ўзбек халқи лисоний манзарасида мазкур тушунчалар юзага келган, натижада ўзбек тили луғат фондида шундай барқарор бирикма (мақол) мавжуд бўлган. *Данагидан мағзи ширин* мақоли адибнинг “Одам овози” ҳикоясида қўлланилиб, у орқали хикоя персонажи Мастура хола характерига ишора қилинган: *Мастура хола ярим уйғониб, ёнини пайнаслади. Асқаржонни тополмай бирпас гаранг бўлиб ётди-да, кўзини очди. ...Секин хўрсинди. Данагидан мағзи ширин дегандек, неварасига ўрганиб қолган экан.*

Лингвомаданий белгиларни ўзида яққол ифодалаган миллий-маданий сўзлар катнашган мақоллар адиб асарларида кенг қўлланилган. Масалан, *Бош омон бўлса, дўппи тошлади* мақолида *дўппи, Сичқон сигмас ишига, галвир боғлар думига* мақолида *галвир, Чиққан қиз чийириқдан ташқари* мақолида *чийириқ, Инсоф сари – барака* мақолида *инсоф, Таппи тапидан узоққа тушмайди* мақолида *таппи* лексемалари лингвомаданий қимматга эга.

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, Ўткир Ҳошимов асарларида лингвомаданий характерга эга бўлган мақоллар бадий воқеликни ёрқин акс эттиришга хизмат қилган. Адиб асарларида қўлланилган мақоллар давр руҳини беришда, турли хил воқеаларни тасвирлашда, қахрамонлар характерини акс эттиришда, уларнинг нутқини индивидуаллаштиришда, шунингдек, адиб илгари сурган ғояни эстетик жиҳатдан умумлаштиришда муҳим лингвопоэтик вазифа бажарган.

РЕЗИЮМЕ: Ушбу мақолада Ў.Ҳошимов асарларидаги мақолларнинг лингвопоэтик ва лингвомаданий хусусиятлари таҳлил этилган.

РЕЗИЮМЕ. В данной статье анализируются лингвопоэтические и лингвокультурные особенности пословиц в произведениях У.Хошимова.

RESUME. This article analyzes the linguopoetic and linguocultural features of the proverbs in the works of U.Hoshimov.

Таянч сўз ва иборалар: мақол, барқарор бирикма, бадий нутқ, лингвопоэтик восита, лингвомаданий белги, лисоний манзара, миллий колорит.

Ключевые слова и выражения: поговорка, устойчивое словосочетание, художественная речь, лингвопоэтическое средство, лингвокультурный знак, языковая картина, национальный колорит.

Key words and word expressions: proverb, stable connection, artistic speech, linguopoetic means, linguocultural character, linguistic landscape, national color.

Ҳақимжон КАРИМОВ

ОММАВИЙЛИКМИ ЁКИ МАНЗУРЛИК?

Маълумки, ҳар қандай ижодкор ўз асарида тасвирланган воқеалик, қаҳрамонлари, улар орқали илгари сурган концепцияси кенг оммага маъқул келишини, қалбига сингишини, ундан жой олишини, халқа кенг ёйилишини истайди. Шундай асар ёзишни орзу қилади. Бу борада Ўзбекистон халқ ёзувчиси Ўткир Ҳошимов шундай дейди: “Шундай асар ёзсангки, китобхон ўқиганда ҳамма нарсани унутса, асар қаҳрамонлари ҳаёти билан яшаса. Китобни ўқиб бўлган кун кечаси билан ухламай тўлғониб чиқса. Вақти келиб ўша китобни яна кўлига олганида қайтадан хаяжонга тушса... Орзуим – шу...” Адабиётшуносликда бунга муяссар бўлишни оммавийлик деб аталади. Бу борада академик Иззат Султонов шундай дейди: “Адабиётнинг бу хусусиятини кўрсатувчи термин адабиётшуносликда хали йўқ. Биз адабиётнинг бу хусусиятини оммавийлик деб аташга қарор бердик.

Оммавийликка интилиш – адабиётнинг қадимдан тан олинган ва жуда муҳим вазифасидир. Бу вазифа адабиётни яратувчилик томонидан стихияли ёки онгли равишда адо этилиб келмоқда”. Бунга мисол қилиб ХI асрда Юсуф Ҳос Ҳожиб томонидан яратилган “Қутадғу билиг” – “Саодатга йўловчи билим” асарини келтиради. Ва ҳамма кишиларга фойдали асар ёзиш учун туркий тилда битганини таъкидлайди. Бундай ишни Аҳмад Югнакий ҳам назарда тутганлигини айтади. Бундан шундай хулоса чиқаради: “Адабиётнинг оммавий характери, яъни адабиёт асарларининг энг кенг аудиторияга мўлжаллаб ёзиш эҳтиёжи халқлар тарихида ажойиб бир ҳодисани – халқ тилида бадиий адабиёт учун кураш ҳаракатини келтириб чиқаради”. Мазкур фикрининг исботига Дантенинг лотин тилида асар ёзишдан воз кечиб, ўз халқи, яъни италян тилида битганлигини мисол тариқасида келтиради. Ўз фикрини давом эттириб, бу ҳол Ўрта Осиё халқлари тарихида ҳам рўй берганини, яъни Югнакий, Рабғузий, Хоразмий, Хўжандий, Лутфий, Саккокий каби шоирлар туркий тилда поэтик асарлар яратишни бошлаб берганлигини, айниқса, Алишер Навоий ижодида янги, аввал сира кўрилмаган баланд босқичга кўтарилгани, бу ҳол буюк шоир ижодида рўй берганлигини таъкидлайди. Ва оммавийлик ўзбек адабиёти тарихида ҳам стихиялигина эмас, балки онгли равишда рўй берган деб хулоса ясайди. Ўз хулосасининг тасдиғи учун Навоийнинг бу борада “Ҳамса”сида айтган фикрларини келтиради. Домла Навоий фикрига берилиб кетганиданми, ёки даврнинг қарашлари таъсирданми (албатта, шундай бўлса керак) бироз хушёрликни унутиб, қуйидаги мантқиққа зид фикрни ҳам ёзиб юборади: “Навоий худди Пушкин каби ўз асарларининг келажак авлодлар томонидан ҳам қадрланишини ўз “Ҳамса”сида орзу қилади. Бу факт ҳам оммавийликка интилиш – классик

адабиёт вакилларини фақат ўз замондошлари учунгина эмас, келажак авлодлар учун ҳам асар ёзиш вазифасига кўтарилганини кўрсатади”²²⁷.

Демак, И.Султоновнинг фикрича, ўз она тилида, кенг оммани кўзлаб ёзса, оммавий бўлади. Оммавийликнинг асосий хусусияти шундан иборат. Бу борада Ҳ.Умуров ўзининг “Адабиёт назарияси” дарслигида ёзади: “Биринчи “адабиёт” доимий оммавийликка суянади, ўз тасдиғини жамият фикридан олади”. Лекин бу фикрларга қўшилиб бўлмайди. Чунки фақат она тилида ижод қилиш билан одамлар қалбидан жой олиб, уларга манзур бўлиш қийин. Ҳаётнинг ўзида бунга мисоллар кўп. Масалан, Чингиз Айтматов, Темур Пўлатовлар рус тилида ижод қилишган. Шунга қарамай, уларнинг асарлари, фақат ўз халқи эмас, балки жаҳон халқлари қалбидан жой олган. Бундай бўлишига сабаб уларнинг она тилида ёзиши эмас, балки маҳорати, яъни воқеа ва ҳодисани зоҳирий эмас, ботиний-ичдан ёритиши, сюжет йўналиши ва қаҳрамонлари хатти-ҳаракати ижтимоий детерминизм қондаларига амал қилган ҳолда белгиланиши, асарлари замирига умумбашарий масала ҳамда муаммонинг сингдирилиши, шунингдек, қаҳрамонлари миллий хусусиятларини, руҳиятини сақлаб қолишидадир.

Башарти, бадиий асар барча тушунадиган ва омма савиясига мослаб ёзилса, у ўзининг гўзаллигини, жозибadorлигини йўқотади. Чунки адабиётни англаш хос кишиларнинг ишидир. Бадиий асардаги воқеаларнинг кизикарлилиги эмас, балки унинг моҳиятини англаш, қаҳрамонлари тақдирини, қисматидан маълум хулоса ясаб, ўзини саодат йўлига бошлаши, одам ва оламнинг сир-асрорини англаши хос кишиларга хос хусусиятдир. Оддий омма адабиётнинг бу иктидорини ҳеч қачон идрок этмайди. Ҳатто ҳозирги кунда ҳам “Навойий” романи уёқда турсин, “Ўткан кунлар” романи ҳақидаги тушунчаси Қумушнинг фожиасига ачинашу, унинг қотили Зайнабни қоралаш, деб биладиган одамларнинг сони жуда кўп. Ҳатто романи ўқимаган одамлар ҳам кўплаб топилади. Кўпчилик табиий фанлар одамлари, ҳатто бу соҳа олимлари ичида адабиётни енгил юмуш деб биладиганлари кўп. Менга истеъдодли адабиётшунос олим Талъат Солиҳов машҳур математик олим, академикнинг: “Талъатжон, сизларга мазза-да, бош қотирмайсизлар, ҳамма ўқийдиган нарсани ўқийсизлар-да, гапириб берасизлар”, – деганини куйиниб гапирган. Бу пайтда Талъат ака ТошДУнинг филология факультетининг декани бўлган, гапирган одам эса унинг ректори.

Адибнинг яхши асар ёзишни орзу қилиши оммавий асар ёзиш дегани эмас. У одамларга мақбул бўладиган, ҳаётдаги муаммоларни ечишга кўмак берадиган, ҳаётга қарашларини ўзгартирадиган, бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга соладиган, қаҳрамонлари яқин одамига айланадиган, улар ўз маконларини тарқ этиб (яъни асардаги), ҳаётини одамлар орасидан жой олишини ўйлаган шахсларни юзага келтиришни орзу қилганидир. Бундай фазиладан холи бўлган асарни ҳар қанча оммалаштиришга уринилмасин, у оммалашмайди, халқ қалбидан жой олмайди. Бунга ҳаётда мисоллар кўп. Шўро даврида М.Горькийнинг “Она” романини оммалаштириш ва халқ

²²⁷ Адабиёт назарияси. 1-жилд. – Тошкент: Фан, 1978, 65-бет.

онгига сингдириш учун бутун санъат олами, маориф, давлат аппарати, адабиётшунослик томонидан социалистик реализмнинг биринчи асари сифатида сонсиз китобларда, дарсликлардан тортиб, киноларда ҳам тарғиб қилинган. Социалистик мамалакатларнинг барча тилларига таржима қилинган. Шунга қарамай, халқнинг қалбидан жон ололмади. Бугунги кунда бу асарни ҳеч ким ўқимайди ва тилга ҳам олмайди. Лекин Лев Толстойнинг “Уруш ва тинчлик”, Шолоховнинг “Тинч оқар Дон” эпопеяси ўқияпти. Достоевскийнинг “Жинойят ва жазо” романи ҳам назардан четда қолгани йўқ. Нимага шундай бўлди? Биринчидан, бу асарнинг мафқуралашгани, яъни унда яқка хоким мафқураси мавжуд тузумнинг ҳамма жабҳаси инкор қилиниб, ўзига тўқ одамларнинг барчаси ёмон, инсонфсиз деб қораланиб, меҳнаткаш халқ, ишчилар синфи яхши, ҳақиқатгўй деган фикрнинг илгари сурилиши. Иккинчидан, тасвирланган воқелик, қаҳрамонлар хатти-ҳаракати, ҳаётни идрок этишда, дунёқарашда, гап-сўзида ҳаётини мантиққа зидлик борлиги. Учунчидан, мақсадга фақат куч, зўрлик ва инқилоб йўли билан эришиш мумкин деган ғоянинг илгари сурилиши.

Бундай ҳолатни Ҳамзанинг “Бой ила хизматчи” драмасининг қайта ишланган вариантыда ҳам кўриш мумкин. Драмада дин аҳлининг ёппасига саводсиз қилиб кўрсатилиши, бойнинг яқкаю ягона фарзанди иссиқ сувда пишиб ётганда, унга бепарво бўлиб, Жамилага хирс билан қараб, унга илтифот қилиши, Ғофир, Жамила монологи, Холматнинг Жамила хусусидаги гапи ҳаёт мантиғига зиддир. Шундан ҳар қанча оммалаштириш учун тарғиб ва ташвиқот қилинмасин, у оммалашмади, назардан четда қолди. Оммалаштиришга интилмаган “Майсаранинг иши” комедияси эса ҳамон сахнада. Чунки ундаги миллийлик, ҳаётинилик, қаҳрамонлари хатти-ҳаракатидаги кулгининг манзурлиги комедиянинг умри узайишига имкон берган.

Қолаверса, И.Султонов таъкидлагандек, Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Югнакий, Навоий асрлари оддий оммани назарда тутиб ёзилмаган, балки хос кишилар, яъни дostonларида, шеърларида назарда тутган ғояни англайдиган, улар замиридаги мохиятни идрок этишга қодир ва уларни бошқаларга етказиш иқтидорига эга кишиларни назарда тутиб ёзилган. Адабиётни англаш оддий омманинг эмас, хос кишиларнинг ишидир. Адабиёт бундай кишиларни саодатга етаклайди, уларни қомил қилади. Шундан бадий асарни оммавий дейишликнинг ўзи мантиққа зид. Масалан, Навоий шеърини ҳеч қачон оммавий бўлмаган, ҳозир ҳам оммавий эмас. Чунки омма буёқда турсин, адабиёт мутахассисларининг барчаси ҳам шоир шеърининг мағзини чақа олади дейиш қийин. Мағзини чақа олганларни эса шеърини ўзига сеҳрлаб олади. Негаки, у фикрлар уммонидир. Шу нуктаи назардан “Адабиёт назарияси”сидаги оммавийлик атамасини оммавийлик деб эмас, балки манзурлик деб, унга қуйидагича таъриф берган маъқул. Яъни ҳар қандай миллатдаги, тоифадаги одамни қомиллик сари қадам ташлашга қўмақ берадиган, жамият тараққиётига хизмат қилишга йўналтирган ҳаётбахш, умумбашарий ғоялар билан йўғрилганлиги, воқеалар ва қаҳрамонларининг ўйлари, хатти-ҳаракати, хис-туйғулари, эҳтирослари жозибали бўлиб, инсоний, табиий, ҳаётини бўлгани учун миллионлаб одам ва олам сирларини англаш учун кишиларга манзур бўлишлик. Манзурлик деганда шундай иқтидорга эга асарни тушунмок лозим.

ФАНИМИЗ ЗАҲМАТКАШЛАРИ

ДИЛМУРОД ҚУРОНОВ

Таниқли адабиётшунос олим, филология фанлари доктори, профессор Дилмурад Қуროнов кутлуғ олтмиш ёшга тўлди.

Дилмурад Хайдаралиевич Қуროнов 1960 йил 27 октябрда Қирғизистон Республикасининг Ўш вилояти Тошкўмир шаҳрида туғилган. 1978 йили Андижон тумани Ҳакан қишлоғидаги 4-ўрта мактабни тамомлаган. 1978 – 1979 йилларда қурилишда ишлаган, 1979 – 1981 йилларда ҳарбий хизматни ўтагач, 1982–1987 йилларда Андижон давлат тиллар педагогика институтида рус тили ва адабиёти, она тили ва адабиёти йўналиши бўйича таҳсил олди. 1990–1992 йилларда ТошДУ (ҳозирги ЎзМУ) аспирантурасида таҳсил олиб, “Кеча ва кундуз” романида характерлар психологизми” мавзусидаги номзодлик (1992), “Чўлпон поэтикаси (насрий асарлари мисолида)” мавзусидаги докторлик диссертацияларини (1998) ҳимоя қилди.

Д.Қуროнов илмий фаолияти давомида 100 дан ортик илмий ишларини чоп эттирган. Жумладан, у 2 та дарслик, 3 та монография, 3 та қўлланма, 1 та луғат муаллифидир. Республика матбуотида ўзбек адабиётшунослиги масалаларига бағишланган 80 дан зиёд илмий мақолалари чоп этилган. 2002 йилда унинг “Адабиётшуносликка кириш” дарслиги, 2018 йилда “Адабиёт назарияси асослари” дарслиги Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги тавсиясига кўра Олий ўқув юртлари ўзбек филологияси таълим йўналиши талабалари учун дарслик сифатида чоп этилган. Ҳозирда республикамиз олий ўқув юртларида ўзбек филологияси таълим йўналиши талабалари учун асосий ўқув адабиёти сифатида мазкур дарсликлардан фойдаланиб келинмоқда. 2010 йилда шогирдлари З.Мамажонов ва М.Шералиева билан ҳаммуаллифликда “Адабиётшунослик луғати”ни яратган ва луғат унинг умумий таҳрири остида чоп этилган. Мазкур луғат мутахассислар томонидан муҳим ва зарур қўлланма сифатида эътироф этилган (“Жаҳон адабиёти” журнали, 2010, 8-сон). Луғат 2013 йилда қайта нашр этилди. Ҳозирда адабиётшунослик соҳасидаги илмий тадқиқотларнинг аксариятида мазкур луғатдан фойдаланилмоқда.

Д.Қуროнов ўзбек адабиётшунослигининг долзарб масалаларига бағишланган илмий-назарий асарлари билан ўзбек адабиётшунослиги ривожига муносиб ҳисса қўшиб келмоқда. Бу борада олимнинг “Рухий дунё таҳлили” (1995), “Чўлпон: ҳаёти ва ижодий мероси” (1997), “Истиклол дарди” (2000), “Чўлпон насри поэтикаси” (2004), “Адабий жараёнда “Мом синдроми” (2010), “Мутолаа ва идрок машқлари” (2013), “Завқимдан бир шингил” (2013), “Талкин имконлари” (2015), “Адабий ўйлар” (2016), “Назарий қайдлар” (2018), “Adabiyot va b. haqida” (2019) номли китоблари чоп этилган.

Д.Куронов кўп йиллардан буён Абдулхамид Чўлпон асарларини нашрга тайёрлаб чоп этиш ишларида фаол қатнашиб келмоқда. Жумладан, Чўлпон 3 жилдлик асарлари тўпламининг 2-жилдини нашрга тайёрлаб, уни изоҳлар билан таъминлади (Тошкент, “Адабиёт ва санъат”, 1994). “Адабиёт надири” тўпламини нашрга тайёрлашда қатнашди (Тошкент, “Ёзувчи”, 1994). Тўрт жилдлик Чўлпон асарларини нашрга тайёрлаш ва чоп этириш бўйича гуруҳга раҳбарлик қилди ҳамда ушбу жилдликнинг 2-жилдини нашрга тайёрлаб, изоҳлар билан таъминлади (Тошкент, “Академнашр”, 2016). 1997 йили Андижон вилояти Чўлпон Жамғармаси ташкил қилингандан буён жамғарманинг бош мутахассиси вазифасида фаолият кўрсатиб келмоқда. 1998–2000 йилларда “Чўлпон ҳаёти ва адабий мероси” амалий тадқиқоти ҳамда 2000–2002 йилларда “Ўзбек адабиётида тарихий бадиий тафаккур тадрижи” лойиҳаси унинг илмий раҳбарлигида бажарилди. 2011 йилда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси қошидаги Нодавлат нотижорат ташкилотларни қўллаб-қувватлаш Жамоат Фонди томонидан эълон қилинган Грант танловида “Чўлпон, биз сени унутмаймиз!” лойиҳаси билан қатнашиб, ғолиб бўлди. 2017–2018 йилларда “ОТ-А-46. Адабиётшуносликнинг назарий курслари бўйича ўқув адабиётларининг янги авлодини яратиш” давлат амалий-тадқиқот дастурлари доирасидаги лойиҳага илмий раҳбарлик қилди.

Д.Куронов саъй-ҳаракатлари билан 2018 йилдан бошлаб “Андижон ижодкорлари меросидан” номи серияда андижонлик ижодкорларнинг асарлари чоп этилиши йўлга қўйилган ва унинг умумий таҳрири остида туркумнинг бешта китоби чоп этилди.

Д.Куронов зукко адабиётшунос бўлиш билан бирга мохир таржимон ҳамдир. Б.Раҳмонов билан ҳаммуаллифликда яратилган “Ғарб адабий-танқидий тафаккури тарихи очерклари” қўлланма-хрестоматиясидаги Исократ, Михаил Пселл, Ю.Ц.Скалигер, Антонио Минтурно, Лодовико Кастельветро, Торкватто Тассо, Филипп Сидни, Бен Жонсон каби олимларнинг асарлари Д.Куронов таржимасида берилган. Шунингдек, унинг таржимасидаги Эзоп масаллари “Чўлпон”, “Зарқалам”, “Академнашр” нашриётларида алоҳида китоб ҳолида уч қайта чоп этилган.

2000–2009 йилларда Андижон давлат университети филология факультети декани лавозимида ишлаган Дилмурод Куронов ўқув-тарбия жараёнларини бошқариш билан бирга, истеъдодли, изланувчан кадрлар ҳисобига факультет илмий салоҳияти орттиришга ҳам муносиб ҳисса қўшди.

Д.Куронов 2009 йили “Илмий хабарнома – Научный вестник” журналининг даврий нашр сифатида ташкил қилди ва ўн йилдан ортиқ вақт давомида журналнинг бош муҳаррири лавозимида ишлаб келмоқда.

Ибратли оила бошлиғи, фидойи ва талабчан устоз, ташкилотчи раҳбар сифатида илмий-ижтимоий жамоатчилик, ҳамкасблари ҳурматини қозонган, ижодий фаоллиги айни етуклик палласидаги профессор Дилмурод Куроновни таваллудининг олтимиш йиллиги билан қутлаган ҳолда, унга сихат-саломатлик ва адабиётшунослигимиз ривожини йўлидаги ишларида янги ижодий зафарлар тилаймиз.

**Баҳодир РАҲМОНОВ,
Зокиржон МАМАЖОНОВ**

ИККИ МАДАНИЯТ ВОРИСИ

Бадий, илмий ижод жабҳаларида шундай соҳибқаламлар борки, қайси йўналишда изланмасинлар, барчага бирдай манзур асарлар ярата оладилар. Машҳур олим, нозиктаъб адиб, сермахсул таржимон, ўзбек-тожик адабий алоқаларининг закий донишманди Тўхтасин Жалолов ана шундай кенг камровли, барчага маъқул мусанниф эдилар. Бўлғуси серкирра адиб 1909 йил Марғилон туманига қарашли Қоратепа кишлоғида деҳқон оиласида туғилган. Отаси Мулла Жалол мадраса кўрган, бироз муддат мактабдорлик қилган бўлса ҳам, умр бўйи деҳқончилик, боғдорчилик билан шуғулланган. Тўхтасин ака дастлаб маърифатли қиблагоҳи мактабда таҳсил олади. Етти ёшида бобоси Муҳаммад Исҳоқ уни Шаҳрихонга олиб кетади. Бу ерда Тўхтасин эски усул мактабда ўқийди. 1924–1925 йилларда бўлғуси адиб Фарғонадаги икки йиллик ўқитувчилар тайёрлаш курсини битказиб, Шаҳрихон мактабларида она тили ва адабиётдан дарс беради.

Кўшканот серзавқ ижодкор 1930–1933 йилларда Самарқанддаги педакадемияда ўқиди. Аммо отаси тўсатдан вафот этгандан сўнг Тўхтасин ака Шаҳрихонга қайтиб, муаллимлик фаолиятини давом эттиради. 1936 йили Тошкентга кўчиб келган Тўхтасин Жалолов кишлок хўжалик олий мактаби, Республика партия маорифи уйи ҳамда Ҳуқуқ институтида ўзбек тили ўқитувчиси бўлиб ишлайди; аynи пайтда Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика институтида ўқишни давом эттиради ва уни имтиёзли диплом билан тугатиб, кечки бўлимда талабаларга ўзбек адабиёти тарихидан дарс бера бошлайди. Кейинчалик Тўхтасин Жалолов “Қизил Ўзбекистон” газетасида, Давлат бадий адабиёт нашриётларида муҳаррир, Ўзбекистон Фанлар академиясининг Тил ва адабиёт институтида илмий ходим, “Шарқ юлдузи” журналида адабий ходим бўлиб ишлайди; тинимсиз илмий ва бадий ижод билан машғул бўлди.

Ўтган асрнинг 40-йилларида ижод майдонига кириб келган фидойи адиб Тўхтасин Жалолов ўзидан катта мерос қолдирди. 1939–1940 йилларда буюк ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоий ҳақида “Хамса” талқинлари” китобини ёза бошлаган ижодкор пединституларнинг Ўзбек тили ва адабиёти факультетлари талабалари учун “Ўзбек адабиёти тарихи хрестоматияси”ни (XIII–XV асрлар) тузди; ўзбек адабиётининг кам ўрганилган саҳифаларини аниқлаш бўйича кўп йиллик изланишларини якунлаб, “Ўзбек шоирлари” (1959), “Пахлавон Паҳмуд” (1961), “Бону” (1963), “Яшасин табассум” (1966), “Нафосат оламида” (1971), “Қизлар қасидаси” (1977) сингари китобларини нашр эттирди. Захматкаш олим “Хамса” талқинлари”да адаб олимлари орасида биринчилардан бўлиб “Хамса” дostonларини мазмун, ғоявий йўналиш, образлар тизими, асардаги анъана ва ўзига хослик, энг муҳими, бадийлик нуқтаи назардан изчил, лўнда, оммабоп таҳлил қилган. Бу асар ўтган асрнинг 80-йилларига қадар Навоий “Хамса”сининг туб моҳиятини, ўзига

хослигини кенг илм-адаб аҳлига етказа оладиган ягона қўлланма эди. Шунинг учун ҳам бу илмий-оммабоп рисола қайта-қайта нашр этилган ва шоир мухлисларининг сеvimли китобига айланган.

Биз профессор, атокли тарихшунос А.Мухторов тадқиқотлари туфайли соҳибдеvon тожик шоираси Дилшоди Барнонинг ҳаёти ва ижодий мероси билан XX асрнинг ўрталарида ошно бўлган эдик: ўтган асрнинг 60-йилларига келиб эса, Тўхтасин аканинг Қўқону Хўжанд ва Тошкент дастхат хазиналарида тинимсиз олиб борган кузатишлари ҳосиласи шарофати ўларок шоиранинг ўзбек тилида битилган “Қаролар фалсафаси” илмий рисоласи, турли жанрларда яратилган шеърларини ўқишга муяссар бўлдик. Натижада, Дилшоди Барно адабиётимиз тарихидаги зуллисонайнлик анъанасининг забардаст вакили эканлигини билиб олдик. Умуман, “Ўзбек шоиралари” таҳлилга жалб этилган барча далилларнинг мутлақо янгилиги, ўта самимий, таъсирчанлиги, фақат Тўхтасин Жалоловга хос нафис услубда ёзилганлиги ва таҳлил қилинганлиги билан беназир китобдир. Муаллиф ўша йиллари ушбу асари билан ўзбек адабиёти тарихининг янги саҳифаларини кашф этган эди. Зероки, муаллиф ҳар бир шоиранинг тугал илмий биографиясини яратишга, асарларидан намуна олишга эришган. У кишининг барча илмий рисола ва мақолалари фақат қамёб манбалардан қўлга киритилган тоза далиллар асосида ёзилганлиги билан ҳам шу тизимдаги тадқиқотлардан ноёб топилма сифатида ажралиб туради. Устоз мумтоз шеърятни теран тушуниб, таҳлил ва тадқиқ эта оладиган закийлардан эдилар.

Кейинги асарларида Тўхтасин Жалолов Паҳлавон Маҳмуд, Самарбону сингари бир қанча адиб ва адибалар ижодини илк бора тугал бир тарзда илмий жамоатчилик ҳукмига ҳавола қилди; уларнинг ўзбек адабиёти тарихида тутган мавқеини аниқлаб, кўрсатишга муваффақ бўлди. Айни пайтда Тўхтасин Жалолов бадий ижод билан ҳам узлуксиз шуғулланиб, “Олой маликаси” романини, “Олтин қафас” (1962), “Асл айнимас” (1964) қиссаларини яратди. “Олой маликаси”да Тўхтасин Жалолов машҳур ўзбек шоираси Нодиранинг тўлақонли эпик образини яратишга эришган. Романининг бир неча боби атокли ёзувчи Сотим Улуғзода томонидан тожик тилига таржима қилиниб, “Садои Шарқ” журналида эълон қилинган эди. Устознинг Амир Умархон – Амирий ҳақида қисса ёзгани ҳақида ҳам маълумот бор. Бундан ташқари ўзининг хотираларида таъкидлашича “Навоий ижоди бўйича фалсафий қайдлар” ҳам яратган экан. Афсуски, бу икки асарнинг мукамал қўлёзмаси ханузгача топилмаган. Адиб асарларининг қайта нашрини яратиш, Тўхтасин Жалоловнинг таржимонлик маҳоратини махсус тадқиқ этиш зарур, деб ўйлаймиз.

Адабиётимиз тарихида Тўхтасин Жалолов кўп тилини билладиган, қардош халқлар адабиётининг жонфидо билимдони, забардаст таржимон сифатида ҳам ўзига хос мавқе ва ўринга эга. Зероки, у буюк хинд адиби Робиндранат Тагорнинг 29 асарини, жумладан, “Ҳалоқат”, “Кўзга тушган чўп”, “Бибҳа соҳили”, “Донишманд Рожа” романларини, ўзбек ва тожик адабиётининг буюк сиймоси Садриддин Айнийнинг “Эсдалиқлар”ини, Сотим Улуғзоданинг “Восеъ”, В.Смирнова-Ракатинанинг “Абу Али ибн Сино” романларини ўзбек тилига аслиятга мос ва рост тарзда зўр маҳорат

билан таржима қилган. Бу асарлар ўз вақтида таржимашунослар томонидан юксак баҳоланган эди. Адибнинг Паҳлавон Маҳмуд рубоийларини ўзбек тилига маҳорат билан ўтиргани у кишининг шеърый салоҳиятини кўрсатади.

Тўхтасин Жалолов ёшларнинг меҳрибон, ғамхўри, раҳнамоси, ўта халол, покдомон инсон эдилар. Камина 1963 йили ҳозирги тожик адабиётининг асосчиси, ўзбек адабиёти ривожига катта ҳисса қўшган, икки миллат фахри бўлган буюк адиб Садриддин Айнийнинг “Етим” романини таржима қилиб, “Ёш гвардия” нашриётига топширган эдим. Нашриёт уни ҳар икки тилни мукамал билувчи адиб Тўхтасин Жалоловга назардан ўтказиб, тақриз қилиш учун берган экан. Орадан бироз ўтказиб борсам, бўлим мудури шоир Эркин Воҳидов устознинг ёзғусини кўрсатди. Унда қисқа қилиб: “Таржимани кўриб чиқдим, енгил таҳрирдан сўнг нашр этса бўлади. Вақтим бўлганда, ўзим таҳрир қилиб берардим, афсуски ҳозир бандман”, – деб ёзилганди. Хурсандчилигимнинг чеки йўқ эди. Зероки, биринчи таржимам улуг зотнинг фатвосини олган эди. Ана шу китоб уч марта қайта нашр этилган.

Адиб Тўхтасин Жалолов хоксор, камтар, ижоддаги ютуқларини кўз-кўз қилишдан тийиладиган зиёкор одам эдилар. Шунинг учун ҳам у кишининг ҳар бир асари, илмий мақоласи соҳа донишмандлари томонидан бир янгилик сифатида қабул қилинарди. Устознинг асарлари озар, рус, тожик ва қирғиз тилларида ҳам эълон қилиниб борар эди. Муаллим “Ҳаётим йилномаси” хотираларида шундай ёзган: “Дарвоқе, мен тожик фарзандию ўзбек адибиман. Демак, икки маданият, икки адабиётнинг комил ҳуқуқи ворисиман ва шу билан фахрланаман”²²⁸. Покдомон ижод соҳиби, нуктафаҳм шеършунос, соҳибкалам ёзувчи Тўхтасин Жалолов 1984 йили Тошкент шаҳрида оламдан ўтганлар. Аммо, у киши яратган бадиий ва илмий ижод неъматлари билан ҳамиша халқимизга, кенг ўқувчилар оmmasига ҳамиша ҳамроҳу ҳамқадамдир. Устознинг адиб сифатидаги санъаткорлиги, таржимонлик маҳорати масалалари махсус тадқиқотлар олиб боришни тақозо этади.

Ҳамиджон ҲОМИДИЙ

²²⁸ Ж а л о л о в Т. Гўзаллик оламида. – Тошкент: Фафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979, 324-бет.

ИЛМИЙ ҲАЁТ

ТЎРА МИРЗАЕВ

Ўзбек филологияси фанининг забардаст намояниси, маънавий кадрларимизни муҳофаза қилиш, тадқиқ ва тарғиб этишга бениҳоя катта ҳисса қўшган улкан фан ташкилотчиси, эпосшуносликнинг фундаментал назарий масалаларини юксак илмий даражада ҳал қилган атоқли фольклоршунос олим, Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган фан арбоби, Абу Райхон Бериуний номидаги давлат мукофоти совриндори, филология фанлари доктори, профессор, Фанлар академиясининг академиги Тўра Мирзаев шу йилнинг 29 сентябрь куни оғир хасталиқдан кейин вафот этди.

Халқ оғзаки бадий ижодиётини кенг қўламда тадқиқ этишда катта ютуқларга эришган ўзбек фольклоршунослиги мактабига асос солган ва уни Марказий Осиёдаги етакчи илмий йўналишларидан бири даражасида олиб чиққан фидойи олим Тўра Мирзаев 1936 йил 6 март куни Бухоро вилоятининг Шофиркон туманидаги Чандир қишлоқ фуқаролар йиғинига қарашли Саврак қишлоғида дунёга келди. У 1943–1953 йилларда Ибн Сино номли ўрта мактабда, 1953–1957 йилларда Бухоро давлат педагогика институти (ҳозирги Бухоро давлат университети) тарих-филология факультетининг ўзбек тили ва адабиёти бўлимида ўқиди. 1957–1958 йилларда Сурхондарё вилоятининг Жарқўрғон туманидаги Қакайди қишлоғидаги 22-ўрта мактабда ўқитувчилик қилди. 1961–1963 йилларда Ўзбекистон Фанлар академияси Тил ва адабиёт институти аспирантурасида таҳсил олди. 1964–1971 йилларда ЎзР ФА Тил ва адабиёт институтида аввал кичик илмий ходим, сўнг катта илмий ходим лавозимларида ишлади. 1971 йил октябрдан – 1973 йил сентябргача мазкур институтдаги “Халқ оғзаки бадий ижоди асарларини тўплаб, системалаштириш ва нашр этиш” бўлимига мудирлик қилди. 1973–2002 йилларда Фольклор бўлимининг мудирлиги бўлиб ишлади. 1991–1998 йилларда ЎзР ФА Адабиёт институтининг раҳбари, 1998–2010 йилларда ЎзР ФА Тил ва адабиёт институтининг директори бўлиб ишлади. 2001–2006 йилларда ЎзР Фанлар академиясининг ижтимоий-гуманитар фанлар бўйича вице-президенти сифатида кенг қўламли илмий-ташқилий фаолият билан шуғулланди. 2010 йилнинг мартидан то умрининг охиригача ЎзР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти Фольклор бўлимининг етакчи илмий ходими сифатида фаолият кўрсатди. 1965 йилда “Алпомиш” достонининг ўзбек вариантлари” мавзусидаги номзодлик, 1986 йилда “Ўзбек халқ бахшиларининг санъати ва улар репертуарининг асосий хусусиятлари” мавзусидаги докторлик диссертациясини ҳимоя қилди. Ўзининг юксак даражадаги илмий фаолияти учун 1990 йилда профессор, 2017 йилда Ўзбекистон Фанлар академияси академиги унвонига сазовор бўлди.

Тўра Мирзаев ўзбек халқ оғзаки бадий ижодиётини кенг қўламда тадқиқ этиш борасида илмий мактаб яратган, эпосшуносликнинг назарий ва амалий масалаларига доир қўлаб асарлари нафақат мамлакатимиз,

балки чет элларда ҳам эътироф этилган таниқли фольклоршунос олим эди. У дунё фольклоршунослигида илк бор ўзбек халқ қаҳрамонлик эпосининг классик намунаси ҳисобланган “Алпомиш” дostonининг ўттиздан ортик вариантларини қиёсий таҳлил қилиб, бу эпик асарнинг ўзбек бахшилари репертуарида қайд қилинган барча вариантларини қиёсий тадқиқ этиш асносида дostonнинг ўзбек халқи эпик тафаккури тараққиётида тутган муҳим ўрнини тайин этди. Олим дoston сюжетининг тарихий асослари, шаклланиш босқичлари ва бадиий ривож, сюжет тизимидаги етакчи мотивлар поэтикасини изчил ўрганиб, “Алпомиш” дostonи яратилган даврни муайянлаштирди. Т.Мирзаев жуда бой тарихий, этнографик ва филологик далилларга асосланган ҳолда, “Алпомиш” дostonининг мукамал эпик асар сифатидаги шаклланиш даври X–XI асрларга оид деб белгилаши жаҳоннинг кўплаб нуфузли илмий марказлари томонидан эътироф этилган. Т.Мирзаевнинг “Алпомиш” дostonи ҳақидаги монографик тадқиқотлари Германия, Туркия, Россия каби мамлакатларда нашр қилинганлиги ҳам бунинг ёрқин далилидир. Олимнинг “Алпомиш” дostonи ўзбек вариантларининг ўзига хос хусусиятлари, дoston сюжетининг тарихий асослари, ривожланиш босқичлари ва тарқалиш ареали, дostonчиликда версия ва вариантлилиқ масалаларига бағишланган “Алпомиш” дostonининг ўзбек вариантлари” (1968) номли китоби нафақат ўзбек, балки туркий фольклоршунослиқда эпос вариантларини тадқиқ этишнинг классик намунаси деб қаралади.

Академик Тўра Мирзаев ўз илмий фаолияти давомида ўзбек фольклорининг жанрлар таркиби, генезиси ва бадиияти, эпосшунослиқ, дostonчилик мактаблари ва халқ бахшиларининг эпик репертуари, фольклор назарияси, фольклоршунослиқ тарихи, фольклор матншунослиги ҳамда тарихий-фольклорий жараён масалаларини ўрганишга алоҳида эътибор қаратди. Ўзбек дostonчилиги мактабларининг Фозил Йўлдош ўғли, Эргаш Жуманбулбул ўғли, Пўлкан шоир, Исломо шоир, Ёрлақаб бахши, Раҳматулла Юсуф ўғли, Бекмурод Жўрабой ўғли, Берди бахши, Саидмурод Паноҳ ўғли, Мардонақул Авлиёқул ўғли каби ўнлаб забардаст сиймолари ижодиётининг тадқиқ ва тарғиб этилиши ҳам бевосита унинг номи билан боғлиқ. Т.Мирзаев ўзбек дostonчилиги тараққиётига катта ҳисса қўшган халқ бахшилари репертуаридаги фольклор асарларини ёзиб олиш, архивлаштириш, нашр этиш ва ўрганиш ишига раҳбарлик қилиш билан бир қаторда, ўзи ҳам ҳар бир бахши ҳақида алоҳида илмий тадқиқотлар яратди. Хусусан, “Дostonчилик мактаблари” (1973), “Бахшилар” (1975), “Пўлкан шоир ҳақида сўз” (1976), “Ўзбек халқ дostonчилиги ва Исломо шоир” (1978) каби асарларида дostonчилик мактабларининг асосий хусусиятлари, шаклланиш тарихи, улар ўртасидаги ижодий алоқалар, халқ бахшилари эпик репертуарининг шаклланиши қонуниятлари ва бахши ижрочилигининг бадиий ҳодиса сифатидаги хоссаларини кенг ёритиб берди. Бу тадқиқотлар яратилгунга қадар фольклоршунослиқда Булунғур, Кўрғон, Шаҳрисабз, Хоразм дostonчилик мактаблари маълум эди, холос. Фольклор экспедициялари давомида тўпланган янги материалларга асосланган Т.Мирзаев юқорида номи зикр этилган дostonчилик мактабларидан ташқари Нурота, Нарпай, Шеробод, Қамай, Пискент, Жанубий Тожикистон каби бошқа бахшичилик

мактаблари ва бир неча хил услубий йўналишлар мавжудлигини аниқлаб, ҳар бир мактабга мансуб бахшилар репертуари, ижро усули, шогирд тайёрлаш анъаналари ва ўзига хос эпик асарлар хусусида муфассал маълумот берганлиги ўзбек фольклоршунослиги учун муҳим янгилик бўлди.

Туркий фольклоршуносликда биринчи марта бахши ижрочилиги ва ижодкорлигининг дostonчилик мактаблари амалиётидаги ўрнига илмий-назарий жиҳатдан муфассал баҳо берган Т.Мирзаев бахшиларнинг эпик асарларни куйловчи, яратувчи ҳамда фольклор анъаналарни сақловчи сифатидаги вазифаларини очиб берди. Бахши ва тингловчилар аудиториясининг ўзаро муносабатлари, бахшининг ижро ва ижодий йўналиши, дoston айтиш усули ва поэтик маҳорати, эпик хотира ва эпик билимнинг бадиий анъана тараққиётидаги аҳамияти каби масалалар фундаментал даражада тадқиқ этилди. Халқ дostonлари таснифотини янада мукаммаллаштирган Т.Мирзаев дostonларнинг тарихий тараққиёти босқичларини аниқлади ва халқимиз эпик тафаккурининг ҳар бир даврдаги ўзига хос ривожланиш тамойилларини кўрсатиб берди. Унинг ўзбек халқ бахшиларининг поэтик маҳорати, “бахши”нинг эпик асарларни ижро этувчи, янгиловчи ва дostonчилик анъаналарини давом эттирувчи сифатидаги ўзига хослигини ўрганишга оид илмий кузатишлари асосида дostonчилик мактабларининг эпик анъаналарини тадқиқ этишга бағишланган “Халқ бахшиларининг эпик репертуари” (1978), “Эпос и сказитель” (2008) каби монографиялари юзага келди. Бу монографик тадқиқотларда дostonчиликда вариант ва версия масалалари, бахшиларнинг эстетик қарашлари, устоз-шогирдлик муносабатлари, бахши репертуарининг асосий хусусиятлари чуқур ёритилган.

Заҳматқаш фольклоршунос олим Тўра Мирзаев ўзбек фольклоршунослиги фанининг шаклланиш тарихи ва тараққиёт босқичларини чуқур ўрганиб, халқ оғзаки бадиий ижодиёти асарларини тўплаб, нашр этиш ҳамда тадқиқ этиш борасида илмий изланиш олиб борган Б.Каримий, Ҳ.Зарифов, В.М.Жирмунский, М.Афзалов, Қ.Айимбетов, Қ.Мақсетов, Ҳ.Раззоқов, И.Сағитов, М.Алавия, Ш.Шоабдурахмонов, З.Хусайнова, Ж.Қобулниёзов, Ғ.Мўминов, О.Сафаров, Ё.Жўраев, К.Имомов, М.Абдурахимов, Б.Саримсоқов, М.Кароматов, С.Рўзимбоев, Ҳ.Абдуллаев, М.Жўраев, У.Жуманазаров каби фольклоршуносларнинг ижоди ҳақида ажойиб илмий портретларни яратди. Олимнинг “Ўзбек фольклоршунослиги” (1969), “Ўзбек фольклористикаси тараққиётидан” (1972), “Ўзбек фольклористикаси тараққиёти тарихидан” (1973), “Ўзбек фольклорини ўрганишнинг асосий натижалари” (1974), “Фольклористика ютуқлари” (1980), “Фольклоршунослик маркази” (1984), “Фольклоршунослигимиз уфқлари” (1987), “Филология илмининг маркази” (2013) каби асарларида фольклоршуносликнинг тараққиёт босқичларига хос асосий хусусиятлар кенг ёритилган. Т.Мирзаевнинг “Ҳоди Зариф” (1967), “Ҳоди Зариф суҳбатлари” (2013) номли китобларини эса моҳият эътиборига кўра ўзбек фольклоршунослигининг чинакам тарихий солномаси дейиш мумкин. Т.Мирзаев ўзининг ушбу тадқиқотларида ўзбек фольклоршунослигининг ривожланиш қонуниятларини белгиловчи етакчи илмий-назарий

концепцияларни аниқлаб, ҳар бир босқичга хос бўлган тараққиёт мезонларини кенг қўламда таҳлил қилди. Фольклорни ўрганиш илмининг юзага келиш тарихи, халқ оғзаки бадий ижоди асарларини ўрганишнинг усул ва методлари, фольклоршуносликдаги асосий илмий мактаб ва йўналишларни чуқур тадқиқ этди.

Т.Мирзаев фольклоршуносликнинг назарий-методологик асосларини белгиловчи жиддий илмий асарлар яратиш билан бир қаторда, XX асрнинг 60-йилларидан эътиборан ЎзР ФА Тил ва адабиёт институтининг Фольклор экспедицияси раҳбари сифатида Ўзбекистонда фольклор асарларини тўплаш ва системалаштиришдек эзгу ишга ҳам етакчилик қилади. У бошчилик қилган илмий экспедиция мамлакатимизнинг барча вилоятлари, Қорақалпоғистон Республикаси, шунингдек, қўшни мамлакатларнинг ўзбеклар истиқомат қиладиган ҳудудларида илмий сафарда бўлиб, ўзбек фольклорининг барча жанрларига оид нодир маънавий кадриятларни тўпладилар. Ҳар бир экспедицияда фаол иштирок этган Т.Мирзаев фольклоршуносликдаги илмий қарашларни бойитадиган, янгилайдиган ва тўлдирадиган қизиқарли материалларни тўплади. Жумладан, 1963, 1974, 1977 йилларда Жанубий Тожикистон бўйлаб ўтказилган экспедициялар давомида ўзбек-лақай бахшиларининг ўзига хос дostonчилик анъаналари ўрганилган бўлса, 1972 йилда кашқадарёлик Ҳазраткул бахши Худойбердиев, Бозор Омонов каби ижрочилар орқали Қамай дostonчилик мактабига хос етакчи эпик белгилар аниқланди. 1973 йилги фольклор экспедицияси таркибида Сурхон воҳасига илмий сафар қилган Т.Мирзаев 27 июль куни Бойсун туманининг Работ кишлоғида яшовчи 76 яшар Нурмадат Бадаловдан “Ё рамазон” кўшиғи, турли ирим-сирим ва айтимлар қатори ёмғир ёғдириш мақсадида қадимда ўтказиб келинган “Сўз хотин” маросимига оид қимматли этнофольклористик материалларни ёзиб олди. Бир неча авлод ўзбек фольклоршуносларининг кўп йиллик машаққатли изланишлари натижасида юзага келган Ҳоди Зариф номли Ўзбек фольклори архиви Т.Мирзаевнинг саъй-ҳаракатлари туфайли Марказий Осиёнинг энг нодир фольклор ёзувлари сақланадиган улкан илмий марказга айлантирилди.

Тўра Мирзаевнинг раҳбарлиги ва иштирокида “Алпомиш” дostonининг Фозил Йўлдош ўғли варианты ҳамда “Ўзбек халқ мақоллари”нинг академик нашрлари чоп этилди. Кўп жиллик “Ўзбек халқ дostonлари”, уч жилли “Ўзбек фольклори очерклари”, етти китобдан иборат “Ўзбек халқ ижоди бўйича тадқиқотлар” каби йирик тадқиқотларнинг яратилиши ва чоп этирилиши бевосита Тўра Мирзаев номи билан боғлиқдир. Унинг китоблари, кўплаб илмий мақолалари, китоб ва монографиялари миллий адабиётимиз ва маданиятимиз хазинасига муносиб ҳисса бўлиб қўшилди.

Т.Мирзаев Эргаш Жуманбулбул ўғли ижодий меросининг “Булбул тароналари” номли ўзбек тилидаги беш жиллиги ва “Песни Булбуля” номи билан нашр этилган русча уч томлигида масъул муҳаррир ҳамда тузувчи сифатида фаол иш олиб борди. Унинг раҳбарлиги ва бевосита иштирокида “Ўзбек халқ ижоди” кўпжиллигининг 37 китоби босмадан чиқди. Бу силсилага қирувчи “Алпомиш” (1979), “Эрали ва Шерали” (1987), “Юсуф ва Аҳмад” (1987), “Малика айёр” (1988), “Ўзбек халқ

мақоллари” (1989), “Лукмони ҳаким” (1989), “Нурали” (1989) каби жилдларнинг чоп эттирилишида нашрга тайёрловчи ёки масъул муҳаррир сифатида иштирок этди. Бундан ташқари, “Эрали ва Шерали” (1967), “Алпомиш” (Берди баҳши варианты, 1969), “Жонодил” (1970), “Одилхон” (1971), “Авазхоннинг ўлимга ҳукм қилиниши” (1976), “Нуралининг ёшлиги” (1993), “Гўрўғлининг туғилиши” (1994), “Райҳон араб” (1994), “Гўрўғлининг туғилиши” (1996), “Авазхон” (1997), “Алпомиш” (академик нашр, 1999), “Алпомиш” (1998), “Алпамыш” (1998), “Алпомиш” (Бекмурод баҳши варианты, 1999), “Алпомиш” (Берди баҳши варианты, 1999), “Алпомиш” (Пўлкан шоир варианты, 1999), “Алпомиш”, “Ёдгор” (Саидмурод Паноҳ ўғли ва Фозил шоир вариантлари, 2000), “Шоқаландар” (2004), “Гўрўғли дostonлари” (2006), “Alpomish” (2010), “Алпомиш” (2011), “Alpomish” (Пўлкан шоир варианты, 2011), “Go‘ro‘g‘li”. O‘zbek xalq dostonlari (2011), “Alpomish” (Умир шоир ва Мардонакул Авлиёқул ўғли вариантлари, 2019) дostonларини нашрга тайёрлади. 2013 йилда халқ орасида қўлёзма ва тошбосмалар сифатида кенг тарқалган “Ҳикояти Гўрўғли султон”ни сўнгсўз, луғат ва илмий изоҳлар билан нашрга тайёрлаб чоп эттирди. Олимнинг шогирдлари Б.Саримсоқов ва А.Мусақулов билан ҳамкорликда тузган “Ўзбек халқ мақоллари” мажмуаси 2003 йилдан ҳозирга қадар бир неча марта қайта-қайта босиб чиқарилди. Бундан ташқари халқ ривоятлари (“Доно Алишер”, 1968), эртақлар (“Ўзбек халқ эртақлари”, 1988; “Лукмони Ҳаким”, 1989), Наврўз байрами билан боғлиқ фольклор асарлари (“Наврўз”, 1992)ни ҳам нашрга тайёрлаган.

Т.Мирзаев томонидан тайёрланиб, Санкт-Петербургда нашр этилган “Алпамыш” (1982), “Узбекская народная поэзия” (1990), “Смятение праведных” (2009), “Аромат расцветающих роз” (2011) тўпламлари, Германияда чоп қилинган “Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси “Алпомиш” (1984) асари, “Алпомиш” дostonининг немисча (Бохум, 1984), туркча (Анкара, 2000) ва козоқча (2013) таржималари, шунингдек, “Эрали ва Шерали”, “Малика айёр”, “Ойчинор” ва “Рустамхон” дostonларининг Туркияда чоп этирилган турк ва ўзбек тилларидаги нашрлари (2007) ўзбек фольклорини дунё миқёсида кенг оммалаштиришда катта аҳамиятга эга бўлди.

Академик Тўра Мирзаев 2012 йилдан эътиборан ЎЗР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институтида бажарилаётган “Ўзбек халқ ижоди ёдгорликлари” 100 жилдлигини нашрга тайёрлаш ва уни текстологик ўрганиш масалалари” номли фундаментал илмий лойиҳанинг асосий ижрочиларидан бири сифатида халқ дostonлари матнини текстологик жиҳатдан ўрганиш ва нашрга тайёрлаш билан изчил шуғулланди. Ҳозирга қадар олим томонидан “Ўзбек халқ ижоди ёдгорликлари” 100 жилдлигининг асар матни, сўзбоши тадқиқот, илмий изоҳлар ва луғат билан нашрга тайёрланган биринчи (“Алпомиш”, 2015), тўртинчи (“Алпомиш”, 2015), ўнинчи (“Алпомиш”, 2016), ўн тўртинчи (“Якка Аҳмад”, 2020), ўн олтинчи (“Ёдгор”, 2020) жилдлари чоп этилди.

Фольклоршунослик фанининг энг янги илмий-назарий концепцияларини таълим жараёнига жорий этиш борасида самарали фаолият олиб борган заҳматкаш олим олий ўқув юртлири учун ёзилган

“Ўзбек халқ оғзаки бадий ижоди” (1980, 1990), “Ўзбек фольклори” (2020) дарсликлари ҳамда “Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди” хрестоматияси (2010) ҳаммуаллифларидан биридир.

Умрининг ҳар бир дақиқасини филология илмий равнақига бахшида этган академик Тўра Мирзаев ўзининг илмий-ташқилий фаолиятини ҳаминша жамоатчилик ишлари билан қўшиб олиб борди. У узок йиллар мобайнида ЎзР ФА Тил ва адабиёт институти ҳузуридаги фан доктори илмий даражасини олиш учун диссертациялар ҳимояси бўйича Ихтисослашган кенгаш раиси ва аъзоси, Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти қошидаги фольклоршунослик бўйича илмий кенгаш раиси, “Ўзбек тили ва адабиёти” журналининг Бош муҳаррири, кўплаб Республика ва хорижий илмий журналларнинг таҳририят аъзоси, Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси аъзоси, ЎзР ФА Ижтимоий-гуманитар фанлар мажмуи қошидаги Адабиётшунослик ва манбашунослик бўйича Республика илмий-мувофиқлаштирувчи кенгаш аъзоси сифатида изчил фаолият кўрсатиб келди. Жонкуяр устоз сифатида кўплаб ёшларга илм-фан сирларидан сабоқ берган заҳматкаш олимнинг бевосита раҳбарлигида 7 нафар фан доктори, 22 та фан номзоди ва 3 нафар филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) тайёрланди.

Академик Тўра Мирзаевнинг мамлакатимиз илм-фанини ривожлантириш борасидаги хизматлари давлатимиз томонидан муносиб тақдирланди. У Беруний номидаги Ўзбекистон Республикаси Давлат мукофоти (1973), “Ўзбекистон Республикаси фан арбоби” фахрий унвони (2003), “Дўстлик ордени” (1997) ва “Фидокорона хизматлари учун” (2020) орденларига сазовор бўлган эди.

Атоқли олим, меҳрибон устоз, камтарин инсон Тўра Мирзаевнинг хотираси қалбларимизда ҳаминша сақланиб қолади.

*“Ўзбек тили ва адабиёти”
журнали таҳририяти*

МУНДАРИЖА

Тилшунослик

Д.Худойберганова. Ўзбек лингвомаданиятшунослигининг устувор вазифалари...	3
З.Холманова, Д.Насриева. Лингвистик хариталар ва уларнинг миллий тил таракқиетидаги ўрни.....	9

Адабиётшунослик

Н.Очилов. Жанубий Ўзбекистон дostonчилигида эпик аънаналар.....	15
Н.Йўлдошев. Чўлпоннинг аруз вазнида ёзилган шеърлари.....	22
Х.Абдуллаев, Б.Раҳимова. Илмий-эстетик талкинда услубий ўзига хослик.....	31
А.Абдукодилов. Навоий ва Жомий ижодида китобхонлик талқини.....	35

Илмий-адабий мулоқот

Ю.Эшматова, Х.Дўстмухаммад. Миллий аънаналарнинг бадий талқинлари....	41
---	----

Илмий ахборот

Б.Ражабова. Абдурахмон Жомий ва Ҳирот адабий муҳити.....	46
Д.Ғайипов. Огаҳий шеърлятида ориф образи.....	52
Ш.Турғунов. Болалар фольклорида постфольклор ходисаси.....	54
Д.Зоҳидова. “Тухфат ул-афкор” қасидасида Жомий таърифи.....	61
А.Эшонбобоев. Бобур ижодининг мустақиллик йилларида ўрганилиши.....	65
Ҳ.Жўраева. Уч буюк сиймо.....	70
А.Эшниязова. Типологик таҳлил ва талқин.....	73
Э.Ҳазратқулова. Адабий-тарихий асарларнинг тазкирачилик хусусиятлари.....	78
З.Қодирова. Рашидиддин Ватвот ва унинг “Ҳадоийк ус-сехр” асари ҳақида.....	82
И.Мадияров. Туркий халқларда тез айтиш термини хусусида.....	86
М.Жўраев. Ёрий шеърларида ийҳом санъати.....	91
Ж.Эшонқулов. Муҳаммад Сиддик Ҳайрат ва унинг девони.....	94
Р.Шуқуров. Қатор ундошли сўзлар луғатини тузиш тамойиллари.....	96
У.Йигиталиев. Гапнинг коммуникатив қурилиш жараёнида “шахс” тушунчасининг дейктик ифодаланиши.....	99
Ў.Исламов. Нутқ маданияти соҳасига илмий ва ташкилий ёндашув.....	103
Н.Ярашова. Бадий матндаги болалар нуткида фонографик услубий воситаларнинг қўлланилиши.....	107
М.Шамсиева. Билингвизм – икки тиллиликнинг моҳияти.....	111
Т.Аллаёров. Императив конструкцияларда “мажбурият” ва “эркинлик” маъноларининг ифодаланиши.....	115
Д.Мухаммадиева. “Бобурнома”даги баъзи фраземаларнинг хусусиятлари.....	120
А.Аҳмедова. Чўлпон асарларида фольклоризмлар.....	122
З.Муқимова. Мақолларнинг лингвопоэтик ва лингвомаданий хусусиятлари.....	126

Бахс-мунозара

Ҳ.Каримов. Оммавийликми ёки манзурлик?.....	131
---	-----

Фанимиз захматкашлари

Б.Раҳмонов, З.Мамажонов. Дилмурод Қуронов.....	134
Х.Ҳомидий. Икки маданият вориси.....	136

Илмий ҳаёт

Тўра Мирзаев.....	139
-------------------	-----

СОДЕРЖАНИЕ

Языкознание

- Д.Худойберганава. Приоритетные задачи узбекской лингвокультурологии.....3
З.Холманова, Д.Насриева. Лингвистические карты и их роль в развитии национальных языков.....9

Литературоведение

- Н.Очилов. Эпические традиции в поэмотворчестве Южного Узбекистана.....15
Н.Йулдошев. Стихи Чулпана, написанные в арузе.....22
Х.Абдуллаев, Б.Рахимова. Стилистическое своеобразие в научно-эстетическом толковании.....31
А.Абдукодиров. Толкование книголюбия в творчестве Навои и Джами.....35

Научно-литературный диалог

- Ю.Эшматова, Х.Дустмухаммад. Художественные толкования национальных традиций.....41

Научное сообщение

- Б.Ражабова. Абдурахман Джами и литературная среда Герата.....46
Д.Гайипов. Образ арифа в поэзии Агахи.....52
Ш.Тургунов. Постфольклор в детском фольклоре.....54
Д.Зохидова. Характеристика Джами в оде “Тухфат ул-афкор”.....61
А.Эшонбобоев. Изучение творчества Бабур в годы независимости.....65
Х.Жураева. Три великих гения.....70
А.Эшниязова. Типологический анализ и интерпретация.....73
Э.Хазраткулова. Призраки антологии в литературно-исторических произведениях.....78
З.Кодирова. О Рашидиддине Ватвот и его произведении “Хадойик ус-сехр”.....82
И.Мадияров. О термине скороговорка в тюркских народах.....86
М.Жураев. Поэтическая фигура “ийхам” в стихах Яри.....91
Ж.Эшонкулов. Мухаммад Сиддик Хайрат и его диван.....94
Р.Шукуров. Принципы составления словаря с сочетанными согласными.....96
У.Йигиталиев. Дейкитическое выражение понятия “личность” в процессе коммуникативного строения предложения.....99
У.Исламов. Научный и организационный подход к культуре речи.....103
Н.Ярашова. Использование фонографических стилистических средств в детской речи художественных текстов.....107
М.Шамсиева. Суть билингвизма – двуязычия.....111
Т.Аллаёров. Передача значений “обязательство” и “свобода” в императивных конструкциях.....115
Д.Мухаммадиева. Особенности некоторых фразем в “Бабур-наме”.....120
А.Ахмедова. Фольклоризмы в произведениях Чулпана.....122
З.Мукимова. Лингвопоэтические и лингвокультурные особенности пословиц.....126

Дискуссия

- Х.Каримов. Массовость или популизм?.....131

Деятели науки

- Б.Рахмонов, З.Мамажонов. Дилмурод Куронов.....134
Х.Хомиди. Наследник двух культур.....136

Научная жизнь

- Тура Мирзаев.....139

CONTENT

Linguistics

D.Khudayberganova. Priorities of Uzbek linguocultural studies.....	3
Z.Khomanova, D.Nasrieva. Linguistic maps and their role in the development of the national language.....	9

Literature studies

N.Ochilov. Epic traditions in the dastan studies of Southern Uzbekistan.....	15
N.Yuldashev. Chulpan's poetics written in the aruz weight.....	22
H.Abdullaev, B.Rahimova. Methodological originality in scientific-aesthetic interpretation.....	31
A.Abdukadirov. Interpretation of reading book in the works of Navoi and Jami.....	35

Scientific and literary communication

Yu.Eshmatova, H.Dustmuhammad. Literary interpretations of national traditions.....	41
--	----

Scientific information

B.Rajabova. Abdurahman Jami and literary environment in Herat.....	46
D.Gaipov. Arif image in Agakhi poetics.....	52
Sh.Turgunov. The phenomenon of postfolk in children's folklore.....	54
D.Zokhidova. The Jami description in the kasida "Tuhfat ul-afkor".....	61
A.Eshanbabaev. A study of Babur's work during the years of independence.....	65
H.Juraeva. Three great characters.....	70
A.Eshniyazova. Typological analysis and interpretation.....	73
E.Hazratkulova. Critical features of literary and historical works.....	78
Z.Kodirova. Regarding to Rashididin Vatvot and his work "Hadoyik us-sehr".....	82
I.Madiyarov. Concerning the term fast-say in Turkic peoples.....	86
M.Juraev. <i>Lyham</i> art in <i>yoriy</i> poetics.....	91
J.Eshonkulov. Muhammad Siddik Hayrat and his Diwan.....	94
R.Shukurov. Principles of compiling a dictionary of a series of consonant words.....	96
U.Yigitaliev. The deictic expression of the concept of "person" in the communicative construction of speech.....	99
U.Islamov. Scientific and organizational approach to the field of speech culture.....	103
N.Yarashova. The use of phonographic methods in children's speech in the literary text.....	107
M.Shamsiev. Bilingualism is the essence of bilingualism.....	111
T.Allayarov. Expression of the meanings of "obligation" and "freedom" in imperative constructions.....	115
D.Muhammadiyeva. Features of some phrases in "Babur-name".....	120
A.Ahmedova. Folklorisms in Chulpan's works.....	122
Z.Mukimova. Linguopoetic and linguocultural features of proverbs.....	126

Discussion

H.Karimov. Popularity or amenity?.....	131
--	-----

Doer of science

B.Rahmonov, Z.Mamajonov. Dilmurod Kuranov.....	134
H.Homidiy. Heirs of two cultures.....	136

Scientific life

Tura Mirzaev.....	139
-------------------	-----

МЧЖ «STANDARD POLIGRAPH BOOKS»

босмахонасида чоп этилиди. Буюртма № 48/5-02.20

Манзил: Тошкент шаҳар, Учтепа тумани, Фозилтепа кўчаси, 12-Б уй.

Қоғоз бичими 70x108 1/16. Офсет босма.

Офсет қоғози. Times New Roman гарнитураси.

Шартли-босма т.8,5. Тиражи 490 нусха.

11704

Тараккыс

